

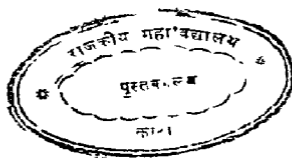
DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

CHANDAḤSŪTRABHĀṢYAM
YĀDAVAPRAKĀŚAKṚTAM

Chandaḷsūtrabhāṣyam Yādavaprakāśakṛtam

Collated and Edited from
four extant Mss.

by

HARIDAS SINHARAY

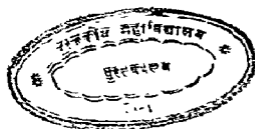

THE ASIATIC SOCIETY

1977

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीयादवप्रकाशकृतम्

हरिदास सिंहरायेन परिशोधितं सम्पादितञ्च

दि एसियाटिक सोसाइटी

१९७७

Work Number 305

© The Asiatic Society

Published in July, 1977

Published by
Prof. Dilip Coomer Ghose
General Secretary
The Asiatic Society
1 Park Street
Calcutta 16

Printed by
Debdas Nath
76 B. B. Ganguly Street
Calcutta 12

Price : Rs. 25 00
\$ 5 00
£ 2 00

TO THE MEMORY OF
PROFESSOR SIVAPRASAD BHATTACHARYYA

‘मणौ बज्रमुत्कीर्णे सूत्रस्येऽवास्ति मे गतिः ॥’

TABLE OF CONTENTS

Subjects

<i>Subjects</i>	<i>Page</i>
Foreword	ix
Preface	xii
The Text	१
अथ प्रथमोध्यायः	२
अथ द्वितीयोध्यायः चन्द्रः	६
अथ तृतीयोध्यायः पादः	१०
अथ चतुर्थोध्यायः चतुःशतमुक्त्तिः	३४
अथ पञ्चमोध्यायः वृत्तम्	४३
अथ षष्ठोध्यायः यतिर्विच्छेदः	६६
अथ सप्तमोध्यायः तत्रातिजगत्त्वाम्	८३
अथाष्टमोध्यायः अत्रासिद्धंगाया	१००

FOREWORD

I feel much pleasure to introduce this precious volume of a hitherto unpublished work to the scholarly world. This is the *Chandovicetibhāṣya* of Yādavaprakāśa-yati, which is the second earliest commentary known so far on the Chandahsūtram of Pingalamuni, the first available commentary being the *Mṛtasāhityant* of Halāyudha. Yādavaprakāśa, the author of this commentary is said to be the disciple of the erudite saint Yāmunācārya alias Yāmunamuni and is reputed for his scholarly attainments. Rāmānuja, the great propounder of the Viśiṣṭādvaita philosophy, was his pupil and at Kāñci received instructions from him in the Vedic and philosophical lores (c. 11th century A D). Yādavaprakāśa's lexicographical work *Vajayanti* is a popular work widely studied in the South and his *Yatidharmasamuccaya* is looked upon as an authoritative work for the guidance of the monks belonging to the Order of the Yatis. His *Chandovicetibhāṣya*, however, did not receive much attention of the scholars though it is an important work on Sanskrit metrics bearing the stamp of erudition and talent of its author. Possibly his fondness for archaism and disagreement with some generally accepted interpretations on some issues on the subject stood in the way of gaining popularity of his work.

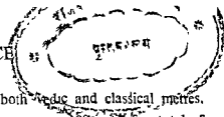
In fact, the *Chandovicetibhāṣya* is almost an indispensable book for the proper understanding of the views of the ancient school of Southern metricists, as no other work retains them so ably and faithfully. To mention a few such instances, we may refer to his exposition of the very first rule of the *Chandahsūtra* where we find references to the three Virāmas, namely, the Chandovargas, the ten Padārthas, viz., samjñā, gana, sampad, devatā, svara, gotra, varna, gurulaghu-vijñāna, samārdhasamaviṣama and yati, along with the six mātṛās, i.e., the six pratyayas. In the order of the sūtras also he follows the older tradition discarding the generally accepted views. Not only this, there are many other features also for which this commentary stands unique in the field. In this connection mention may be made to the reading of the rule VIII 1. which is at variance with the reading accepted by other commentators but is supported by such early writers as Jayadeva and Medhātithi. It is also interesting to note here that this is perhaps the earliest work to note the historical evolution of metrical patterns by showing

through illustrations how the flexible metrical forms of the Vedic seers gradually reached the fixed classic patterns in course of their development through the intermediary forms found in the Great Epics of India. It also goes to the credit of this work that points out for the first time the evolution of the Āryā metre from its Vedic form which according to the common belief was a monopoly of Prākṛta. This work has a claim to anticipate the method of derivation of several metrical forms of different length from a particular metre which is the basic principle of the proliferation of the Varṇavṛttas, subsequently elaborated by the writers on the Kavīśikṣā works. In the classification of metres also it has some ingenious ways. It speaks of the two basic jātis of the metres, namely, Varṇajāti and Mātrājāti of which the latter is again divided into two classes, i.e., Ganajāti and Nirganajāti. The Ardhasama and Viṣama also are divided under two heads, Mahā and Vitāna, by the application of division by dichotomy. Another remarkable feature of it is the consideration of the Samāni, Pramāni and Vitāna as generic names. Its another valuable contribution is the addition of a number of important classical metres to Piṅgala's work indicated by *apī ca*.

We need not multiply the instances here as these matters are discussed in some details in the learned introduction of this work. It will suffice to say here that the commentary is short, lucid and practical. The most remarkable thing to note in it is that it presents notes in a manner that does not conduce to controversy, as in controversial matters it takes its stand on the considered opinions (*siddhāntas*) of ancient Ācāryas leaving no room for disagreement.

The foregoing statements are convincing enough of the merits and importance of this commentary, but it is a matter of much regret that it was not available in print so long. The present editor, therefore, deserves commendations from the lovers of Sanskrit for taking up great pains to bring out a critical edition of this commentary along with the Sūtras of Piṅgala as accepted by the commentator. I am firmly of the belief that this edition will receive proper appreciation from the scholarly world that it rightfully deserves.

PREFACE

The *Chandaḥsūtra* of Piṅgala comprises both vedic and classical metres. The number of *sūtras* dealing with vedic portion is 108 out of a total of 288 sutras. Jayadeva and Halāyudha augment the number of *sūtras* to 300. Presumably in imitation of Panini Piṅgala distributes these *sūtras* into eight chapters

Yādava is accredited as a preceptor of Rāmānuja, whose creed he later accepted. The most popular but incomplete commentary of Piṅgala is that of Halāyudha, inasmuch as he totally ignores the *gāthū-s*, and the Chapter VIII of his commentary contains some spurious *sūtra-s* instead, innovated by him. A microfilm of the *Sūtra-pāṭhaḥ* of Piṅgala contained in a *sūtra-pāṭhaḥ* of all the six vedāṅgas, as is proved from some *sūtras* of the Kalpa prefixed to it, and two *sūtras* of Jyotiṣa suffixed to it, preserved at the Sanskrit College library, Calcutta, the number of the MS being Chandah 6, does not contain these *sūtras* and as such the authenticity of these is doubtful.

The *Prākṛtapīṅgala* has been so popular that most descriptive catalogues have entered it as *Pīṅgalacchandaḥ*. For example M. Kṛṣṇamacariar in his History of the Classical Sanskrit Literature (1906) has made this mistake. (Madras 1906, p. 180), where however he names *Vijayanti*, a *Koṣa* by Yādava

Books on metrics other than those following Piṅgala-tradition, like the *Chandomāñjari* by the Orissan poet Gaṅgādāsa sometimes called Gaṅgādharma, son of Gopāladāsa have been popularly read, and even today it is the most popular text book in our colleges all over India. All of these are on classical metres. Same is the case with the *Vṛttaratnākaraḥ* of Kedārabhaṭṭaḥ. We must not forget, in this connection the *Śrutabodhaḥ* ascribed to Kalidāsa ably edited by Prof. Dr. Herambanath Chatterji of the Sanskrit College, Calcutta.

Thus late medieval and modern scholars have eschewed vedic metres and have instructed their pupils through these only.

Commentaries proper on the *Pīṅgalacchandaḥ* are not more than ten as is surmised from the *Catalogus Catalogorum* (1891, reprint 1962, pp. 336-337) of Theodore Aufrecht, and the Descriptive Catalogue of Sanskrit MSS by Schubring at Tubingen. Of these the commentary of Bhāskararāya

preserved at the Asiatic Society, Calcutta, in MS form is one. It has been creditably edited, though not yet published, from this single MS by Dr. Kṛipamayī Kanjīlal. Halāyudha's *Ṭikā* has been published by the NSP, Bombay quite a long time ago. Halāyudha is a later contemporary of Yādava.

Yādava's work on metrics was first mentioned by Gustav Oppert in his edition of the lexicon *Vajjayanti* as one of the three works by Yādava, the other being the *Yatidharmasamuccaya*, which still exists in MS form preserved at the Adayar Library, Madras. The Tübingener Hds (MS at Tübingen) is the property of the Stiftung der Preussische Kulturbesitz, to which I am grateful for giving me a microfilm of it, at the request of Prof. Alsdorf of the Hamburg University in 1965, and to Dr. H P Schmidt who personally handed it over to me. This was during my stay in the Federal Republic of Germany. This is the reason for so late publication of our work, for the other three MSS viz. the one marked M, a compilation of three MSS in Telugu character, preserved at the Madras Oriental Library (D 706, a palm-leaf MS Folio Nos 79 in Telugu, D 905, in paper, incomplete, also in Telugu, and R 2833 in paper and complete, also in Telugu), the one marked A, the MS preserved at the Adayar Library, in Nāgarī script (the number-being D 15694 in paper pp. 120) and the one at the Government Sanskrit College, Calcutta (Nāgarī script, numbered Chandah 72, pp. 109) had been available to me as early as December 1961, and collated and edited by August 1964. But the report of the existence of a fourth MS marked T, from Tübingen was brought to my notice by one of my colleagues at the Sanskrit College, Calcutta, Dr. Dīleep Kumar Kanjīlal who has also edited a critical version of the *Chandomāñjarī*. Thus I had to redact to a certain extent, the preliminary śloka and the reference to the *Ārṣeya Brāhmaṇa* quotation, which portion is not available in the other three MSS.

But the most crucial difficulty for me has been the Bhāṣya on the *sūtra* no. VIII.1—*atrāsiddhaṇi gūthā*, for all the four MSS are full of lacunae, which I have had to emend and construe afresh to hit at the correct reading of the illustrations of the various *gūthā-s*.

From our notes which follow (to be published in the *Indian Studies: Past and Present* along with a translation of the Bhāṣya) the readers will find a justification of our stand, as regards the *gūthā-s*.

Our view-point has been to take up the criterion of *lakṣyalakṣaṇa-samyoga* in chapter VIII which is otherwise eschewed by Yādava in his earlier seven chapters. With this guiding principle, we have virtually recast the *bhāṣya* on p VIII.1 This is rather surprising, for as we have said—all the four extant MSS (A, M, S & T) are full of lacunae in almost the same passages and make the affair of hitting at the correct reading more baffling than otherwise. By the way, the page nos in box-brackets refer to the pages of the MS, Chandah 72 preserved at the Sanskrit College, Calcutta.

Professor Sivaprasad Bhattacharyya who created a nucleus of Chandah studies at the Post Graduate Department of Training and Research at the Sanskrit College, Calcutta, had three pupils: Dr Arati Mitra has worked upon the History of *Chanda-s*—of Piṅgala and non-Piṅgala tradition, Dr Kripāmayī Kānjīlal, whom I have already mentioned, and myself. I am grateful to both of them for their help rendered me. In Bombay there was another such nucleus formed around Professor H. D. Velankar.

Both of these *ācāryās* are, however, no more, and thus my uphill task has become all the more difficult—viz. to present a connected account of the *Chandah* literature. I am grateful to my *gurudeva* Dr Gaurinath Sastri, who had the opportunity to study under his *gurudeva*, Ācārya Śivaprasad, and who, in fine, enthused me and gave his paternal vigilance to my work.

Thus the readers will find here a work of three generations of scholars. Being handicapped by illness I had to protract the publication of this work by ten years (after my return from the FRG). For this I beg the pardon of the Asiatic Society.

I am indebted to Sri Leena Chakravarti (née De) IAS, for preparing the press-copy of the book, and to Dr. Mahadevprasad Saha of the Asiatic Society for his enthusiasm, without which the work would not have been published. I need not express here my gratitude to Academician Debiprasad Chattopadhyay, the then Publication Secretary of the Asiatic Society, who suggested to the Council to take up my work for publication in the *BI* Series.

This commentary mentions in the colophon to each chapter,—*iti bhagavato Yādvaprakāśasya kṛtau Piṅgalanāgacchandovicitibhāṣye . . . adhyāyah*. At the end of his work he writes in verse-form the history of the propagation of the *Piṅgalasūtra*, which closes with the following verse—

“Thus by a great *yati*, the honourable *yati* Yādavaprakāśa, the rules of *Chandaḥ* have been extracted.”

The chief contribution of Yādava is the discussion on *prastāra*, the process of which he elaborates to the minutest detail. The fact that he reads *ma* (SSS), *ya* (ISS), *ra* (SIS), *sa* (IIS), *ta* (SSI), *ja* (ISI), *bha* (SII), and *na* (III) in such an order, instead of the popular order, *ya, ra, ta, bha, ja, sa, ma* and *na* (vide the dictum: *ādīmadhyāvasāneṣu yaratā yānti lāghavam | bhajasā gauravaṃ yānti manau tu gurulāghavam*), is a pointer that he understood the innate principle of mathematical permutation, which is, in fact, the basis of *akṣaravyūha-s* following the *laghu* and *guru* pattern, as well as that of *tāna-s* in Indian classical music. This also vindicates the common authorship of the *Vaidika* and *laukika* portions of the work.

Another important innovation of Yādava is the emphasis on *yati* (caesura) which follows the cadence of the *gurulāghuvinyāsa*. Thus the place of *yati* in a *pāda*, when shifted, changes the name of the metre, the *vinyāsa* remaining the same.

The prologue authenticates to a degree the authorship of the Bhāṣya. The MS A mentions the name of Virarūghava, the preceptor of Rāmānuja, and thus, the *Paramaguru* of Yādava. The obeisance to Rāmānuja who is elsewhere described as the pupil under Yādava's tutelage indicates Yādava's belated conversion to the philosophical creed of his erstwhile pupil, and is thus an evidence of the history of the propagation of this MS A. The M, S and T do not have this opening line.

At the beginning, Yādava follows the line of ancient commentators (Uvaṭa, who, in all probability, was his contemporary, and at the end of his commentary on the *Vājasaneyi Saṃhitā* acknowledges himself to be a contemporary of the great Bhoja) of the Vedāṅgas in showing the efficacy of *Chandaḥ* in the perpetration of vedic sacrifices, and cites liturgical scripture (Brāhmana) to laud the propensities of the perfect vedic prosodist (*arthavāda*). Not satisfied, he further brings in the sanction of the vedic manuals (*Bṛ. D. VIII. 136*) to impress, apparently upon his pupils, the necessity and importance of the *chanda-s* in the interpretation and potential efficacy of the perfect vedic prosodist.

A question may be raised as regards the last sentence of Yādava's introduction with reference to P. 2/1 and the Bhāṣyakāra's comment thereon.

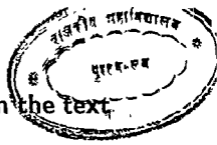
Our answer is that the first chapter deals with the *saṃjñā* and *paribhāṣā*. These two having been explained, the sūtra 2/1 is mentioned as the *adhikārasūtra* which specifies the field of application for these *saṃjñā-s* and *paribhāṣā-s*. We have noted the variant readings in the illustrations only when these do not infringe upon the quality or quantity of syllables as prescribed in the definitions (*sūtra-s*), otherwise we have passed over apparent errors in the MSS.

All these predilections, we know, are out of tune in a preface, but an unwarranted and ageold convention of the Asiatic Society Calcutta, has left us no alternative but to incorporate textual and critical apparatus in this preface. Our intention was to append the late Professor Sivaprasad Bhattacharyya's article published in the Journal of the Society (Vol. IV, Nos 3 & 4, 1962, entitled *Yādavaprakāśa and his commentary on the Chandahsūtra of Pingala* by way of an introduction. But, as we have commented above, the rules of the Society forbid any reprint of an article in its further publications. Thus, our book, a publication of the Society, though in the Bibliotheca Indica Series, cannot include our Gururj's masterly dissertation. More is the ado

90 Golf Club Road
Calcutta 700033
16.III. 76 (Dolyātrā)

HARIDAS SINIHARAY

Abbreviations used in the text.

A. A	}	<i>Atareya Āranyaka</i>
Ai. Ār		
Ai Br		<i>Aitareyabrahmana</i>
Ap MB		<i>Mahābrahmana</i> by Āpastamba
Ār. B		<i>Ārṣeya Brāhmana</i>
Ā. Śr		<i>Śrautasūtra</i> by Āsvatāyana
A. V		<i>Atharvasaṅhitā</i>
Br. Bind Up		<i>Bṛhadbindārakopaniṣad</i>
Br D		<i>Bṛhaddevatā</i>
Kā Anu		<i>Sarvānukramant</i> of Kātyayana
K. S		<i>Kāṭhakaśaṃhitā</i>
N. S		<i>Nidānasūtram</i>
P		<i>Aṣṭadhyayi</i> of Pānini (Pingala, when obvious)
Pañ B	}	<i>Pañcaviṃśabrahmana</i>
P. B		
Ṛ P	}	<i>Ṛkaprātisākhya</i>
R. Pr		
R. V		<i>Ṛkasaṅhitā</i>
Ś. Br		<i>Śatapathabrahmana</i>
S V		<i>Sāmasaṅhitā</i>
T. A		<i>Taittirīya Āraṇyaka</i>
Tan. B		<i>Tandyamahābrahmana</i>
T. B		<i>Taittirīya Brāhmana</i>
T. S		<i>Taittirīyasaṅhitā</i>
V. S		<i>Vājasaneyi Saṅhitā</i>

Addenda and Errata

<i>Page</i>	<i>line</i>	<i>Read</i>	<i>For</i>
4	18	अन्ते	अन्त्ये
6	1-2	प्राप्तवतिसंरक्षणार्थम्	प्राप्तवति संरक्षणार्थं
8	7	द्वयक्षरः	द्वयक्षरा
8	21	मादयुं	मादय
9	1	गायत्र्यादयो	गायत्र्यदयो
9	14	भूत्वा	मत्वा
10	5	उद्भूतम्	उद्भूतम्
10	7	व्युत्पन्ने	व्युत्पन्ने
10	21	त्रिष्टुम्	त्रिष्टम्
11	9	वरचिद्वयमिचारे	वरचिद्वयमिचारे
11	20	विरागुभाम	विरागुभाम
13	23	पादनिचृतो	पादनिचृतो
14	13	इत्यादिषु	इत्यादिषु
15	21	कुचिद्विद्वपाद्भवति	कुचिदि पाद्भवति
16	5	कुचित्त्रिष्टुब्	कुचित्त्रिष्टुब्
16	8	योनिषु	योनिषु
16	19	Āp. Śr.	Ā. Śr.
16	26	अभ्रातव्यो	अभ्रातव्यो
18	3	वद्भूचाः	वद्भूचाः
18	7	विपौलिकमभ्या	विपौलिकामभ्या
18	8	विपौलिकमभ्या	विपौलिकामभ्या
18	20	पु	प
24	26	A: अनुष्टुप्सृष्ट	M: अनुष्टुप्सृष्टम्
24	27	S: अनुष्टुप्सृष्टा	M: अनुष्टुप्सृष्टाम्
19	12	दृहती	दृहती
19	19	दृहती	दृहती
20	20	IX. 110.8 ^a —12	IX.110 8 ^a
22	21	अक्षरपंक्ते	अक्षरपंक्त

Page	Line	Read	For
23	24	विभेद	विभद
24	4-5	विराट्-स्थानानाम्	विराट् स्थानानाम्
24	8	पञ्चाक्षराः	पञ्चक्षराः
24	16	वद्ध्वा	वद्धवा
24	18	बुद्धोतीति संख्याविकर्षः	बुद्धोतीति-संख्याविकर्षः
24	22	विपुवतः	विपुवतः
25	5	III	3
25	6	III	3
28	8	1 ^a —3	1 ^{ab}
28	20	मोदुष्टम	मोदुष्टम
31	14	श्रुतौ	श्रुतो
31	15	वायुदेवता	वायदेवता
31	19	सप्तानां छन्दसां	सप्तानांछन्दसां
34	12	कृति	प्रकृति
34	20	A & T प्रकृति	M & S कृति
35	10	-गत्यादयो	गत्यादयो
35	11	च्छ्वा	च्छ्वा
38	16	अथस्ताद् च्चिमर्इति	अथस्ताद् च्चिमर्इति
38	18	मृत्युक्तमष्टाक्षरं	मृत्युक्तमष्टाक्षरं
38	21	IV	4
39	6	Delete	इति त्रिपदा
39	28	(106) M adds इति त्रिपदा	before A adds एव
40	15	बन्धजातयउक्ताःवदयन्ते च	बन्धजातयउक्ताः । बन्धयन्ते च
*24	3	अनुपमृष्टमेवैतन्	अनुपमृष्टमपृष्टमेवैतन्
*24	4	अनुपमृष्टा	अनुपमृष्टमपृष्टम
42	10	[41]	after अति
42	11	delete [41]	
42	14	146a	after वचनम् ।
42	20	147a	before हरः ।
42	21	सहते	सहते
42	30	add (146 a) S: वादसद्भावानुक्तविति	वचनम् after °भाषेषु ।
42	30	add (147 a) M & T: त्रिताक्षरोऽपि	after केचित् ।

Page	Line	Read	For
45	3	प्रत्यार्यमाणे	प्रस्तीर्यमाणे
45	5	add 171a after मूवेति ॥	
45	12	add 176a after चपलो ^०	
45	14	add 176b after बाचं	
45	14	add 176c after बलुगुमा ^०	
45	20	add षोडशसु after चतुर्दशसु	
45	28	M & S प्रस्तीर्यमाणे	for A: प्रस्तार्यमाणे
45	28	add (171 a) M & T भूत्वा ॥ इति । after मुखार्या ।	
45	30	add (176a) M & S सुमहाविपुलासुमहा ^० , (176b) M आनि S & T वाणो (176c) M & S: फल्गु	
46	9	add 180a after नियतो	
46	11	add 181a after ^० दिव ^०	
46	14	add 181b after निष्कसितान्ता ॥	
46	19	add 181c after साकं	
46	29	add (180 a) M & T drop नियतो after A drops the	
46	29	sentence	
46	29	add (181 a) A: दिनम् after अयनं ।	
46	29	add (181 b) M: ^० स्तात् । (181 c) M adds च here.	
47	2	add , T: पूर्वधा after पूर्वावा	
47	9	यु	यू
47	9	add 180a after लोकगर्हण्य	
47	13	जीवतां	जीवता
47	30	सवितात्पुदीव्यवृत्तिः	सवितात्पुदीव्यवृत्तिः
48	10	add (190 a) M & S: विपन्नोचिल्लोकगर्हणा after चतस्र	
48	20	add 1 after नाम	
48	22	add 202a after किन्तु	
48	26	add 202b after तस्य	
48	31	add 202a after विहारः	
48	31	add (202 a) T: किं नु । (202 b) M: सा नतस्य । after न ।	
49	1	add (203 a) M & S: स्तनमारविनम्रा	
49	1	IV. 37 after षट् चामिन्नायुनि	
49	6	202a after सुगम	

Page	Line	Read	For
49	6	^{206a} after प्रहार	
49	15	^{206b} after स्यात्	
49	21	^{207a} after सुकृतं add IV 36 after साकं	
49	22	delete the hyphen after चित्रा	
49	31	add (204a) A & T युक्। (206a) M & S: प्रकारा ; (207a) A: अतिपु तत दुष्टं सुकृतं	
50*	3	16	36
50	4	²¹⁰ a after प्रकारा:	
50	4	साध्या अत्रासिद्धं	साध्याअत्रासिद्धं
50	14	मात्रा:	मात्रा
50	14	स्युः	स्यात्
50	28	add (210a) M drops the rest of the sentence.	
51	9	add ²¹⁴ a after कविबाग्मिरच	
51	16	add ^{215a} after विगुणगणपति	
51	21	add ^{215b} after ग्रहणं	
51	24	I	
51	27	add ²¹⁸ a after शिखमिह	
51	31	add; M पादाकुलकार्थम् after पादाकुलकामिह:	
51	31	add (214a) M: कविराजमिरच ; T: कविराजमिरचा S: कविराजैरच A: कविबागीशः। (215 a) A: नविगुणगण ⁰ । (215b) M & T: नैकेषामेव गुरुणां (214a) M: दद्दपमुक्कलशिखमिह ।	
52	4	add ²¹⁸ a after माति	
52	7	add ²²⁰ a after मात्रासमकादिपु	
52	10	add ²²¹ a after स्युः	
52	12	add ²²¹ b after विधानोत्	
52	21	add ²²² a after कश्चिद्देदायं	
52	29	transfer (218) A & S: जेतुं to page 51	
52	29	add (218a) M: अविमाति	
52	30	add (220a) M: मात्रासमकादिभिः	
52	30	add (221a) A & T add अत्रमेकत्रिंशन्मात्राःस्युः (221b) M drops अर्थस्य विधानात्	

Page	Line	Read	For
52	31	add (223a) A : पृच्छेत्	
54	10	7a after युग्मसंख्येसु	
54	11	7b after समाप्ते ⁰	
54	30	add (7a) M : युग्मसंख्येति । (7b) M & S : बाधे	
55	5	मद्रा	मद्रा
55	12	तदानुष्टुमानां	तदानुष्टुमानां
56	13	विषमवृत्त	विषमवृत्त
56	15	add ^{23a} after पथ्या	
56	29	add (23a) T drops पथ्या and has यथा instead	
57	9	यन्मध्यमाङ्गुलिरैखा	यन्मध्यमाङ्गुलिरैखा
57	10	संज्ञान्तरस्य	संज्ञान्तरस्य
57	25	भ्रौ ^{33a}	भ्रौ
57	26	भजनतारश्च	भजनतारश्च
57	30	add (33a) All the Mss of our critical apparatus as well as Hatayudha and Bhāskarāya read भ्रौ, The सूत्रपाठ has also भ्रौ	
59	5	गणरूपविन्यास ⁰	गणरूपविन्यास ⁰
59	7	करपादतलं	करपादतलं
60	4	पदचतुष्टयं ¹	पदचतुष्टयं ¹
60	4	संज्ञान्तरम्	संज्ञान्तरम्
60	12	add ^{67a} after लघुगुरोरथ	
60	30	add (67a) M & S : लघुगुरोः and drop च	
61	1	तृतीयस्य	तृतीयस्य
61	17	यसोऽदूरं	यसोऽदूरं
62	15	सम्पद्यन्ते ^{92a}	सम्पद्यन्ते
62	21	संज्ञान्तरार्थं	संज्ञान्तरार्थं
62	30	add (92a) M & S : समुद्यन्ते	
63	18	संज्ञान्तरार्थम्	संज्ञान्तरार्थम्
63	19	भ्रौ	भ्रौ
66	13	Add (Bhagavadgīta I 2.) after वचनमप्रवीत्	
67	3	Add (Bhagavadgīta II.) after देही	
67	18	संज्ञान्तरार्थः	संज्ञान्तरार्थः

Poge	Luue	Reod	For
68	23	शान्तिः	शान्ति
69	13	Add 48a after च	
69	29	Add (48a) A, M & S drop च	
70	4	चालि.—	चालिः—
71	10	Add a l after सूचयितुम्	
71	19	यत्	यत्
72	20	यद् घृष्टान्तं	यद् घृष्टान्त
74	19	द्	ह
74	19	Add Śakuntalam I 31 after नीयमानस्य	
75	2	मास्त्रयो	मास्त्रयो
75	7	सकिरन्तीविकीर्य	सकिरन्तीविकीर्य
77	4	अक्षरसङ्ख्यैव	अक्षरसङ्ख्यैव
77	9	V	5
77	23	श्रीरिन्द्रवशाऽमिजनेऽपि	श्रीरिन्द्रवशामिजनेऽपि
78	9	कुलटा—	कुलटा-
78	17	रुचिरसङ्गवाचा	रुचिरसङ्गवाचा
81	7	वैश्वदेवी	वैश्वदेवी
81	14	वसव	वसव.
81	15	चत्वारोऽष्टौ	चत्वारोऽष्टौ
82	3	वा—	वा-
83	12	रहितमसौ	रहितमसौ
83	16	पूर्वयन्तुर्कर्मः—	पूर्वयन्तुर्कर्मः—
84	1	लक्ष्मी.—	लक्ष्मीः—
84	3	विभक्ति ^०	विभक्ति
84	9	धनागम.	धनागमः
84	18	यतिस्थानम्—	यतिस्थानम्-
84	21	विरमद्गो	विरमद्गो
85	2	रसलगा	रसलगा
87	2	निकर-	निकर —
87	10	पूर्वयन्तुर्कर्मः—	पूर्वयन्तुर्कर्मः-
87	13	द्रव्यना-	द्रव्यना—
88	2	मभिभूयतां	मभिभूयतां

<i>Page</i>	<i>Line</i>	<i>Read</i>	<i>For</i>
91	3	पञ्चभ्यो	पञ्चभ्या
92	5	VII	7
93	9	मोग्यस्य	मोग्यस्य
9५	8	रहन्-	रहन्—
97	5	क्रोधाविष्टं	क्रोधाविष्टं
97	12	गमयति	गमयति
98	2	दादरा चेद्भुषारा	दादरा च चेद्भुषारा
98	6	नाम	नाम
103	4	पादेषु	पादेषु
103	7	मात्रासमरुमती	मात्रासमरुमती
104	17	कृतमर्धसममित्या	कृतमर्धसमनमित्या
109	5	पूर्वपूर्वाद्भुत्तरत्र	पूर्वपूर्वाद्भुत्तरत्र
109	8	दरा । पुननिवर्तेत	दरापुननिवर्तेत
109	19	मित्या	मित्या
109	19	समाप्तेः	समाप्ते
111	3	दिद्यूनं	दिद्यूनं
111	18	द्विःकृता	द्विः कृता
112	3	एकद्वयादित्यु ^०	एकद्वयादित्यु ^०
112	7	दादराक्षरोऽसौ	दादराक्षरोऽसौ
112	11	स्ताभ्याद्भुत्तरत्र	स्ताभ्याद्भुत्तरत्र

अथ श्रीयादवप्रकाशविरचितछन्दःशुक्लाष्टमः । श्रीरस्तु निर्विघ्नमस्तु ॥ ० ॥
श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥¹

मयरसतज्जनलगसम्मिर्तं भ्रमति² वाढमयं जगति यस्य ।
स जयति पिङ्गलनागः शिवप्रसाददिशुद्धमतिः ॥ १ ॥

त्रिगुरुं विद्धि मकारं लघ्वादिसमन्वितं यकाराख्यम् ।
लघुमायमस्तु रेफं सकारमन्ते गुरु निवद्धम् ॥ २ ॥

लघ्वन्तं हि तकारं अकारमुभयोर्लघु³ विजानीयात् ।
धादिगुरुश्च मकारं नकारमिह पैङ्गले त्रिलघुम् ॥ ३ ॥

दीर्घं संयोगपरं⁴ तथा प्लुतं व्यञ्जनान्तमुष्मान्तम् ।
सानुस्वारश्च गुरुं ऋचिदवसानेऽपि लघ्वन्त्यम् ॥ ४ ॥⁵

(1) A reads thus : श्री श्रीमते रामानुजाय नमः । श्रीमते चोदरायवाज महागुरवे नमः । पिङ्गलनागदी-
विरचितिभाष्यम् ॥ Then A omits the verses and the text upto fn. 3 of the next page.
(2) M: प्रवृत्ति (3) M: तर्क (4) S: दीर्घसंयोगपर (5) M & S read the Sutra श्री श्री-
शुक्लो here.

अथ प्रथमोऽध्यायः¹

धोमित्यादिमन्त्राः² । तन्निवन्दनानि³ प्रायेण⁴ वैदिकानि कर्माणि⁵ । ते च छन्दःसूत्रे निबन्धाः⁶ ।
छन्दांसि चाविदुषा न मन्त्राः⁷ कर्मसु प्रयोक्तव्याः । तथा च ब्राह्मणम्

यो ह वाऽविदितापेयच्छन्दोदैवतं⁸ ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति⁹ वाऽप्या-
पयति वा स¹⁰ स्थाणु बर्हति गर्तं वा पचते¹¹ प्र वा भूयते¹² पापीयान् भवति
यातयामान्यस्य छन्दांसि¹³ भवन्ति । अथ यो¹⁴ मन्त्रे मन्त्रे वेद¹⁵ सर्वमायुरेति
येयान् भवति अयातयामान्यस्य¹⁶ छन्दांसि भवन्ति ॥ तस्माद्ध्येतानि¹⁷ मन्त्रे मन्त्रे
विद्यात्¹⁸ इति । [Ār. Br. I. 1.]

स्मर्यते च—

अविदित्वा ऋषिं छन्दो¹⁹ दैवतं योगमेव च ।
योऽप्यापयेज्जपेदाऽपि पापीयाञ्जायते तु सः ॥ इति

[Br. D. VIII. 136.]

तत एवमशेषछन्दोवृन्दसन्दोषनं²⁰ शास्त्रमधिक्रियते ।

- (1) M omits this Chapter heading too. (2) M: मन्त्रो (4) A: प्रायो (5) M: कर्मणि
(6) A: छन्दो निबन्धा ; M: छन्दो सूत्रे निबन्धा (7) M: सन्मन्त्रा
T begins the Ms. thus : श्रीगणेशाय नम । तत्रादौ भगवाद् परमशरत्विज्ञो and then goes on to the
quotation from Ārseya Brāhmaṇa.
(8) M: दैवतविनियोगेन (9) A: याजति (10) M drops सः (11) A: पचति (12) A: प्रभूयते वा (13) M:
छन्दांसि (14) M adds वा (15) A: वेद मन्त्रे मन्त्रे ; S: मन्त्रेषु वेद (16) A omits अत्य (17) A
drops हि (18) A: विद्यात् (19) A: छन्दोवृन्दो (20) M: सन्दोषनं
After (18) T adds: न ह्येतत् ज्ञानमृते श्रौतस्मार्गकर्ममिन्द्रिरिति and then passes on to
the quotation from Br D And then मन्त्राणां दैवतं छन्दो निरुक्तं ब्राह्मणाद् ऋषीन्

॥ १ ॥ घी श्री स्त्री म्^{२१} ॥ १ ॥

म्^{२१} इति संज्ञा निर्दिश्यते । घी श्री स्त्रीति गुरुवर्णत्रयं^{२२} संज्ञि^{२३} । एतच्च सर्वगुरोर्वर्णत्रयस्योप-
संग्रहणायो^{२४}दाहरणम् । तेन घीरित्यादेर्वा^{२५}च्यो [2] ऽर्थो न गृह्यते^{२७} प्रकृतानुपयोगाच्च । तेनेदमुक्तं—
सर्वगुरोस्त्रिकस्य वर्णगणस्य 'म' इति संज्ञा ॥

॥ १ ॥ वरा साय् ॥ २ ॥

आदिलघोस्त्रिकस्य 'य्' इति संज्ञा ॥

॥ १ ॥ का^{२६}गुहा र् ॥ ३ ॥

मध्यलघोस्त्रिकस्य 'र्' इति संज्ञा ॥

॥ १ ॥ वसुधा स् ॥ ४ ॥

अन्त्यगुरोस्त्रिकस्य 'म्' इति संज्ञा ॥

॥ १ ॥ सा तेक्व^{२९}त् ॥ ५ ॥

अन्त्यलघोस्त्रिकस्य 'त्' इति संज्ञा ॥

॥ १ ॥ कदा स ज् ॥ ६ ॥

मध्यगुरोस्त्रिकस्य 'ज्' इति संज्ञा ॥

॥ १ ॥ किं वद म् ॥ ७ ॥

आदिगुरोस्त्रिकस्य 'म्' इति संज्ञा ॥

॥ १ ॥ न^{३०}हम न् ॥ ८ ॥

^{३१}सर्वलघोस्त्रिकस्य 'न्' इति संज्ञा ॥

॥ १ ॥ गल् ॥ ९ ॥

'गु' इति ह्रस्ववर्णमु^{३२}पमंगृह्णाति । ह्रस्वो वर्णो 'ल्'-इति संज्ञो^{३३} भवति ।

यथा—'गृह' इत्यत्र ऋ-वर्णः । अन्त्यैवान्यैः "ह्रस्वं लघु" [P I. 4. 10] इति लघुसंज्ञा बोधा^{३४} ।

(21) A only reads the *Sūtra* here (22) All the Mss drop म् (23) A: गुरु-वर्ण (24) A & M: संज्ञी (25) A: प्रयस्योपसंग्रहाय (26) M ते अधीरित्यादे (27) A वाचनिकार्थो (28) A: री (29) A: रव (30) A: न (31) A adds here : त्रिपदमिदमुदाहरणम् (32) M: ह्रस्वं वर्ण (33) M: इति संज्ञा (34) A: बोधा

सैव संज्ञा सूत्रान्ते³⁵ लिति बर्त्तनीपल्लिता³⁶ । तेन ह्रस्वो बर्त्तो³⁷ ह्युत्तरित्वि व्याख्यातनिर्बन्धिते ।
एतेन वक्ष्यमाणस्य गुरसंज्ञा व्याख्याता ॥

॥ १ ॥ गन्ते ॥ १० ॥

रलोक्तस्य पादान्ते कर्षान्ते वा क्रियमाणो ह्रस्वो³⁸ गितिसंज्ञो³⁹ भवति । तेनान्ते विहितो⁴⁰ गुरह्रस्वैर्नापि
कृतेन⁴¹ कृतो भवति ।

ननु यक्षान्ते⁴² क्रियमाणो⁴³ गुस्मंरका⁴⁴ एव कथं गीत्यापारिदीनां लघ्वन्ततदा विधानम् ? तर्हि एष⁴⁵
लघुसंज्ञाऽपीभ्यते ।

॥ १ ॥ घ्रादिपरः⁴⁶ ॥ ११ ॥

'गृ' इत्यनुवर्तते 'गृ'⁴⁷ इति च । 'घृ'⁴⁸ इति संयोगो गृह्यते । 'घ्रादिरेभ्येन व्यञ्जनं विसर्जनीयो-
ऽनुस्वारश्च । ध्रादयः⁴⁹ [3] परे दस्तात् स घ्रादिपरः । ह्रस्वो बर्त्तोः संयोगस्य व्यञ्जनस्योऽनुस्वारस्यो⁵⁰
विसर्जनीयपरश्च⁵¹ 'गृ'⁵² इति परिभाष्यते । ततो विहितो गुररेवविधेन ह्रस्वेनापि⁵³ कृतेन⁵⁴ कृतो
भवति । यथा 'गृ' इति । अत्र⁵⁵ ङ-बर्त्तोः⁵⁶ संयोगः⁵⁷ परत्वाद् गुरः । ङः ङ⁵⁸ गृधोनीत्यत्र
अवर्त्तो⁵⁹ व्यञ्जनविसर्जनीयानुस्वारपरत्वाद् गुरः ।

इकारादौ तु संयोगे परतः⁶⁰ क्वचित् पूर्वस्य गुम्बं क्वचिन्न गुरत्वमिति⁶¹ एतन् । यदा⁶²—
सृष्टा⁶³ स्त्वपेक्षया⁶⁴ खलु कीर्तयन्ति इति ।

क्वचिद् एतन्—'दृष्टद्वयानां लोटत्वम्'⁶⁵ [N. S. I.] इति । तेन 'गृ' इत्यत्र⁶⁶ विस्तरः । इत्युत्पि
एत्र⁶⁷ द्विर्बन्धनेन सह प्रत्ययेनोच्चारणं⁶⁸ नास्ति, न तत्र गुस्त्वम् ।

व्यञ्जनपरस्य⁶⁹ कुत्र गुस्त्वम् ? न तावच्छ्लोकस्य मध्ये । परसंयोगेनैव गुस्त्वोत्पत्तेः । नाप्यन्ते⁷⁰
'गन्त' इत्यनेनैव सिद्धत्वाद् । उच्यते—'गन्त' इति यस्य गुरसंज्ञा तस्य लघुसंज्ञाऽपीभ्यते इत्युक्तम् । तस्य
व्यञ्जनपरस्य⁷¹ तेनैव यदि गुस्संज्ञा लघुसंज्ञा⁷²ऽपि स्थाप्यते गीत्यापारिदीनान्ते निर्देश्य त्वात् । तन्ना-
भूदिति⁷³ केवलैव गुस्संज्ञा विहिता । एतेन विसर्जनीयपरतोऽपि⁷⁴ व्या⁷⁵ स्थातः ॥

(35) M: सूत्रान्ते (36) A reads the sentence : सैव संज्ञा सैव संज्ञाभाष्यार्थेकं च इत्युत्तरिता (37) A
drops the portions after this due to haplogy.

(38) A drops the portion upto this (39) A: गृ इति संज्ञा (40) M: बर्त्तो (41) M: कृतो न (42) A
& M: यक्षान्ते (43) A: क्रियमाणो (44) A: गुरसंज्ञा (45) A drops एव (46) A: घ्रादिपरः (47) A: गृ
(48) A: गृ M: घृ (49) A: ध्रादयः (50,51) A in reverse order ; M: अनुस्वारस्यो ; S also
विसर्जनीयपरश्च (52) A: गृ (53) M drops ह्रस्वेन here and reads it after कृतेन (54, 55)
A: कृते (56) M गृधोनीत्यत्र (57) A: गृ (58) M & S: संयोगपरत्वाद् (59) A omits ङ ; S adds a ङ
(60) A: क्वचिर्त्तो (61) M & S: संयोगपरतः (62) A drops गुरत्वमिति ; M क्वचिदापि गुरत्वं इत्यु-
(63) S & A drop यदा (64) A: सृष्टा M: सृष्टा (65) A: लोपेयार्थम्

(66) M: लोटत्वम् (67) A: तेन एव ; M: तेन लोटत्वम् (68) A: अत्र (69) M: व्यञ्जनोच्चारणं ; S: व्यञ्जन-
मुच्चारणं (70) A: व्यञ्जनेन परस्य (71-72) M drops (73) A: व्यञ्जनपरस्य (74-77) A drops
(75) S adds व्या (76) M drops अपि

॥ १ ॥ हे ॥ १२ ॥

'गृ'इत्यनुवर्तने⁷⁸। 'हा' च 'ई'⁷⁹ च 'हे'⁸⁰ इति दीर्घप्लुतस्य ग्रहणम्।⁸¹ तत्र⁸² 'हा' इति दीर्घस्य ग्रहणम्⁸³ 'ई' इति प्लुतस्य। दीर्घप्लुतो 'गृ' इति संज्ञिनो। यथा 'गृहा'⁸⁴ इत्यत्रावर्णः।⁸⁵

अथ सम्प्रदुच्यते—

॥ १ ॥ लौ⁸⁶सः ॥ १३ ॥

'गृ' इति⁸⁷ परिमापितो⁸⁸ वर्णः 'स' इति⁸⁹ परामृश्यते। स मात्राच्छन्दः। स लौ लघू द्वौ डे मात्रे मवतः। स वेन्⁹⁰ प्रयुज्यते द्वयोर्मात्रयोः स्थाने स्थान्। इस्वान्मके गुराविकां मात्रामारोपयत् प्लुतात्मकादेकां⁹¹ मात्रां त्याजयद्गुरोर्दिमात्रत्वम् ॥⁹²

॥ १ ॥ ग्लौ ॥ १४ ॥

अधिकारोऽयमित् आरभ्या⁹³शास्त्रपरिसमाप्तेः। गुरुलघुवर्णविभक्तौ वेदितव्यौ। यत्र विरोधो नोक्तस्तत्रायमुपस्थास्यते। यथा वैदिकेण छन्दःमु⁹⁴। तेन⁹⁵ व्यञ्जनमात्रं न छन्दःसंख्यां⁹⁶ पूरयति नाप्यतिरेचयति। नैषा सम्पत् ॥⁹⁷

अथ संख्या⁹⁸—

[4] ॥ १ ॥ अष्टौ वसव इति ॥ १५ ॥

छन्दसां सङ्केतसंज्ञोच्यते⁹⁹ 'अष्टौ वसव' इति। वसव इत्युक्ते अष्टौ ग्राह्याः। प्रदर्शनार्थञ्चेदम्¹⁰⁰। तेन 'रुद्रा' इत्युक्ते एकादश, 'आदित्या' इति द्वादश, 'समुद्रा' इति चत्वारः। संख्येयग्रहणे¹⁰¹ संख्या ग्राह्या ॥

'थो श्रो स्त्री म्' इति यत्रादिमं सूत्रं त्रिविरामं दशवर्णं स्वरव्यञ्जनभेदेन परमात्रं त्रिमिरीकारैस्तद्वच-त्रिविरामं तेन त्रौण्यं छन्दोवर्णान् प्रतिपाद्यान् सूचयति—ऋगृजातिवर्गं मात्राभातिवर्गं कृत्त्रातिवर्गञ्चेति¹⁰²। तद्यद्दशवर्णं तेन दश पदार्थान्—संज्ञाःगणान्सम्पदः देवताः स्वरान् गोत्राणि वर्णान् गुरुलघुविज्ञानं¹⁰³ विपरि-समसमसंज्ञां¹⁰⁴ यतिश्च। तद्यत् पङ्कमात्रं तेन प्रस्तारादीन् पङ्कप्रत्ययानिति च। अत्र 'थो श्रो स्त्री म्' इत्यादिभन्दाहरणैः संज्ञिनो गणाः कथिताः। यथा 'त्रिगुरोर्म' इति। तदिमान्येवोदाहरणानि लक्षितानि

(78) A drops this sentence (79) A. ही ; M: इ (80-81) A omits (82) M drops तत्र (83) M & S drop ग्रहणम् (84) A: गृहे गृहे ; S गृहे (85) A: हावर्ण (86) A: लौ (87) A: न इति गृ..... ; M: भौलिरपिमापितो (88) A adds सषो (89) A drops स इति

(90) A: स च तत्र प्रयुज्यते (91) A प्लुतारिमकादेकां (92) M: त्याज्यति गुरो..... ; A: त्याज्यति। And then adds in the next line as a सूत्र गुरोरेजान्य (93) A drops आरभ्य (94) A drops छन्दसु (95) A reads तेन न व्यञ्जनमात्रं (96) M: छन्दः संज्ञा (97) A & S omit this sentence (98) A omits the next *Sūtra* and reads instead तेषां सुवच्छन्दमाप् (99) A: अथ सङ्ख्या सङ्केच्यते (100) A देवम् (101) A: संख्येयग्रहणेन (102) A omits the word कति in all the three names.

(103) M: संज्ञानम् (104) A: समसंज्ञा

श्लोकानामप्युदाहरणानि भवन्तीति सूचयितुम्।¹⁰⁵ तत्र क्वचित्¹⁰⁶ वृथक्प्रदकरणं¹⁰⁷ प्राप्तयति¹⁰⁸ संरक्षणार्थम् । यथा— 'रुक्मवतो भूमौ सृगौ भूतेन्द्रियाणि' (P. VI. 10) इत्यस्योदाहरणम् । 'किंबदभू' 'धीश्रीस्त्रीम्, 'वयुषा स्' 'हे' इति च ।

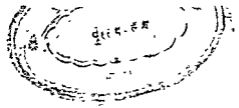
अथ 'समानो ग्लिति' (P. V. 6) 'गृ भ गृ भ गृ भ' इति ।

तथा¹⁰⁹ 'प्रमाणी ग्लिति' (P. V. 7) 'गृहे गृहे गृहे इति ॥

इति मगवतो यादवप्रकाशस्य कृती विद्वलनागच्छन्दोविचितिमाष्ये प्रथमोऽध्यायः ।

(105) M & S: तमस्यो वेदोदाहरणानि भविष्यन्ति इति सूचयितुम् । (106) A repeats तत्र and क्वचित्

(107) M: वृथक्प्रदकरणम् (108) A, M & S: प्राप्तयति (109) M: अथ ।

[5] अथ द्वितीयोऽध्यायः

॥ २ ॥ छन्दः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः । छन्दोऽस्मिन् शास्त्रेऽधिक्रियते^१ इति वेदितव्यम् ।

॥ २ ॥ गायत्री ॥ २ ॥

अयमप्यधिकारः । गायत्रीत्यधिकृतं वेदितव्यम् ॥

॥ २ ॥ दैव्येकम् ॥ ३ ॥

एकमक्षरं देवी गायत्री नाम छन्दः ॥

॥ २ ॥ आसुरी पञ्चदश ॥ ४ ॥

पञ्चदशान्यक्षराणि आसुरी गायत्री ॥

॥ २ ॥ प्राजापत्याऽष्टौ ॥ ५ ॥

अष्टावक्षराणि प्राजापत्या गायत्री ॥

॥ २ ॥ यजुषां षट् ॥ ६ ॥

षडक्षराणि यजुषां गायत्री ॥

॥ २ ॥ साम्नां द्विः ॥ ७ ॥

द्विःषोडशान्यक्षराणि द्विःषोडशान्यक्षराणीति यावत्^२ । साम्नां गायत्री ॥

॥ २ ॥ ऋचां त्रिः ॥ ८ ॥

त्रिःषोडशान्यक्षराणि त्रिःषोडशान्यक्षराणीति यावत् । ऋचां गायत्री ॥

॥ २ ॥ द्वौ द्वौ साम्नां वषेत् ॥ ९ ॥

द्वौ द्वौ त्रिःषोडशान्यक्षराणां प्रयोगः । साम्नां गायत्र्याः संख्यास्तु द्वौ द्वौ वर्णौ वषेत् । अन्यानि^३ छन्दांसि सम्यग्ने ॥

(1) A: अतिकृतं (2) A: अयुक्तं (3) M omits यावत् ।

(4) M: द्विःषोडश (5) A omits संख्या (6) A repeats अन्यानि

॥ २ ॥ त्रींस्त्रीन्वचाम् ॥ १० ॥

ऋचां गायत्र्याः संख्या त्रींस्त्रीन् वर्णान् वर्धेत । अन्धानि ह्यन्दांसि सम्पद्यन्ते ॥

॥ २ ॥ चतुरस्रचतुरः प्राजापत्यायाः ॥ ११ ॥

प्राजापत्यायाः गायत्र्याः संख्या चतुरस्रचतुरो वर्णान् वर्धेत । अन्धानि ह्यन्दांसि सम्पद्यन्ते ॥

॥ २ ॥ एकैकं शेषे ॥ १२ ॥

शेषं दैवी गायत्री यजुषां गायत्री च । तयोः संख्या ।^{१०} दैवीगायत्र्यादेः संख्या उष्णिगादीनि नामानि भवन्ति । तेन दैव्युष्णिग् द्यव्यक्षरां दैव्यनुष्णुप् क्षरारा इत्येकैकोत्तराणि दैवानि ह्यन्दांसि^{११} एकैकं वर्धेत । अन्धानि ह्यन्दांसि^{१२} सम्पद्यन्ते ॥

॥ २ ॥ जह्यादासुरो ॥ १३ ॥

एकैकमित्यनुवर्तते । आसुरो गायत्रो संख्याया एकैकमक्षरं जह्यात् । अन्धानि ह्यन्दांसि सम्पद्यन्ते ॥

[6] ॥ २ ॥ तान्युष्णिगनुष्णुय्वृहतीर्षकिन्निष्णुब्रजगत्वः ॥ १४ ॥

तानि खनु सम्पद्यमानानि^{१०} ह्यन्दांसि उष्णिगादिनामानि भवन्ति ।^{११} आस्युष्णिक् चतुर्दशाक्षराऽनुष्णुप् त्रयोदशाक्षरा^{१२} इत्येकानि आसुराणि ह्यन्दांसि । प्राजापत्योष्णिग् द्वादशाक्षराऽनुष्णुप् षोडशाक्षरेत्येवं चतुस्तराणि प्राजापत्यानि । यजुषामुष्णिक् सप्तधाक्षरा^{१३}ऽनुष्णुब्रज्याक्षरेत्येकोत्तरो यजुषां वर्गः । साम्नामुष्णिक् चतुर्दशाक्षराऽनुष्णुप् षोडशाक्षरेति^{१४} द्वयुत्तरः साम्नां वर्गः । स्वामुष्णिगेकविंशत्यक्षराऽनुष्णुप् चतुर्विंशत्यक्षरेति श्रुत्तरो ऋचां वर्गः ॥

॥ २ ॥ तिस्रस्तिस्रः सनाम्य एकैका माध्वयः ॥ १५ ॥

तिस्रस्तिस्रः । सनाम्य^{१५} एकनानानः । यथा गायत्र्यास्तिस्र उष्णिहस्तिस्रोऽनुष्णुमस्तिस्र इत्येकैका भूत्वा माध्वयो भवन्ति । माध्वो गायत्रो आस्युष्णिक् आस्यनुष्णुविति । तद्^{१६} यथा । यजुषामृचां साम्नां च गायत्र्य एकभूयं भूत्वा माध्वो गायत्रो षट्त्रिंशदक्षरा भवति । तेषामेवोष्णिह एकभूयं भूत्वा आस्य-
ष्णिग् द्विषत्वारिंशदक्षराः । तेषामेवानुष्णुम एकभूयं भूत्वा आस्यनुष्णुब्रज्यवत्वारिंशदक्षरेत्येवं षट्शतरो माध्वो वर्गः । तिस्रस्तिस्र एकभूयं भूत्वा माध्वो भवती^{१७}ति वचनात् संज्ञानान्देव निन्द्यनिमानि ह्यन्दांसि भवन्ति । तेन यः षट्त्रिंशदक्षरो मन्त्रस्तस्याद्यानि^{१८} षडक्षराणि यजुषां गायत्रोति विद्यात् । तदनन्तराणि^{१९} द्वादशाक्षराणि साम्नां गायत्रोति । तदनन्तरायथ्यादशाक्षराणि^{२०} ऋचां गायत्रोति सर्वाणि सप्तदशानि

(7-8) A omits this portion (9) A adds ह्यो ।

(10-11) Omitted by M (12-13) M omits ; S omits from प्राजापत्योष्णिग् (14) A adds here एवं

चतुरसराणि (15) A omits तिस्रस्तिस्रः ; M reads गायत्रादिनाम्य in place of सनाम्य (16) M: तद् ।

(17) M & S आस्यो भवन्ति (18) A: अद्यानि (19) A: तदर्थं यथाणि ; S: तदनन्तर (20) A: अद्याक्षराणि

माहो गायत्रीति विद्यात् । एवमुष्णिगादिष्वपि वेदितव्यम् । तेन यजुषां गायत्र्यदयो न पृथक् प्रयुज्यन्ते । केचिदेता संलग्नानान्यात्²¹ यजुर्मन्त्रेषु पृथगिमानि छन्दान्युपदिशन्ति ॥

(Kā. Sarvānukramaṇī)

[7] ॥ २ ॥ प्राग्यजुषामार्पं इति ॥ १६ ॥

'तिवस्तिन्नः' 'सनान्यः'²² 'एकैका' इत्यनुवर्तन्ते । यजुषा छन्दोभ्यः प्राक् यानि छन्दांसि देवान्या-
मुराणि प्राजापत्यानि चोक्तानि तेषां गायत्र्यस्तिन्नस्तिव एकभूयं भूत्वाऽऽर्षी गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा
सन्पद्यते । तेषामेवोष्विद् एकभूयं भूत्वाऽऽर्ष्युष्णिगष्टाविंशत्यक्षरा²³ । तेषामथानुष्टुम एकभूयम्भूत्वा-
ऽऽर्ष्यनुष्टुप् द्वात्रिंशदक्षरे²⁴ इत्येवं चतुस्तर आर्षो वर्गः । एतेनार्पण वर्गेन²⁵ सर्वो²⁶ वैदिको व्यवहारः
(NS I. 6) । अस्यैव पादविधानम्²⁷ एतान्यपि पूर्ववद् महतान्ये²⁸ व भवन्ति । तेन वरचतुर्विंशत्यक्षरो
मन्त्रः 'अग्निमीळे पुरोहितम्' (RV. I. 1. 1²⁹) इति लत्याद्यमक्षरमेकं³⁰ देवीं गायत्रीं विद्यात् ।
तदनन्तराणि पञ्चदश आमुरो गायत्रीति । तदनन्तरायपञ्चाक्षराणि प्राजापत्या गायत्रीति सर्वाणि
समुद्दिनान्यार्षी गायत्रीति विद्यात् । एवमुष्णिगादिष्वपि वेदितव्यम् ।

तदनेनौ वैदिकौ श्लोकौ भवतः³⁰ (NS I. 6, lines 11-14)

कारिचत् स्त्रियो द्वयक्षरमेकविंशतिः सज्ज मत्वाऽनुभवन्ति कर्मभिः ।

पद्यक्षरत' पद्य नपुंसकानां द्वे चाधिके विभ्रति चाक्षराणाम् ॥ १ ॥

देवामुराणां छन्दोभिरात्मनश्च प्रजापतिः ।

सप्तवर्गंशकारैकमूर्षीणां यज्ञोद्भवे³¹ ॥ २ ॥

इति मगवतो यादवप्रकाशस्य कृतौ पिङ्गलनागच्छन्दोविचिनिभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

(21) A: सान्यात् (22) A: नान्य (23-24) A omits (25) M: एतेनैवार्पणि ; S: एतेनैवार्पण
(26) M adds अति (27) A: च यदि विधानम् । (28) A: महितानि (29) S omits एकं (30) S omits
भवतः (31) A: षडनुष्टुम् ।

[8] अथ तृतीयोऽध्यायः

॥ ३ ॥ पादः ॥ १ ॥

उत्पन्नानि^१चन्दसि । अथेदानीं तेषामेव^२अपञ्च आरभ्यते । पाद इत्यधिकारोऽयम् ॥

॥ ३ ॥ इयादिपूरणः ॥ २ ॥

स ष पादो अत्रमानैरक्षरैः शास्त्रोपां सम्प्रतिभनाप्नुवन्निसादिभिः पूरणीयः, यत्र सन्धिनिमित्तो यकारवकारयोः संयोगो भवति । यथा—दिबस्पृथिव्याः परोजि (=परियोञ्ज) उद्ग तम् (RV. VI. 47.27^a) इति । तथा—द्रन्नः (=द्रुवन्नः) सपिरासुतिः (RV. II. 7.6^a) इति^३ । स्वचिदसन्धि-निमित्तोऽपि संयोगो व्यञ्जते^४ । यथा—प्रत्नो होता बरेणयः (=बरेणियः) (RV. II. 7.6^b) इति । तथा—दिबं गच्छ स्वः (=सुवः) पते (VS. XII. 4^a) इति । तथाऽप्येऽपि ये वर्षा स्वतोऽपि सम्पन्न-सन्धय^५स्तानपि व्यूहेत् । तथा—'उपेरनुपवर्चनमाद्यु गोषुप पृच्छताम् ।' (RV. VI. 2S 8^a) 'अना सत् हव्यमहिषे अना नो धेहि भेषजम्' (TB II 4.1 9^c) इति । तथा—'इन्द्र वाजेषु नोऽव' (RV. I. 7.4^a) 'इन्द्रं सरासो अनु संरम्भम्' (RV. X 103 6^a) इति ।

॥ ३ ॥ गायत्र्या वसवः ॥ ३ ॥

'पाद' इत्यनुवर्तते । वसवोऽप्याक्षराणि गायत्र्याः पादः ॥

॥ ३ ॥ जगत्वा व्यादित्वाः ॥ ५ ॥

द्वादशाक्षराणि अगत्याः पादः । 'तावेतो सौ गायत्रोऽगगतौ पादौ सप्तृती' (R. Pr. XVIII. 61) । सप्तृत्तित्वं चोपोत्तमस्याक्षरस्य सप्तृत्वम्—'अग्निमोते पुरोहितम्' (RV. I. 1.1^a) इति 'सुजने मम उत सुजने भियः' (RV. V. 81.1^a) इति च ॥

॥ ३ ॥ विराजो दिशः ॥ ५ ॥

द्वादशाक्षराणि विराजः पादः ॥

॥ ३ ॥ त्रिष्टुभो यद्राः ॥ ६ ॥

एकादशाक्षराणि त्रिष्टमः पादः । 'तावेतो वैराजत्रिष्टुभो पादौ सुगृती' (R. Pr. XVIII. 60) । सुगृत्तित्वं चोपोत्तमस्याक्षरस्य सुगृत्वम् । यथा—'विवा सोममिन्द्र मन्दतु स्वा' (RV. VII. 22. 1^a) इति

(1) A : उत्पन्नानि चन्दसि ॥ २ ॥ (2) A adds विशेष here. (3) A & S : सरासाम् (4) AM & S all corrupt reading (5) M & S : वाजेषु (6) A : वर्षावितोषिक सन्धय ।

(7) A : तावेतो जगत्गायत्र्यौ पादौ सप्तृत्ती (8) M : समभ्या-शुभ्रस्य

'त्रीमूतस्वेव भवति प्रतीकम्' (RV. VI. 75. 1^a) इति च । एष एव गुरुलघुविन्यासो वैदिकेषु छन्दःषु वृत्तिर्वृत्तमिति चामिधोयते ।⁹ एष एव सन्देहे छन्दसां निर्णयहेतुः ।

अथपरं वृत्तिलक्षणम् । एकादशाक्षरद्वादशाक्षरयोः पादयोः¹⁰ षष्ठं नवमं [9] चाक्षरं लघ्वेव स्यात् । अष्टमं दशमञ्च गुर्वेव स्यात् । तथाऽष्टाक्षरस्य पादस्य¹¹ पञ्चमं सप्तमञ्चाक्षरं सध्वेव स्यात् । षष्ठं गुर्वेव स्यात् । (cf. RPr. XVIII. 6) वैराजस्य पादस्योपान्त्यौ वर्णौ लघुगुरु स्याताम् ।¹² सर्वेषु च प्रथमाक्षरादूर्ध्वं¹³ लघुद्वयं न स्यादिति । एतयैव वृत्त्या विभागमृग्यजुषोर्विद्यात्¹⁴ ।

आचार्येण तु वृत्तिलक्षणं न कथितम् । व्यभिचारस्यापि भवचिर्ज्ञानात्, 'अरव' न स्वा धारवन्तम्' (RV. I. 27. 1^a) इत्यादिषु । इहापि सूचितमाचार्येण । 'गायत्र्या वसवः' (3/3) 'जगत्या आदित्याः' (3/4) इति संख्याक्रममुल्लङ्घय¹⁵ लघुवृत्त्योर्गुरुवृत्त्योरच पृथक्करणम् । सत्यपि भवचिद्व्यभिचारे प्रायिकत्वात् । स्वतस्तावत्लक्षणा¹⁶भावे वृत्तिनिर्णयहेतुः । चतुरादय इव विधयानाम् ।

एषामेव चतुर्णां छन्दसां पादैः सर्वाणि छन्दांसि वर्तन्ते । नान्येषां पादाः सम्भवन्तीति¹⁷ बद्भूचाः । तथा च लिङ्गभ्रूयते ।¹⁸ सन्तौ¹⁹तानि वा सर्वाणि²⁰ छन्दांसि यान्येतानि विराट्चतुर्धानीति । तथा गायत्र्यत्रैष्टुमजागतैरेव त्रिभिः पादैश्छन्दांसि वर्तन्ते लघुमिषं वैराजेनेति छन्दोगाः । तत्रापि²¹ निर्दर्शनानि तथोपपन्नानि भवन्ति²² । त्रीणि छन्दांसि त्रीणि सवनानीति ।²³ तथा गायत्रं जागतं त्रैष्टुमञ्चानुक्रमोक्तम्²⁴—'एतद् यद्यमापद्य छन्दांस्युपेयानि²⁵ इति । सम्यक्²⁶ आप्तिः समाप्तिरित्यर्थः । तथा सर्वाणि छन्दांस्येतस्यामिष्यामनूच्यानोत्सुकः । तान्येव त्रीणि छन्दांसि सम्पादयति । तत्र—'तत्र त्रैष्टुमजागतौ पादौ वा दशाक्षरतायाः प्रतिक्रामतः । वा पञ्चदशाक्षरतायाः अमिक्रामतः वा अष्टादशाक्षरतायाः' (NS. I. 6) इति बद्भूचाः । 'गायत्र आ दशाक्षरतायाः अमिक्रामति । वा चतुराक्षरतायाः प्रतिक्रामति' (NS Pp. I 1, lines 5, 7, 8) ।

पञ्चाक्षरो गुर्वृत्तिवैराजः पादः ।²⁷ अथ किमिदं विरागुत्थाम् छन्दः ? न तावद्गायत्र्यादिभ्योऽन्यदस्ति । [10] अनुक्त²⁸त्वादप्रसिद्धत्वाच्च । तर्हि तेष्वेवैतद् यथायोगमन्तर्भावयामः । या खलु द्विपदा²⁹ विराट् साञ्जुष्टुममिसम्पद्यते । संख्यासन्निकर्षात् । या चतुणदा सा पङ्क्तिः । या द्विपदैकपदा वा³⁰ तारध पंक्तिरेव ।³¹ कथं पुनर्द्विपदैकपदाः न्यूनसंख्याः³² पंक्तिमिसम्पद्येरन् ? पादचा³³र्धर्धजातीयकत्वात् ।³⁴ आहुः । पादचै³⁵जातीयका द्वेकादा पादैरेव समा स्यात् । अर्धर्धजातीयका द्विपदा अर्धर्धेनै-

- (9) A: वृत्तिवृत्तमिवमिधोयते । (10) M & S omit पादयोः (11) A & S omit पादस्य (12) A omits this sentence. (13) A : उपरि (14) M : मृग्यजुषस्य (15) A & S drop संख्या (16) A : अत्रादाभावे (17) A & S : सन्तौति (18) M drops this sentence ; A reads तदा च etc. (19) A & M drop सञ्ज (20) A : वा एतानि , M : वामव , S : सन्तैतानि वामव (21) A & M : तथा (22) M & S drop तथोपपन्नानि भवन्ति (23) M drops this sentence. (24) A : नुपक्रमोक्तम् (25) A : स्यान्तीति (26) All the Mss drop सम्यक् (27) A drops पाद (28) A : दिभ्योऽन्यदस्तीत्युक्त (29) M : द्विपदा (30) M & S omit वा (31) A : पंक्तेरेव (32) A & S : हिन सत्या (33) M & S : पादार्धर्ध (34) A : जातीयत्वात् (35) All the Mss : पादजातीयका

व समा स्यात् । 'पादजातीयकत्वादेवैकपदानामध्यासवशाद्दशतय्यामेकपदा' (R. Pr. XVII. 42. and Uvaṭa thereon) इति यास्क आचार्यः । यथाऽध्यासः—

बोहि स्वस्ति सुक्षिति दिवो

नृन्दिषो अ'हांसि डुरिता तरेम

सा तरेम तवावसा तरेम ॥ RV. VI 2 11^{c-e}

'बमुं सुनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम्' (RV. I. 127 1^b) इत्यादयो यमकामासाः पादाः पूर्वस्या श्रवः पादा एव न पृथगृचः (R. Pr. XVII. 43) । एवमेकपदा अपि—'मद्रं नो अपि बावप' (RV. X. 20. 1^a) इति । एकं परं विना स तु पृथगेवेति यास्को मन्दते (R. Pr. XVII. 43)

अन्ये तु अध्यासा अप्येकपदा³⁶ इति प्राहुः (R. Pr. XVII. 43) । तथा द्विपदानामर्धर्चजातीयकत्वा-
र्धर्चोदिवदिपदा अपि मध्ये अनवसाय³⁷ पठन्ति ।³⁸ पूर्व्या चर्चाऽध्यासवदुपसमस्यानूच्यन्ते ।³⁹ 'प्यन्ते'⁴⁰
च द्विपदैकपदाः प्रातरनुवाकाशिवनशस्त्रयोः ।⁴¹ तस्मात् पादार्धर्चजातीयकाः । तेन⁴² तैरेव समानमंल्याः
स्युः न कृत्स्ना अर्धर्चाः । एतेन गायत्र्यादीनां द्विपदैकपदा व्याख्याताः ॥

॥ ३ ॥ एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादम् ॥ ७ ॥

गायत्र्यादीन्युक्तपादानि चत्वारि छन्दांसि स्वैः स्वैः पादैर्यथावोगमेकपाद्दिपात्तुपा^{42^a} चतुष्पादिति
भवन्ति । तत्र गायत्र्यैकपदा⁴³ द्विपदा त्रिपदा बाऽष्टा [11] छन्दैः पादैर्भवन्ति । न चतुष्पदा संख्याधिक्यात् ।
त्रिष्टुब्जगत्यो एकपदे द्विपदे चतुष्पदे च स्वैः स्वैः पादैर्भवतः⁴⁴ । न त्रिपदे संख्याहीनत्वात् । न पद्यपदे
संख्याधिक्यात् । विराट् चतुर्धासि दशाक्षरैः पादैः भवन्ति ।

तत्र गायत्र्यैकपदा⁴⁵—'इन्द्रो विश्वस्य गोपतिः' (Ā. Śr. VIII. 2. 21) इति चतस्रः मूले
पठिताः ।

अथ द्विपदा—'पवस्व सोम मन्दयन्नन्द्राय मधुमत्तमः' (RV. IX. 67. 16) इति तिस्रः ।

अथ त्रिपदा—'अग्निमीले पुरोहितम्' (RV. I. 1. 1^a) इत्येवमादयः । सामयोनियु च—'अग्न
आपाहि' (SV. I. 1^a) 'उद्या ते जातमन्त्रसः' (SV. I. 467^a) इत्यादयः ।

तथा जगत्त्रैकपदा—'मदन्ति देवोरमृगा श्वनाश्वः' (Ś. Br. III. 43. 22) इति ।

अथ द्विपदा—'सनो बजिष्मविता पुरुवसुः पुरःस्याता मघवा वृत्रहा भुक्त्' (RV. VIII. 46. 13) इति ।

अथ चतुष्पदा—'सुञ्जते मन उत सुञ्जते धियः' (RV. V. 81. 1^a) इति । 'अग्नि प्रियाणि पवने
चनोहितः' (RV. IX. 75. 1^a) इत्यादयरच⁴⁶ । सामयोनियु च 'दिरवा पृत्ना' इत्यादयरच ।⁴⁷

(36) A : पादा (37) A : मध्ये न वा साय ; M : अनवसाना (38) M : सन्ति (39) A : उध्याममधु-
समस्यानूच्यते (40) M : संयन्ते (41) A : प्रातरनुवाकादौ (42) M drops ऐन ; S : ते च (42^a) All
the Mss. drop त्रिपात् (43-45) A drops due to haplology (44) M drops पादैः (46) M :
इत्यादि (46-47) M : omits.

अथ विराहेकपदा—'असिक्न्यां यजमानो न होता' (RV. IV. 17 15) इति, 'सिपक्तु नः' (RV. V. 41. 20^a) इति, 'उत देवाः' (RV. X. 137. 1^a) इति च ।

अथ त्रिपदा—'प्रति न' स्तोमं न्वष्टा ऋषेत । स्वादन्मे अरमतिर्वम्भुः ॥ (RV. VII. 34. 21) इति वि त्रेपासो मुहि वर्धयेलाम् (RV. VI 10 7^a) इति, 'स्वायुधास दधिमः' (RV. VII. 56. 11^a) इति च ।

अथ त्रिपदा—'पिबा सोम-[12]-मिन्द्र मन्दतु त्वा' (RV. VII 22 1^a) इति, 'प्रह्वे अग्ने दीदिहि पुरो नः' इति च ।

अथ चतुष्पदा—'अयुज्यन्त इन्द्र विरवकृष्टी.' (RV I 169. 2^a) इति, 'स्वस्ति न इन्द्रो बृहश्रवाः' (RV. I. 89. 6^a) इति च ।

अथ त्रिष्टुकेकपदा—'आ वा सुम्ने वरिमन् सूरिमिः प्याम्' (RV. VI. 63. 11^a) इति ।

अथ त्रिपदा—'महि राधो विरवजन्यं दधानान् । मरुदाजान् साङ्ग्यो अम्ययष्ट' (RV. VI. 47 25) इति, 'अग्ने मव सुपमिधा समिद्धः' (RV. VII. 17 1^a) इति च मूलम् ।

अथ चतुष्पदा—'जातवेदसे सुनवाम सोमम्' (RV I 99 1^a) इत्यादयो दाशतयीषु सामयोनिषु च भूयिष्ठाश्चतुष्पदास्त्रिष्टुमः ॥

॥ ३ ॥ आद्यं चतुष्पादद्वयमिः ॥ ८ ॥

आद्यं छन्दो गायत्री चतुष्पाद्वति ऋतुमिः षडक्षरैः पारैः । तद्यथा—'इन्द्रः शचीपतिः बलेन शीलितः । दुरज्यवनो वृषा समन्तुषु सासहिः ॥' (R. Pr. XVI 17) इति, 'पेटिलालकन्ने पेटाविटकन्ते । तत्र ककुबद्धस्तज्जग्धि परेहि ॥' (NS I p. 2, ll 21-22) इति ॥

॥ ३ ॥ क्वचित्त्रिपादपिमिः ॥ ९ ॥

॥ ३ ॥ सा पादनिचृत्⁴⁹ ॥ १० ॥

क्वचिद्गायत्रो सन्नाक्षरैः पारैः⁴⁹ त्रिपदा भवति । सा पादनिचृदित्युच्यते । 'युक्ताहु हि शचीनाम्' (RV. I. 17. 4^a) इति । क्वचिद्दशमभ्याक्षरैः⁵¹ त्रिपदाया गायत्र्या अनववादाय । नानल्पत्वात्⁵¹ । 'भूवःशो हि पदानिचृतो मरन्ति' (R. Pr. XVI. 21) । तथा हि—'इन्द्रः सहस्रदाभ्याम्' (RV. I. 17. 5^a), 'अमो वु षः सखीनाम्' (RV IV. 31. 3^a), 'आ शनं पर्वनानाम्'⁵² (RV. VIII. 18. 16^a), 'अस्माकं शिषियोनाम्' (RV. I. 30 11^a) 'इन्द्र इन्नो महानाम्' (RV. VIII. 92. 3^a) 'य एक्षरवर्षोनाम्' (RV. I. 7. 9^a) 'यो गर्भमोषधोनाम्' (RV. VII. 102. 2^a) 'त्वं न इन्द्र वाजसुः'⁵³ (RV. VII 31 3^a) इत्यादयः पादनिचृत्तः ॥

(49) M : निचृत् ; SS² निचृत् (49) A & S drop पारैः (50) A : अष्टरैः (51) A जनवादनल्पत्वात् (52) A omits this illustration (53) A omits the last four illustrations ; S omits the penultimate one.

॥ ३ ॥ षट्कसप्तकयोर्मध्ये ऽष्टावतिपादनिचृत् ॥ ११ ॥

षडक्षरसप्तक्षरयोर्मध्ये यदष्टाक्षरः पादः स्यात् साऽतिपादनिचृत् । यथा—

श्रेष्ठं वो अतिथिं

स्तुषे मित्रमिव मियम् ।

अग्निं रथं न वेदम् ॥ (RV. VIII 84. 1) इति,

तथा—

श्रेष्ठमु मियापां

स्तुष्यासावातिथिय ।

अग्निं रथानो यमम् ॥ (RV. VIII. 103 10) इति च ।

अथ किमिदं वचनगौरवम् 'षट्कसप्तकयोर्मध्ये ऽष्टावतिपादनिचृत्' इति? षट्काष्टकसप्तका अतिपादनिचृदित्युक्तेऽपि निर्देशः⁵⁵ प्रमात् वमः प्रतीयते । सत्यम्।⁵⁶ [13] एवं तर्हि⁵⁷ सूचयति— अविबक्षितोऽत्र निर्देशकम् इति।⁵⁸ तथा बक्ष्यामः 'तृतीयं शिवाञ्जागतगादस्याभ्याम्' (P. 3/16) इत्यादिप ॥⁵⁹

॥ ३ ॥ द्वौ नवको षट्कश्च⁶⁰ नागी ॥ १२ ॥

द्वौ नवाक्षरी पादौ एकः षडक्षरश्च स्यात् सा नागी नाम गायत्री । यथा—

ययोरिदं विरबमेवति

तौ विद्वासा हवामहे वाम् ।

वीतं सोम्यं मधु ॥ इति बार्हग्ययानाम् ।⁶¹ अस्मिन् सूत्रे

उत्तरादुत्तरस्मिंश्च निर्देशकम् विवक्षितः 'विपरीता वाराही' (3/13) इत्यादिलिङ्गात् ॥

॥ ३ ॥ विपरीता वाराही ॥ १३ ॥

षट्कः प्रथमः सन्धौ⁶² नवको इति पूर्वविपरीता⁶³ वाराहो नाम गायत्री ।⁶⁴ यथा—

वीतं स्तुके स्तुके

सुवमस्मासु नियन्दतम् ।

प्र म यस्वति तिरतिम् ॥ (TA III. 11. 20) इति ।

'प्रम यस्वति तिर' इति पाठे नोदाहरणम् ॥

(54) A : सप्तषट्कयोर्मध्ये (55) M विनिर्देश (56) : M ; adds इदम् (57) A : अपि विरमेव (58-59) A omits. (60) M adds सा (61) A & S ; बार्हग्ययानि (62) M & S ; जन्यौ (63) M : पूर्वविपरीतौ (64) M omits गायत्री

॥ ३ ॥ षट्सप्तकाष्टकैश्च⁶⁵ वर्धमाना ॥ १४ ॥

एमिपादैर्वर्धमाना नाम गायत्री । यथा—

ईशाना वार्षाणि

क्षयन्तीश्चर्षणीनाम् ।

अपो याचामि भेषजम् ॥⁶⁶ (RV. X 9 5) इति ।

त्वमसि प्रशस्यो

विदधेषु सहन्त्यः ।

अग्ने रथीरध्वराणाम् ॥ (RV. VIII. 11. 2) इति च ।

'त्वमग्ने यज्ञानाम्' (RV. VI 16. 1^a) इति च बद्धृचानाम्⁶⁷ (R Pr. XVI. 24, 25) ॥

॥ ३ ॥ विपरीता प्रतिष्ठा ॥ १५ ॥

अःकसप्तकषट्का⁶⁸ इति पूर्वविपरीता⁶⁹ प्रतिष्ठा नाम गायत्री । यथा—

आपः पूणीत भेषजं

वरुथं तन्वे मम ।

व्योक् च सूर्यं प्यो ॥⁷⁰ (RV I. 23. 21) इति,

'त्वमग्ने व्रतपा अस्मि' (RV. VIII. 11 1^a) इति च ।

देवस्त्वा सविता मधु

प्रास्तां विवचर्षणीम् ।

स्यत्येष नश्वरः ॥ इति आद्वारशाखायाम् ॥

॥ ३ ॥ तृतीयं द्विपाज्जागतगायत्राभ्याम् ॥ १६ ॥

क्वचिदित्यनुवर्तते । 'तृतीयम्' इति⁷¹ गायत्र्या वसवः' (3/3) इति निर्देशापेक्षं विराट्छन्द [14] -से ग्रहणम् । विराट् क्वचिदि पाद्भवति द्वादशाक्षराष्टाक्षराभ्याम्⁷² । यथा—

रायस्कामो बहूहस्त सुदक्षिणम् ।

पुत्रो न पिदरं द्वे ॥ (RV. VII. 32 3) इति ।

'ते⁷³ नो अर्वन्तो हवनभूतो हवम' (VS. IX. 17^a) इत्यध्वर्युशाखायाम् ।⁷³ 'गावो न युधमुप यन्ति वधूयः' (RV. VIII. 46. 30^a) इति, 'इन्दुरिन्द्राय तोरणे नि तोरते'⁷⁴ (RV. IX. 109 22^a) इति च ।

'बभूरेको विपुः'⁷⁵ (RV. VIII. 29. 1^a) इति च मूलम् ।

(65) A . षट्सप्तकाष्टकैर्वर्धमाना (66) A omits this illustration (67) A & S omit बद्धृचानाम् (68) M : षट्कैश्च (69) M : पूर्वविपरीतो (70) A & S drop this illustration (71) A adds पादाभ्याम् (72-73) A omits (74) All the Mss leave out नि तोरते (75) M & S quote the whole *pk*

निर्देशकमस्याविबद्धिगन्वाद्गायत्रजागताभ्यामपि स्यात् । यथा—'अग्ने त्वं नो हन्स् (RV. V. 24. 1^a) इति सूक्तम्, 'आयाहि वनसा सह' (RV. X 172. 1^a) इति सूक्तम् । 'अनुष्टुभादि सुतोपम्'⁷⁶ (P. B. IV. S. 9) इति निर्देशोपरत्तेः । 'अनुष्टुभेरा द्विपदा र्धजिरेव' (NS) इति छन्दोगाः ।

स्वचित्तैश्चुग्गायत्राभ्याम् । यथा—'इमानु कं मुक्ता सीकशाम' (RV. X. 157. 1^a) इति । स्वचित्तैश्चमनत्रकाभ्याम् । यथा—'पितुर्न पुत्रः सुभृतो दुरोक' (RV. VIII. 19. 27^a) इति । स्वचिन्मत्रकचतुर्दशाभ्याम् जगतो द्विपदा । यथा—'शं पदं मयं तपोपिके' (SV. I. 441^a) इति साम-योनिश्च । स्वचित्तैश्च⁷⁷ शुभ्रयोद्गकाभ्यां जगदेव । यथा—'म व इन्द्रान् वृत्रहन्तनाथ' (SV. V. 445) इति । स्वचित्तैश्च⁷⁸ षड्कदलकाभ्यां गायत्री—'विरवत्प म स्तोम' (SV. I. 450^a) इति सामयोनिष्वेव ।

स्वचित्तैश्चुग्गायत्राभ्यां जगतो वा विराड् वा—'तिग्मेको विमति हल आनुपम' (RV. VIII. 29. 5^a) इति । कुबिद्वैराजवैष्टुमान् वा विराड् वा त्रिष्टुब्ध्वा—'दहश्च नस्तन्वश्च प्रजाश्च' (RV. X 157. 2^a) इति द्वे । 'मिषा नो नाम दुवे तुराणाम्' (RV. VII. 56. 10^a) इति, कदा वाचं देवहितं सनेम' (RV. VI. 17. 15^a) इति च । यत्⁷⁹ पुनर्द्विद्वैष्टुमान् एतेषु चतुर्षु छन्दानु न दुन्द्यन्ते, तन्नुन्दोऽन्तरमेव⁸⁰ । न च⁸¹ कृत्स्नपादार्थैर्वाजातोपकम् । यथा—'नूनमथे त्वे षपदे' (RV. VIII. 46. 15^a) इति ।⁸²

॥ ३ ॥ त्रिपात्त्रैष्टुभैः ॥ १७ ॥

तृतीयमित्यनुवृत्ते स्वचित्तैश्चित्तैश्च । त्रैष्टुभैः पादैः⁸³ स्वचित्तैश्चित्तैश्च द्विपदा भवति । यथा—'अग्नि नरो दोषितमिररययोः' (RV. VII. 1. 1^a) इति । तथा 'पयः पृथिव्यां पय कोत्तपोषु' (TS. IV. 7. 12. 2^a) इति,⁸⁴ 'या-[15]-मिरर-हृत्तगतः प्रतिष्ठाम्' (Ā. Śr. V. 2 1^a, TB. I. 2. 1. 4^a) इति च । अनुष्टुभ्वात्तौ⁸⁵ ॥

॥ ३ ॥ त्रिपात्त्रैष्टुभैः जागतरश्च ॥ १८ ॥

गायत्री द्वौ जागतरश्चैक उष्णिक्छन्दो भवति । अत्र द्वितेः⁸⁶—

॥ ३ ॥ ककुम्भध्वे चैदन्त्यः ॥ १९ ॥

योऽन्त्यो⁸⁷ जागत्रः पादः स गायत्रयोर्द्वैष्टुभैश्च⁸⁸ सा अनुष्टुभ्वात्तौषिक् । यथा—'प्र सो हन्ते तपोनिमिः' (RV. VIII. 19. 30^a) इति । सामयोनिषु च 'प्रमंहिष्ठाम् गायत्र' (SV. I. 107^a) 'अभ्राणस्यो हना त्वम्' (SV. I. 399^a) इत्यादयः ॥

(76) M : आत्पो वि तृतीयम् (77) M adds द्विपदा (78) M adds सामयोनिषु (79) A : च (79-80) S omits (81) A : तच्च (79-82) M omits (83) A drops पादैः (84) M drops इति (85) A omits the sentence. (86) A & S drop this sentence. (87) A : योऽन्त्योऽन्त्ये निदिष्टः ; M : योऽन्त्यो (88) M adds एव

॥ ३ ॥ पुर छण्णिक् पुरतः ॥ २० ॥

पुरतरवेज्जागतः पादः⁸⁹ सा पुर छण्णिक् । यथा—

अपस्वन्तरमृतमप्सु भेषजम्

अपामुत प्रशस्तये ।

देवा मवत वाजिनः ॥ (RV. I. 23 19.)⁹⁰ इति ॥

॥ ३ ॥ परोष्णिक् परतः ॥ २१ ॥

परत उपरिष्ठाच्छेज्जागतः पादः सा परोष्णिक्⁹¹ । यथा—⁹² 'अग्ने वावस्य गोमतः' (RV. I. 79. 4^a.) इति, ⁹³ 'त्वामग्ने मनोषिणः' (RV. III. 10.1^a.) इति 'आ मित्रे वरुणे वयम्' (RV. V. 72. 1^a.) इत्यादीनि च सूक्तानि ।⁹⁴ सामयोनिषु च—'पुर त्वा दारवान् (=दाशिवान्) बोचे' (SV. I. 97^a.) 'इन्द्रमच्छ सुता इमे' (SV. I. 566^a.) इत्यादयः ॥

॥ ३ ॥ चतुष्पादृषिभिः ॥ २२ ॥

सप्तमैः⁹⁵ पादैः चतुष्पादृषिण् मवति । यथा—नदं व ओदतीनाम्' (RV. VIII. 69. 2^a.)⁹⁶ इति, 'मंतीमहि त्वा वयम्' (RV. X. 26. 4^a.) इति च ।

कथं पुनः—'प्र प्र वस्त्रिष्टुमिषि' (RV. VIII. 69. 1^a.), 'अर्चत प्रार्चत' (VIII. 69. 8^a.) 'यो व्यतीरंफाणवत्' (VIII. 69. 13^a.) इति त्वचामनुकम्प्य प्रशाताञ्जुष्टुमः शंसति⁹⁷ (AiBr. XVI. 4 7.) इति ऋद्धणम् ? तेषु हि नदं व ओ-[16] दतीनाम्' इति पठ्यते । पादसाध्रवादर्धं पुनवाद् : तथा च रहस्यब्राह्मणे दर्शितम्—'नदं व ओदतीनामिष्टुमिषिगच्छरैर्भवेद्दुष्टुपादैः' (AiAr. I. 3. 8) इति ॥ (vide R. Pr. XVI. 32.)

॥ ३ ॥ अनुष्टुप्गायत्रैः ॥ २३ ॥

चतुष्पादित्यनुवर्तते । अनुष्टुप्कैः⁹⁸श्चतुष्पादा मवति । यथा—'त्रियम्बकं यजामहे' (RV. VII. 59. 12^a.) इति, 'गायन्ति त्वा गायत्रिण' (RV. I. 10. 1^a.) इत्यादीनि च सूक्तानि । सामयोनिषु च—'विशो विशो वो अतिषिम्' (SV. I. 87^a.), 'पुरोजितो वो अन्धसः' (SV. I. 545^a.) इत्यादयश्चानुष्टुमः ॥

(89) M adds स्वाद् (90) A quotes only the first *pāda* (91) A adds इष्टुच्यते (92) All the Mss quote here प्र होत्रे पृथग् वच as an extra illustration (93-4) A omits (94) M: वक्तुः (95) A : सप्तभिः. (96) M quotes the second *pāda* too. (97) A मन्ततो (98) A drops अनुष्टुप् and पादैः ; S drops पादैः ; M: अष्टाष्टरैः

॥ ३ ॥ त्रिपात् क्वचिज्जागताभ्याश्च⁹⁹ ॥ २४ ॥

जागतभ्यां पादाभ्यां, 'च'-काराद्गायत्रेण चैकेन त्रिपदा चानुष्तुप्¹⁰⁰ । यथा—“मा कस्मै षातमभ्य-
मित्रिये नः” (RV. I. 120. S^a) इति । ‘तामेतां कृतिः’ (R. Pr. XVI. 3S) इति बह्व चाः ॥

॥ ३ ॥ मध्येऽन्ते¹⁰¹ च ॥ २५ ॥

एतौ जागतौ पादौ मध्ये चान्ते च स्यातां गायत्रस्तादाविति त्रिपाद्भवति । किमर्थमिदं प्राप्तमेवं¹⁰²
निर्देशनमस्याविवहारात् ? सत्यम् । आद्यन्तयोर्जागतौ मा भूतामिति नियमार्थोऽयं योगः । तथात्वे तु
पिपीलिकामभ्या स्यादिति वक्ष्यति ।

ननु चात्रोक्तस्यापि पिपीलिकामभ्यत्वमविश्वम् । तस्य सर्ववर्ण¹⁰³न्दोविषयत्वात् । तर्हीदमेव
सूचकम्¹⁰⁴ । न¹⁰⁵ पूर्वोक्तार्थविषये¹⁰⁶ उच्यते इति । तेनेह द्रयोस्तुल्यबलयोर्लक्षणयोः प्राप्तयोः¹⁰⁷पूर्वं
बलवत् । यथा शङ्कुमत्यादिषु¹⁰⁸ सूत्रोदाहरणम्¹⁰⁹—

यास्ते अग्ने सूर्ये रुध

उच्यते दिवमातन्वन्ति रश्मिमि ।

तामिः सर्वाभि रचे जनाय नस्कुपि ॥¹¹⁰ (TS. IV. 2. 9-4.) इति ॥

॥ ३ ॥ बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः ॥ २६ ॥

जागतः पाद एकस्त्रयश्च गायत्राः बृहती नाम¹¹¹ छन्दः¹¹² ‘त्रयः’ [17] इति ग्रहणं षडक्षपादा-
श्चत्वारो मा भुवन्ति¹¹³ । तेऽपि हि गायत्रा भवन्ति । गायत्राद्द्वास्तृत्वात्¹¹⁴ गायत्रपादा हि
विकारस्था, इति विकारपादानां सङ्कावः सूचितो भवति ।¹¹⁵ तत्र विशेषः—

॥ ३ ॥ पथ्या पूर्वश्चेत्तृतीयः ॥ २७ ॥

द्योऽयं पूर्वोक्तो¹¹⁶ जागतस्तृतीयश्चेत् पथ्या नाम बृहती¹¹⁷—‘ऊर्ध्वं ऊ ष न ऊतये¹¹⁸’ (RV. I.
36. 13^a) इति, ‘कदा च न स्तरोरसि’ (RV. VIII. 51. 7^a) इति¹¹⁹ । ‘अयं तेऽन्तु हर्षतः’
(RV. III. 44. 1^a) इति सूक्ते¹²⁰ । सामयोनिषु च—‘यथा यथा वो अग्नये’ (SV. I. 35^a) इति,
‘अग्नि रवा शूर कोनुम.’ (SV. I. 233^a) इत्यादयश्च । एषैव¹²¹ प्रायेण प्रगाथेषु पूर्वा¹²² भवति ॥

(99) A omits क्वचित् (100) A adds भवति (101) A : अग्नये (102) A & M : प्राप्तमेव (103) A
omits वर्ण (104) M : सूचितम् (105) A drops न (106) A : पूर्वमनुक्तार्थविषये (107) A & M :
प्राप्तौ (108) A drops शङ्कुमत्यादिषु (109) A adds तु (110) A quotes only the first p.d.s.
(111) M & S drop नाम (112) A & M add भवति (113) M adds दर्शयितुम् (114-115) A
drops this line (116) A : पूर्वनिर्दिष्टः (117) A reads : जागतः पादः सौऽयं पद्या नाम बृहतीति
वेदितव्या (118) M drops ऊतये (119-120) A drops. (120) M : सत्तानि (121) A : एष वै
(122) M & S . पूर्वप्रगाथेषु ; A : प्रगाथे पूर्वा

॥ ३ ॥ न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः ॥ २८ ॥

स एव जागतो¹²⁸ द्वितीयरेचन् न्यङ्कुसारिणी नाम बृहती¹²⁵—

मत्स्यनाथि ते महः

पात्रस्यैव हरिवो मत्सरो मदः ।

वृषा ते वृष्ण इन्दुः

वाञ्छी सखसातमः ॥¹²⁶ (RV I. 175. 1) इति ॥

॥ ३ ॥ स्कन्धोग्रीवी कौष्टुकेः¹²⁷ ॥ २९ ॥

एवैव स्कन्धोग्रीवी कौष्टुकेराचार्यस्य मतेन ॥

॥ ३ ॥ उरोबृहती यास्कस्य ॥ ३० ॥

एवैवोरोबृहती यास्कस्याचार्यस्य मतेन ॥

॥ ३ ॥ उपरिष्टाद्बृहत्पन्ते ॥ ३१ ॥

जागत एव पादोऽन्ते चेदुपरिष्टाद्बृहती¹²⁸—

यदङ्गुलसारमेव

दतः पिरङ्ग यच्छमे ।

वीव भ्राजन्त ऋष्यय

उप स्तब्धेषु बन्ततो नि षु स्वन ॥¹²⁹ (RV. VII. 55. 2) इति, 'न तमंहो न दुरितम्'

(RV. X. 126. 1°) इति च मूलं विशुद्धन्तम् ॥

॥ ३ ॥ पुरस्ताद्बृहती पुरः ॥ ३२ ॥

[18] जागत एव पादः पुरत¹³⁰रेचन् पुरस्ताद्बृहती—

महो यत्पतिः शवसो अशान्या

महो नृन्मस्य तू तुजिः ।

मार्गं बद्धस्य षृष्योः

पिता पुत्रनिव पिपन् ॥¹³¹ (RV. X. 22. 3.) इति ॥

॥ ३ ॥ स्वचिन्मवकाश्चत्वारः ॥ ३३ ॥

स्वचिन्मवकाश्चत्वारैः¹³²श्चतुर्भिः पदैः बृहती भवति—'उपेदनुपयर्चनम्' (RV. VI. 28. 8^a) इति ।

(124) A adds पादः (125) M: भवति instead of नाम बृहती (126) A quotes only the first *pāda*

(127) A: कौष्टुकः M: कौष्टुकैः (128) A adds नाम भवति (129) A quotes only the first *pāda*.

(130) A adds एचन् (131) A quotes only the first *pāda*. (132) A & M नवकाश्चत्वारैः

अनुष्टुबिदमृगिति¹²² बह्वृचाः (side R. Pr. XVIII. 21.) । तं त्वा बयं पितो बचोनिः' (RV. I. 187. 11^a.) इति च, 'उमावग्नी उपस्त्वणते' (TB. III. 7. 4. 18^a.) इति च ॥

॥ ३ ॥ वैराजौ¹³³ गायत्रौ च ॥ ३४ ॥

क्वचिदित्यनुवर्तते । वैराजौ द्वौ पादौ गायत्रौ च द्वौ क्वचिद्बृहती भवति—

द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थम्

आत्मान्तरिक्षं सधुद्रे योनिः ।

विख्याय चक्षुषा त्वम्

अभि तिष्ठ पृतन्वतः ॥ (VS. XI. 20.) इति वाजसनेयके ।

निर्देशक्रमस्याविवक्षितत्वात् पूर्वो¹³⁴ गायत्रौ परौ नु वैराजौ¹³⁵

'या ते रद्र शिवा तनुः¹³⁷' (TS. IV. 5. 1. 1^a) इति तैत्तिरीयके ।

अथ मध्ये¹³⁸ वैराजौ अमितौ गायत्रौ—'युवं श्यास्तं महो

रन्' (RV. I. 120. 7^a.) इति । इमां विष्णारबृहतीति बह्वृचाः (R. Pr. XVI. 49) ।

अथ मध्ये गायत्रौ अमितौ वैराजौ—'इन्द्रायोवाविषवा म्यासन्' (TB. III. 7.5. 10^a) इति ॥

॥ ३ ॥ त्रिमिर्जागतैर्महाबृहती ॥ ३५ ॥

त्रिमिर्जागतैः पादैर्महाबृहती¹³⁹—

अजीजनो अमृत मत्येष्वां

अतस्य धर्मन्ममृतस्य चास्यः ।

सदासरो वाजमच्छा सनिष्पदत् ॥¹⁴⁰ (R. V. IX. 110.4) इति, परारच

वित्तुः 'अम्रमि हि शूवसा' (RV. IX. 110.5^a) इति, 'दिवः पोयूषं पूष्यं' यदुक्ष्यन्' (IX. 110.8^a) इति पञ्चमैरव¹⁴¹ ॥

॥ ३ ॥ सतोबृहती ताचिडनः¹⁴² ॥ ३६ ॥

एवैव सतोबृहती ताचिडन आचार्यस्य भनेन । 'बाहृतमपि

सुवं सतो—[19] बृहन् इत्येसाचक्षते' (NS. I. 2. 1. 41) इति छन्दोगाः । तथा

च ब्राह्मणम्—'वयं घ त्वा सुनावन्तः' (PB. XII. 4. 3^a) इति सतोबृहती ॥

(133) A : इत्येवाशुबृगिति ; M : अनुष्टुबिदमृगिति (134) M adds द्वौ (135) A & M add पादौ (136) A drops नु ; M : परन्निवैराजौ (137) All the Mss. quote another word अक्षोरा (138) M drops अथ मध्ये (139) A omits the sentence ; (140) A quotes only the first *pāda*, and omits the rest of the *bhāṣya* (141) M reads 'पञ्चमैरव' after अम्रमि हि ; S omits the last illustration. (142) A omits this *sūtra* along with the *bhāṣya* on it.

॥ ३ ॥ पंक्तिर्जागती गायत्री ॥ ३७ ॥

जागती¹⁴³ पादौ गायत्री च¹⁴⁴ पंक्तिच्छन्दः । तत्र विशेषः—

॥ ३ ॥ पूर्वं चेदयुजो सतःपंक्तिः ॥ ३८ ॥

याविमौ पूर्वनिर्दिष्टौ¹⁴⁵ जागती तावयुजौ प्रथमवृत्तीयौ चेत् सतःपंक्तिर्नाम पंक्तिः¹⁴⁶—'लोचिष्ठ' ते मध्यतो मेद छद्मम्' (RV III. 21. 5^a.) इति इरश्यन्नाग्ने प्रथयस्व जन्तुमिः' (RV. X. 140. 4^a.) इति, 'य उल्लिया अथवा अन्तरश्मनः'¹⁴⁷ (RV X. 108. 6^a.) इति च । एताः¹⁴⁸ सतोदृशतीति बद्धृचाः (R. Pr XVI. 57) । तथा च बालखिल्यानधिकृत्य ब्राह्मणम् (Ai.B.) 'ते ईके सह बृहतीयौ सह सतोदृश्यौ व्याहरन्वि' इति । 'एतां सिद्धविष्टारवृहतोति'¹⁴⁹ छन्दोगाः (NS. I.)

एषैव प्रायेण प्रगाथानामुत्तरा भवति ॥

॥ ३ ॥ विपरीतो¹⁵⁰ च ॥ ३९ ॥

सतः पंक्ते विपरीता च पंक्तिर्भवति । तेन गायत्र्यावयुजो जागती च युजो चेत् पंक्तिर्भवति । संज्ञा¹⁵¹ विपरीतेत्येव । यथा—

य कृष्वः श्राववत्सवा

विश्वेत् स वेद अनिना पुरष्टुत ।

तं विश्वे मानुषा युगा

इन्द्रं हवन्ते तविषं यतस्रुचः ॥ (RV. VIII 46 12) इति ॥

॥ ३ ॥ आस्तारपंक्तिः परतः ॥ ४० ॥

तावत्र जागती पादौ परतः परस्तात्¹⁵² स्थानाम् आद्यो च गायत्री चोदास्तारपंक्तिः । यथा—

विभ्राजश्च्योतिषा स्व-

रगच्छो रोचनं दिवः ।

येमेमा विश्वा भुवनान्याश्रुता

विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥ (RV X. 170 4) इति, 'असो यस्तामोअरुषः'

(TS. IV. 5. 1. 7^a.) इति, 'अग्निं न स्ववृत्तिमिः' (RV. X 21. 1^a.) इति च ¹⁵³ स्रुत्म् । 'इन्द्र सोममिम् पित्र' (RV. X. 24 1^a.) इति च द्वे मुक्ते ॥ ¹⁵⁴

(143) M adds द्वौ (144) A & M omit च and have द्वौ instead. (145) A : पूर्वं निर्दिष्टौ
 (146) A adds भवति (147) M omits this illustration. (148) A : एताः ; M : एतौ
 (149) M : सिद्धो विष्टारपंक्तिरिति (150) A does not read it as a sūtra ; A reads विपरीता
 (151) M & S : संज्ञा (152) M : परस्तात् (153-154) A omits ; S omits द्वे मुक्ते

॥ ३ ॥ प्रस्तारपंक्तिः पुरतः ॥ ४१ ॥

[20] पुरतश्चे¹⁵⁵ज्जागतौ परतः गायत्री प्रस्तारपंक्तिः । यथा—‘उच्छ्रयस्व वृषिभि मा निरास्य’ (RV. X. 18. 11^a.) इति, ‘षा विष्णुन्मद्भिः मस्तः स्वकैः’ (RV. I. 88. 1^a.) इत्यादयश्च ॥

॥ ३ ॥ विष्टार¹⁵⁶पंक्तिरन्तः ॥ ४२ ॥

अन्तो मध्यश्चेज्जागतौ अमितो गायत्री विष्टारपंक्तिः । यथा—‘अग्ने तव श्रवो वयः’ (RV. X. 14. 1^a.) इति ॥

॥ ३ ॥ संस्तार¹⁵⁷पंक्तिर्यद्भिः ॥ ४३ ॥

यदि इहिरादितोऽन्ततरश्च जागतौ मध्ये गायत्री¹⁵⁸ संस्तारपंक्तिः । यथा—‘पितृभृतो न तनुभिः सुदानवः’ [RV. X. 172. 3^a(2^a)] इति ।

॥ ३ ॥ अक्षरपंक्तिः पञ्चकाश्चत्वारः ॥ ४४ ॥

पञ्चाक्षराः पादारचत्वारश्चेदक्षरपंक्तिः । यथा—‘परि म धन्वेन्द्राय सोम’ (RV. IX. 109. 1^a) इति सूक्तम् । ‘परवा न तापुं गुहा चतन्तम्’ (RV. I. 65. 1^ab) इति षट्सूक्तानि । ‘क ईं व्यला नरः सनीला’ (RV. VII. 56. 1^ab.) इति नवर्चः, ‘प्र शुक्रैतु देवी मनोषा’ (RV. VII. 34. 1^ab.) इत्यत्र¹⁵⁹ विंशतिः ।

कथं पुनः ‘प्र शुक्रैतु देवी मनोषेति वैश्वदेवमित्युपक्रम्य ता उ विच्छन्दः सन्ति त्रिपदा’ (Tan. B. I. 2. 9.) इति ब्राह्मणम् ? ‘त्रिपदा एवैते’ (R. Pr. XVIII) इति बह्वृचाः । तथा च—त्रिपदा एव मध्येऽनवसप्तमं पठन्ति¹⁶¹ । अतुष्णादास्वेव छन्दोगाः पठन्ति ब्राह्मण्य (P. B. XIV. 5. 6) । ‘प्र वाज्यस्राः’ (SV. II. 510^a) इत्यक्षरपंक्तिरिति । ‘एवस्व सोम महान् समुद्रः’ (RV. IX. 109. 4^ab) इत्यक्षरपंक्तिरिति च ॥

॥ ३ ॥ द्वापञ्चल्पराः ॥ ४५ ॥

अक्षरपंक्तौरेवाल्पमल्पं क्षोयमाणमल्पेन परिमाणेन द्वौ पञ्चाक्षरौ पादौ भवतः । ‘अल्पराः’ इति द्वचनात् त्रिपदाऽदि¹⁶² भवति । तत्र त्रिपदा—

मगो न चित्रो

अग्निर्महोनाम् ।

दधाति रत्नम् ॥ (SV. I. 449.) इति । [21] अथ

(155) A adds प्रथमतः (156) M : विस्तारः (157) A : प्रस्तारः (158) A adds चेत् (159-160) M omits. S omits from कथं.. (161) A : पंक्ति (162) M : त्रिपदी भवति ; S : त्रिपद्वि

द्विपदा—

एवा धेव ।

एवा ह्यग्ने ।

एवा हि वायो ।

एवा हीन्द्र ।

एवा हि पूषन् ।

एवा हि देवाः ॥ (TA. I. 20. 1.) इति । एवमन्यान्यपि बद्धृचाना पुरीषपदानि ।

पि' शब्दादेकपदाजपि भवति—'अंशुर्न शोचिः' (Mahānāmnyah 5) इति, 'ईशे हि शक्रः' (A. IV. 8)¹⁶³ इत्यादयश्च ॥

॥ ३ ॥ पदपंक्तिः पञ्च ॥ ४६ ॥

पञ्चाक्षरा पञ्चपदा पदपंक्तिः । तथा—

इन्द्र जुगस्व

आयाहि शूर ।

पिवा सुतस्य

मन्वरचकानः

चास्मिदाय ॥ (SV. II. 302.) तथा—

इन्द्र जठरं

पृणस्व मधो ।

अस्य सुतस्य¹⁶⁴

उष त्वा मदाः

सुवाचो अत्युः ॥ (Ibid 303) तथा—

इन्द्रस्तुरापाद्

जघान वृत्रम् ।

विभेद बलं¹⁶⁵

ससाहे शत्रून्

मदे सोमस्य ॥ इति (Ibid 304)

एवमेतत्तृचमप्येषु त्रिपादेषु¹⁶⁶ श्लोपि त्रीण्युपसर्गाक्षराणि, न तु स्वानि इति माहृणवादेभ्यः । तथा हे—'चतुस्त्रिंशदक्षराः संस्तुतो¹⁶⁷ भवति' (P. B. XII 13.24) इति स्वतश्चतुस्त्रिंशदक्षरत्वं¹⁶⁸ वास्तोति सूचयति । 'कनीयासि वेदेषु छन्दांस्त्यासन् इत्युपजन्यानुष्टुमममिसम्पादयन्ति' इति प्रकृत्या

163) M adus an इति here (164-165) A leaves out the last two feet of the melody

(166) M : एवमेतत्तृच आयेषु त्रियु त्रियु (167) A : संस्तुता ; M : संस्तुता ; S संस्तुता (168) A :

चतुस्त्रिंशदक्षरं

¹⁶⁰नानुष्टुबिति दर्शयति । तथा—'द्वे वा अक्षरे अतिरिच्येते षोडशिनोऽनुष्टुमममितम्पन्नस्य इति । तदेव सूचयति ।¹⁷⁰

अपि चाथवणिका अनुष्टुप्सृष्टमे¹⁷¹वैतत् मूक्तमधीयते¹⁷² । एतेनानुरूपसृचो व्याख्यातः ।¹⁷³ अस्यान्त्यामृचं बद्धृचा अपि अनुष्टुप्सृष्टामधीयते ।¹⁷⁴ सामयोनियु च संख्या¹⁷⁵प्रकरोऽपीष्यते विराट् स्थानामु विराड्स्थासु च—'साधुर्न गृध्नुरस्त्येव शूरः' (RV. I. 70. 11^{ab}) इति । सा च स्यादक्षरपंक्तिः ॥¹⁷⁶

[22] ॥ ३ ॥ चतुष्कपट्कौ त्रयश्च ॥ ४७ ॥

'पञ्च'¹⁷⁷ इत्यनुवर्तते । चतुरक्षरपञ्चक्षरचेति द्वौ पादौ त्रयश्च पञ्चक्षराः स्युः सा पदपंक्तिः । 'अने तमथाऽर्ध्वं न स्तोमैः' (RV. IV. 10. 1^{ab}) इति तिस्रः¹⁷⁸ । आ प्रथमाया आद्याश्चतस्रः¹⁷⁹ पञ्चक्षरचतुर्ध्वश्चतुरकः पञ्चमः पट्क इति । बद्धृचास्तवाहुः 'आद्याश्चतवारः पञ्चका' पञ्चमपट्क इति सुरिङ् पदपंक्तिर्भवति' (R. Pr. XVI. 19.) इति । तद्यथा—'अथा अग्ने क्रतोर्भद्रस्य' (RV. IV. 10 2^{ab}) इति तिस्रः¹⁸⁰ 'धृतं न पूतम्' (RV. IV 10. 6^a) इति च । 'चतुष्कपट्कौ' इति योगविभागेन¹⁸¹ अक्षरपंक्तिश्चपि योज्यम् ।¹⁸² तथा हि—'वि यो वीरुसु रोधन् महित्वा' (RV. I 67. 9^{ab}) इति । पदपंक्तिश्चपि अक्षरपंक्तिप्रवादो ध्रुवने—'इहतीरुष्णिहाः पंक्तिरक्षरपंक्तिरिति । विरुष्णाणि छन्दोऽपीति पदपंक्तिप्रवादो ध्रुवते । पदपंक्तिरूपदधातीति । 'पदपंक्तयो गायत्रीविशेषाः संख्या¹⁸³सन्निकर्पात्' इति बद्धृचाः । पंक्ति¹⁸⁴विशेषा एव आक्षरवादेभ्य इत्याचार्याः । तथा च आक्षरवादः—'पट्कयो याग्यानुवाक्या भवन्ति पंक्ती याग्यानुवाक्ये भवतः । पञ्चाक्षरा पंक्तिः—'अने तमथ' (RV. IV. 10. 1^a) इति । पंक्त्या¹⁸⁵ जुहोतीति-संख्याविक्रमो¹⁸⁶ऽप्येष्यते विराट्स्थानामु विराड्स्थासु च ॥¹⁸⁷

॥ ३ ॥ पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः ॥ ४८ ॥

पञ्चभिर्गायत्रैः पादैर्पथ्या नाम पंक्तिः¹⁸⁸ । 'अहन्नमोमदन्त हि' (RV. I. 82. 2^a) इति, 'यच्चिदि सत्य सोमयाः' (RV. I. 29. 1^a) इत्यादि यूक्तम् ।¹⁸⁹ सामयोनियु च—'स्वादोविष्या विषवतः' (SV. I. 409^a), 'आ ते अग्नश्च आ हविः' (SV. II. 373^a) इति च ॥¹⁹⁰

॥ ३ ॥ जगती पद्भिः ॥ ४९ ॥

गायत्रैरित्यनुवर्तते । पद्भिर्गायत्रैः पादैः जगतीच्छन्दो¹⁹¹ भवति । [23] 'अथ द्वेके अवत्रिका' (RV. X. 59. 9^a) इति, 'असौ योऽस्रपंक्ति नीलमीवो विलोहितः' (VS. XVI. 7^{ab}.) इति च ।

(169) A : प्रकृत्यानुष्टुबिति (170) A : सूचितम् (171) M : अनुष्टुप्सृष्टम् (172) A & M : अभिर्ध्वने (173) M : व्याप्य ; S : व्याप्य (174-75) M : अनुष्टुप्सृष्टामधीयते ; A : अनुष्टुप्सृष्टामधीयते (176) A reads as a sūtra सा च चतुरक्षरपञ्चक्षरपंक्तिः (177) All the Mss. : पञ्चरा (178) A Omits तिस्रः (179) A : अत्रान्ये गाय (180) M cites : आभिन्दे अथ इति, and omits इति (181) M : विभागेन ; S : विभागात् (182) M : युज्यते ; S : योग । (183) A : संख्या (184) A : पदपंक्तिविशेषा (185) M : पदपंक्तौ (186) M & S धेद- (186-87) M omits (188) A adds भवति (189) M : इत्यादीनि सूक्तानि (190) M : इत्यादयः (192) A : जगती नाम पंक्तिः ।

'एतनु दशनास्तो गमो अरायुषा सह' (VS. VIII. 28^{ab}.) इति च । 'उभे यदिन्द्र रोदसी' (RV. X. 134. 1^a.) इति च सूक्तपंक्त्यन्तम् । तत्र जगत्याम् 'अष्टकौ सप्तकः षट्को दशको भवकरच वा' (R. Pr. XVI. 76.) सन्ति पादाः । ते द्वे अपि महापंक्तिनाम जगतीति¹⁹³ बहूधाः ॥

॥ ३ ॥ एकेन त्रिष्टुप् ज्योतिष्मती ॥ ५० ॥

ब्राह्मणान्तिविक्रमः । 'एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादन (loc cit. 3/7) इत्यत्र एकपदा द्विपदा त्रिपदा¹⁹⁴ चतुष्पदा चेति । तासां चतुष्पदा त्रिष्टुप्ति परामूरयने । 'मध्ये ज्योतिर्मथ्यमेव' (P.3/53) इति वाक्सोपलिङ्गाच्चतुष्पदा त्रिष्टुप्तेन गायत्रेण पादेन स्वैरच¹⁹⁵ त्रिमिज्योतिष्मती नाम¹⁹⁶ भवति ॥

॥ ३ ॥ तथा जगती ॥ ५१ ॥

एता जगत्यरि¹⁹⁷ चतुष्पदा गायत्रेशैकेनैव स्वैरच त्रिमिज्योतिष्मती नाम¹⁹⁸ भवति । तत्र विशेषः—

॥ ३ ॥ पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन ॥ ५२ ॥

प्रथमेन गायत्रेशो¹⁹⁹त्तरैरच स्वैः²⁰⁰ पुरस्ताज्ज्योति²⁰¹नाम त्रिष्टुप् तथा जगती ।²⁰² तत्र त्रिष्टुप्²⁰³ —'वा ते सह इन्द्रो ज्युष' (RV. VII. 25. 1^a.), 'कीडन्नो ररम वा मुवः'²⁰⁴ (RV. V. 19. 5^a.) इति च । अथ जगती²⁰⁵—

सुतं रस्त्रं प्रतिगरं
 इदमिदामारिष वा वृद्धे सुवः ।
 पन्थोसंयाना चानुन ते हुवे
 स वाई समिष्टयजुरादरे ॥ इति चेति (T. S. VII. 3. 11. 2) ॥

(193) A drops मत्र जगती (194) M & S drop त्रिपदा (195) A : स्वकोपैरच (196) A reads : त्रिमि ज्योतिष्मती त्रिष्टुप्ति (197) A : जगत्याजनि (198) A : ज्योतिष्मती जगतीति (199) A ३५३ पादेन (200) A reads : उत्तरैः स्वकोपैरच त्रिमि (201-2) A reads : ज्योतिष्मिण्डुक् भवति । तत्रैव ज्योतिष्मती भवति । (203) A reads : एत पुरस्ताज्ज्योतिष्मिण्डुपुराहरणम् ; S : अथ त्रिष्टुप्ति (204) M cites the entire rk. (205) A cites another rk : इने ए इन्द्र ते वयं (RV. I. 57-4) in toto.

॥ ३ ॥ मध्येव्योतिर्नध्यनेन ॥ ५३ ॥

मध्यमेन²⁰⁶ गायत्रेणा²⁰⁷भितः स्वैः पार्श्वैर्न्येव्योतिर्नाम त्रिष्टुप् तथा जगती²⁰⁸ । तत्र त्रिष्टुप्—
'एतत् त्यन्न योजनमेवेति सस्वर्ह यत्' (RV. I 88.5) इति²⁰⁹ । अथ जगती—

तदश्विना भिषजा रद्रवर्तनी

सरस्वती वयति पेतो अन्तरम् ।

अस्थिमज्जानं मासुरैः

कारोत्तरेण दधतो गवां त्वधि ।²¹⁰ (VS. XIX 82) इति ।

यथा—'यशं मनवे संमिनिष्ठपुः' (RV. VIII. 10 2^a.) इति²¹¹ च । 'तामिरायातं वृषधो मे हवम्' (RV. VIII. 22 12^a.) इति च ॥

॥ ३ ॥ उपरिष्टाज्ज्योतिरन्त्येन ॥ ५४ ॥

अन्त्येन गायत्रेण पूर्वैश्च स्वैरुपरिष्टाज्ज्योतिर्नाम त्रिष्टुप् तथा जगती । तत्र त्रिष्टुप्²¹²—'तुभ्यं श्वोतन्त्यधिगो शचीवः²¹³ स्तोकासो अग्ने मेदतो प्रतस्य' (RV. III. 21. 4^{ab}.) इति । अथ जगती²¹⁴—'श्रुतावानं महिषं बिरवदशतम्' (RV. X 140. 6^a.), 'अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुना' (RV. VIII. 35. 1^a.) इति सूक्तम्, 'अग्नेर्मन्त्रे प्रथमस्य प्रचेतसः' (AV. IV. 23. 1^a.) इति चातुर्विकः ।

'प्रायेण त्रिष्टुप् ज्योतिष्मत् बिरादृक्पा' (Uvaṣa on R. Pr. XVI. 69.) इत्याहुः षड्भूषाः । तथा—'जबकी द्वौ वैराजत्रिष्टुभो च बिरादृष्ट्याना ह नाम' (R. Pr. XVI. 67, adapted) इत्यत्र²¹⁵ त्रिष्टुपित्याहुः । यथा—'सुधो हवमिन्द्र मा रिषयः' (RV. II. 11. 1^a) इति सूक्त-मुनेऽन्त्यायाः²¹⁶ ।

एवमेतानि सप्त सृन्दोविचिर्तिमाप्सु । एषामेवान्येऽपि प्रकारा यथासम्भवं द्रष्टव्याः । तद्यथा—
ज.गतेनैत्रेण²¹⁷ चतुर्मिवाष्टकैः त्रिष्टुप्²¹⁸ । यथा—'जगोवाके प्रस्थिते अश्वरे नराः' (RV. VIII. 35. 23^a.) इति । तां महावृहतीति²¹⁹ षड्भूषाः (cf. R. Pr. XVI. 71.) । एवमन्यथापि²²⁰ द्रष्टव्यम् ॥

[206] A : मध्यमे ; M : मध्येन (207) A adds पादेन (208) A : त्रिष्टुप् भवति । तदर्थं जगति ।
[209] All the MSS add another illustration which could not be traced, A : प्रतिमृष्ट मे
दकानं न रिचिचिदि ; M : प्रकुर्वन्ते ह्ययंक्रमन्वरात्तरीति ; S : प्र कुर्वन्ते मा संलाभान् शासन् (210)
A reads : तदश्विना भिषजा रद्रवर्तनी इत्यादिषा गवां त्वधिष्यता । (211-12) A omits. (213)
A omits the second p33s. M quotes only half of the second p33s (214) None of the
MSS has this sentence. (215) A drops इन्द्राग (216) A : अन्यात् (217) A adds पादेन
(218) M adds भवति (219) A : तां महावृतीति (220) A : एवमन्यथापि

॥ ३ ॥ एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शकुमती ॥ ५५ ॥

[25] एकस्मिन् पारे पञ्चद्वरे सति सर्वे छन्दः शकुमती नाम⁽²²¹⁾ भवति ।⁽²²²⁾ सन्पि छन्दोऽधिकारे पुनर्यन्दोऽग्रव⁽²²³⁾ प्रकृते त्रिष्टुब्जगतीव्यावर्तनेन छन्दोभावप्रतिपत्त्यर्थम् । 'पितु' नु स्तोत्रम्' (RV I 137. 1*) इत्यत्रावः⁽²²⁴⁾ पञ्चकः । अन्ते त्रयोऽष्टकाः । एवोधिन्विरेष संख्या⁽²²⁵⁾ सन्निकर्षात् । एवमुत्तरवापि संख्यासन्निकर्षात् स्वयमेव⁽²²⁶⁾ छन्दो⁽²²⁷⁾ विद्वाद् । एतामनुष्टुबगर्मा (Anu. V 7) इति बद्वाः । पञ्चकचतुष्कसप्तकत्रैष्टुमैश्च स्यात् । यथा—'शिवा नः संख्या सन्तु ज्ञाना (RV. IV. 10. 8*) इति⁽²²⁸⁾ ।

एकस्मिन्नि⁽²²⁹⁾ति किम् ? 'कृतं चिद्धिष्य सनेनि द्वेषः' (RV. IV. 10. 7^{ab}) इत्येषा मृग्मा भूदिति⁽²³⁰⁾ । अत्र हि द्वौ पञ्चकौ सप्तको नवकरश्च पादा⁽²³¹⁾ । पञ्चक इति किम् ? 'सनिताः सप्तनितम्' (RV. VIII. 46. 20*) इत्येषा⁽²³²⁾ मा भूदिति⁽²³³⁾ । अत्र हि नवकाष्टकैकादशाष्टकाः पादाः । तानेतां विषमपदा (Anu. VII. 8.) इति बद्वाः ॥

॥ ३ ॥ पट्टके ककुम्भती⁽²³⁴⁾ ॥ ५६ ॥

एकस्मिन्पारे पञ्चद्वरे सति सर्वे छन्दः ककुम्भती नाम । यथा—

ता मे अख्यानां

हरीणां निनीशना ।

उतो नु कृत्वाणां नृवाइसा ॥⁽²³⁵⁾ इति । (RV. VIII. 25. 23.) अत्र हि पट्टकमन्त्र-

कैकादशकाः पादाः⁽²³⁶⁾ । तानेतामुष्णिग्मर्मेति (Anu. IV. 3.) बद्वाः । यथा—'तव स्वादिष्टाग्ने संदधिदिदा चिद्वद्' (RV. IV. 10. 5^{ab}) इत्यत्र पञ्च पञ्चकाः⁽²³⁷⁾ पट्टकरवैकः । तानेतां महापद-पञ्चिरिति (R. Pr. XVI. 18.) बद्वाः । उनपपाप्नौ पूर्वश्रवत्यान्वकुम्भत्येव स्यात्, न⁽²³⁸⁾ ककुम्भती । यथा—

वि योवना निनीश्वन्

अधनः स्कन्भोत ।

काष्ठां गच्छद् ॥ (T. S. I. 7. 8. 1.) इत्यत्र सप्तकपट्टकपञ्चकाः पादाः ॥

(221) M & S omit नाम (222) M adds छन्दः (223) M : पुनर्यन्दो (224) M : एव अत्र एव : A : अत्रक एव (225) A : संख्या (226) M : सर्वमेव (227) M & S omit छन्दो (228) A adds शकुमती (229) A : एकस्मिन् (230) A reads : इत्यादिका ज्ञान इत्यन्ता यथा मा भूदिति (231) A adds पञ्चक (232) A : इत्यादिका (233) M & S drop इति (234) A : ककुम्भती : M ककुम्भती (235) A quotes only the first pāda. (236) M : अत्र हि सप्तकपट्टकपञ्चकैकादशाष्टकाः पादाः (237) M : पञ्चक (238) M : स : S : मा ।

[26] ॥ ३ ॥ त्रिपादविष्टमध्या पिपीलिकमध्या²³⁹ ॥ ५७ ॥

यस्यास्त्रिपादाया मध्यमः पादोऽविष्टोऽनुतमः²⁴⁰ सा पिपीलिकमध्या । यथा—हरो दस्य ह्युय विमता वेरवन्तानुरोषा । उमा रङ्गी न केशिना पतिर्दनु ॥ (RV. X. 105. 2.) इति । अत्र षष्ठो मध्यमोऽमितस्त्रिष्टुमौ ।

ननु च पूर्वप्रावस्यात् ककुद्मत्येवैषा²⁴¹ स्यात् । नैतदनुल्यबलत्वात्²⁴² । गुरु ह्योर्द लक्षणं 'त्रिपादविष्टमध्वे'ति चतुर्विधोपलत्वात् । ककुद्मतीलक्षणं सप्तु 'एकस्मिन् षट्क' इति द्वि²⁴³विशेषदत्त्वात् । लघुनश्च ग्रहणे गुरुणि²⁴⁴ उदाहरणानां बहुनामितरलक्षणानामविवक्षा²⁴⁵ स्यात् । तस्मात् पिपीलिकमध्वे त्येषा²⁴⁶ । तथा—ययुषु प्र धन्व वाजसातये' (RV. IX. 110. 1^{ab}.) इति²⁴⁷ तिसृणामृषां मध्यमा²⁴⁸ गायत्रा अमितो जागताः । 'अभि वो धोरमन्वसो मदेपु गाय गिरा महा विचेतसम्' (RV. VIII. 46 14^{ab}.) इत्यत्र मध्वे²⁴⁹ गायत्रोऽमितस्त्रयोदशाक्षरी²⁵⁰ बृहतोविशेषोऽयम् (cf. R. Pr. XVI. 52.) । त्रिपादिति किम् ? अवितासि सुन्वतः²⁵¹ (RV VIII. 36. 1^a.) इत्येषा मा भूत्²⁵² अत्र ि मध्यमो गायत्रोऽमितो द्वौ द्वौ²⁵³ जागतौ ;²⁵⁴ इष्टनो ग्रहणं किम्²⁵⁵ ? 'इदं विष्णुर्विचक्रमे' (RV. I. 22. 17^a.) इत्येषा मा भूत् । मध्यग्रहणं किम्²⁵⁷ ? 'प्र या घोषे भृगवाणे न शोभे' (RV. I 120. 5^a.) इत्येषा मा भूत् । अत्र त्रैष्टुमौ द्वौ²⁵⁸ षट्करच । ककुद्मत्येषा । तामेतां तनुदिरा²⁵⁹ (RPr. XVI. 35.) इति बहुषाः ॥

॥ ३ ॥ विपरीता यवमध्या ॥ ५८ ॥

पिपीलिकमध्याया विपरीतायास्त्रिपादेव²⁶⁰ महिष्टमध्या²⁶¹ सा दशमध्या²⁶² । यथा—'स दुन्वे यं बसुताम् (RV. IX. 103. 13^a.) इत्यत्र मध्यमो²⁶³ दशकोऽमितः सप्तकौ । त्रिपादिति किम् ? 'सं म तदन्त्यमित.' (RV. I. 105. 8^a.) इत्येषा मा भूत् । यथा हि पञ्चपदा । अस्या मध्यमो जागतोऽमितो गायत्राः । 'मोदष्टम शिषतम' (VS. XVI. 51^a.) इति च । एते द्वे श्रचौ विद्यममध्वेति बहुषाः²⁶⁴ [27] इष्टनो²⁶⁵ ग्रहणं किम् ? 'ता विद्रोसा इवामहे वाम्' (RV. I. 120. 3^a.) इत्येषा मा भूत् अत्र हि मध्यमो²⁶⁶ जागतोऽमितो नवकौ । तामेतां काविराट्²⁶⁷ (RP. XVI. 40) इति बहुषाः ॥

(239) A & M : पिपीलिकमध्या (240) A : अनुतर (241) M drops एव (242) M : षट्कत्वात् (243) A omits द्वि (244) A drops गुरुणि (245) M reads : उदाहरणगतानामेव लक्षणानामविवक्षा S reads ; उदाहरणलक्षणानामविवक्षा (146) A drops इति (247) M adds अत्र (248) M adds पादा (249) A : मध्यमः पाद (250) A : गयोदशाक्षरा ; M : त्रयो दशाक्षरी (251) M cites 'अग्निमोवे पुरोहितम् instead (252-54) M omits (253) A omits the second द्वौ (255) A : अविष्टमध्वेति किम् ? (256-57) A omits (258) A reads पादौ instead of द्वौ (259) A : तनुदिरा ; M : तनुदिरा (260) A reads : या त्रिपादेव सति (261) A : महिष्टमध्या ; M adds : न दशमध्या (262) M drops सा यवमध्या (263) A adds पादो (264) A : यवमितमध्वेति बहुषाः M : शिषतमध्वेति (265) A : इष्टनो (266) A adds पादो ; M : मध्यमो जागतो (267) A : कौ विरानीयि

॥ ३ ॥ ऊनाधिकेनेकेन²⁶⁸ निचृद्भूरिजौ ॥ ५६ ॥

एकेनाक्षरेण न्यूनेन निचृद् विशेषणानि छन्दांसि भवन्ति । निचृद्गायत्री निचृद्गुणिति । एकेनाधिकेन भूरिग्विशेषणानि । भूरिगगायत्री भूरिगुणिति । नैकाक्षरेण न्यूनेनाधिकेन वा²⁶⁹ छन्दोन्तरं भवतीत्यभिप्रायः । तथा च ब्राह्मणम्—‘न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति न द्वाभ्यामिति । न षोडशमादक्षरादियन्तीति²⁷⁰ च’ (AiB. I. 6.) । यथा—‘इदं विष्णुविचक्रमे’ (RV. I. 22.17^a) इति निचृद्गायत्री, ‘विद्वंसाविद्भूरः पृच्छेत्’ (RV. I. 120 2^a) इति भूरिगगायत्री । ‘पितुं नु स्तोत्रम्’ (RV. I. 187. 1^a.) इति भूरिगुणित्²⁷¹ । पूर्वमुदाहृतानु सर्वच्छु²⁷² मन्ति निचृद्भूरिजः²⁷² ॥

॥ ३ ॥ द्वाभ्याम् विराट्स्वराजौ ॥ ६० ॥

द्वाभ्यामूनाभ्यां²⁷³ विराट् विशेषणानि छन्दांसि भवन्ति । विराट्गायत्री, विराट्गुणिति । द्वाभ्यामेवाधिकान्यां स्वराट् विशेषणानि²⁷⁴ भवन्ति । स्वराट्गायत्री स्वराट्गुणिति । याः²⁷⁵ ऋचूचः पद्भिशित्यज्ञास्ताः स्वराट्गायत्री भवन्ति विराट्गुणित्ये वा । यथा—‘कृतं चिद्धि ष्मा क्षेनेमि²⁷⁶ द्वेषः’ (RV. IV. 10. 7^{ab}.) इति । यान्त्रिशदक्षरास्ताः स्वराट्गुणित्ये वा । यथा—‘ता विद्वंसा हवामहे वाम्’ (RV. I. 120. 3^a) इति । एवमन्यत्रापि²⁷⁷ द्वयोश्छन्दसोर्मध्यगता ऋचः पूर्वं वा छन्दः स्वराट् विशेषणम्²⁷⁸ उत्तरं वा विराट् विशेषणम्²⁷⁹ इति विद्यात् ।

॥ ३ ॥ आदितः सन्दिग्धे ॥ ६१ ॥

वा²⁸⁰ द्वयोर्मध्यगता²⁸² ऋचः समा वृत्तपादाभ्यां²⁸¹ ताः किं स्वित् पूर्वं छन्द माहो-[28] स्वित्तरमिति सन्देहे निर्णय उच्यते ।

ननु²⁸⁴ सन्देह एव नास्ति, द्वयोर्नात्योः साधारण्यस्ता इत्युक्तम्²⁸⁵ । तथा च ब्राह्मणम्—‘साधारणत्वं दर्शयति जागतो वा’ (Ai. B.) इत्युक्तम्²⁸⁶ । सत्यमेव । तथापि यत्रान्यतरभिन्नार्थे तु शक्यते²⁸⁷ छन्दस्तदेव तत्र प्रतिपत्तव्यम्²⁸⁸ । यत्र विशेषहेतुर्नास्ति तत्र पूर्वोत्तरं²⁸⁹ द्विकल्पेनानुचिन्तनीयम् । तत्रार्थं निर्णयहेतुस्तः²⁹⁰ । आदित इति ध्रुवेषु वाऽनुवाकेषु वा सामयोनियु वा येन छन्दसोपक्रमः, यत्र छन्दः प्रायिकः²⁹¹ भवति तदेव छन्दः सन्देहेषु निश्चेतव्यम् । यथा—‘यूपसक्ता उत ये यूपसाहा’ (RV. I. 162. 6^a)

- (268) A : न्यूनाधिकेन (269) A omits वा ; M reads न न्यूनाधिकाक्षरैः । (270) A : विशेषयन्तीत्यर्थं (271-72) A : पूर्वमुदाहृता ॥ न च्छुद्भूरिजौ ॥ (273) A & M add अक्षराभ्याम् ; M drops न्यूनाभ्याम् (274) A adds छन्दांसि (275) M adds another वा (276-77 A omits (278) S adds वार्यते (279) A : विशेषमिति (280) A omits या (281) M adds छन्दतो (282) M मध्ये ता (283) M : समा वृत्तिपादाक्षरैः ; S : समवृत्तपादाद्यैः । (284) A adds च (285) M drops उक्तम् (286) A reads : साधारणत्वं दर्शयति स जागतो भवति (287) M & S add तत् here (288) M : प्रतिपत्तव्यम् (289) A : पूर्वोत्तरं वापि ; M adds वा (290) A : निर्णयो हेतुस्तः (291) M :

इति त्रिष्टुप्छन्दःसमुदाये²⁹² पाठान्त्रिष्टुप्शेव । 'ये वाजिनं परिपरयन्ति षववम्' (RV. I. 162. 12^a) इति च । योनिवदुमयोर्जातिः²⁹³ ॥

॥ ३ ॥ देवतादितश्च²⁹⁴ ॥ ६२ ॥

देवतादितश्च²⁹⁵ छन्दो²⁹⁶ हेतुभ्यः सन्दिग्धं निर्णेतव्यम् । आदिशब्देन वृत्तादसंख्यानां²⁹⁷ पूर्वोक्तानां गृहणम् । कथं पुनर्देवता निर्णयहेतुः ? त्रिविधो हि निर्णयहेतुः । अथमिचारी कश्चित्लिङ्गतया²⁹⁸ भूम इवान्नेः । व्यमिचार्यपि कश्चित् । प्रायिकत्वात्²⁹⁹ । अथवादामावे³⁰⁰ चक्षुरादय इव विपदायां³⁰¹ वृत्त्यादय³⁰² इव छन्दसाम् । न³⁰³ तावद्देवता निर्णयमिचारं लिङ्गं नापि प्रायिकम्³⁰⁴ । कथमिदं निर्णयहेतुरिति³⁰⁵ ?

बादम् । न देवता निर्णयहेतुरित्यु³⁰⁶च्यते । किन्तु सन्देहेषु विशिष्टदेवतादर्शने विशिष्टछन्दोऽनुचिन्तनीयमित्यष्टाशौचं विधिः । तत्र देवता [29] वक्ष्यते । शृष्टेस्तावन्निर्णय उच्यते । यथा— 'त्वमग्ने रदो असुरो महो दिवः' (RV. II. 1. 6^a) इति जगतौ । न त्रिष्टुप् । अथ पादैः—

अथमोऽसि शाक्करः

पृताचीनां सतुः ।

मियेन नाम्ना मिये सदसि सीद ॥ (TB. III. 7.6.10)

इत्यत्र वृत्तिसंख्याऽमावेऽवि³⁰⁷ परोष्णिह (cf. P. III. 20.) इव पादा भवन्ति । अथाऽक्षरसंख्यया³⁰⁸—'यो वाचा विवाचो मूधूवाचः' (RV. X. 23. 5^a), 'के ते नर इन्द्र ये त इये' (RV. X. 50. 3^a) इति च द्वे । अत्र द्वौ वैराजो पादौ द्वौ च जागतौ³⁰⁹ । ततो विराज्जगत्योः साम्यात् सन्देहो संख्यया³¹⁰ त्रिष्टुविति गम्यते । एताममिसारिणीम्³¹¹ (RPr. XVI. 66.) इति बद्भूचाः । सर्वेभ्यः संख्या गरीयसो (vide RPr. XVIII. 45) इति³¹² बद्भूचाः, वृत्तिर्गरीयसोति³¹³ छन्दोगाः, पूर्वप्रावरण्यादादिर्गरीयसो³¹⁴ इति पैङ्गलाः ।

॥ ३ ॥ अग्निः सविता सोमो बृहस्पतिर्मिश्रावरणाविन्द्रो विश्वेदेवा³¹⁵ देवताः ॥ ६३ ॥

गायत्र्यादौनां क्रमादग्न्यादयो देवताः³¹⁶ । तथा च मन्त्रवर्गः³¹⁷—'अग्नेर्गयत्र्यमवत् सयुग् बोधिण्या सविता सम्भूव' (RV. X. 130. 4^{ab})³¹⁸ इति द्वे श्चौ । अत्र मिश्रावरणो विराजो देवता

प्रायकं (292) A : त्रिष्टुपुपाये (293) A : योनिवयोनि उपायो जातिः ; M : योनिवदुमयोर्जातिः (294)

M : देवतादिभ्यश्च (295) M drops च (296) A drops छन्द- (297) A : संख्यानां ; M reads :

आदिशब्देन वृत्तपादसंख्यानां (298) A : आभिचारिकश्चेति (299) M : प्रायिकत्वात् (300) A :

अथवाभावे (301) A : रूपादीनां (302) A & S : वृत्त्यादय (303) A drops न (304) A : प्रायिकी

(305) A : कथमिव निर्णयहेतुरिति ; M : कथमेवं निर्णय इति हेतुविति । (306) M drops इति

(307) M : वृत्तिसंख्याभ्यामेव ; A : वृत्तसंख्यादि गान्तेषु (308) M : तथासुरतसंख्याया (309) S :

द्वौ वैराजो जागतौ द्वौ (308-10) M omits (311) A : स एतेऽभिसारिण्याविति (312-13) M drops

(314) A : पिङ्गलः ; M : पूर्वप्रावरण्यादिर्गरीयसो (315) A drops देवा (316) A adds भवति

(317) A : मन्त्रवर्ग भवन्ति (318) A : सयुवेति डे , M adds after सम्भूव—ननुः

'विराट् मित्रावरुणयोः' (RV. X. 130 5^a.) इति वचनात् । विराट् चत्वारिंशदक्षरा³¹⁹ पंतयन्तर्भूता गृह्यते । 'मित्रावरुणौ पंतयेन्द्रस्त्रिष्टुमा' (Ai B.) इति ब्राह्मणवचनात्³²⁰ । परिशिष्टायाः³²¹ पंक्ते³²²-स्त्रिष्टुमरचेन्द्र एव देवता । वासवी³²³ पंक्तिरिन्द्रस्य त्रिष्टुबिति दर्शनात् (cf RPr. XVII. 8) ।

तत्र या श्रुचो गायत्री षोडशग्वेति सन्दिह्यन्ते³²⁴ ता यथागन्थो गायत्र्य इत्यनुचिन्तनीयाः । यथा—
कृतं चिदि ष्या सनेमि द्वेषः³²⁵ (RV. IV. 10.7^a.) इति । यदि सावित्र्य उष्णिह इत्यनुचिन्त्याः । तद्यथा—'अनागसो अदितये देवस्य सवितुः सवे । विश्वा वामानि³²⁶ धोमहि' ॥ (RV V. 82. 6.) इति श्रुक्³²⁷ । 'यास्ते सोम प्रजावत् सोमि सोऽहं दुःस्वप्नहां दुरध्वह (TA. X 48. 1) इत्यनुष्टुप्³²⁸ । 'यस्ते द्रप्तः स्कन्नो यस्ते अंशुः' (RV. X. 17. 13^a.) इति बृहती बृहस्पतिसम्बन्धात्³²⁹ । 'अव वेदि होत्रामिर्यजेत' (RV. VII. 60. 9^a.) इति [30] द्वे विराजौ, 'एष स्तोमो वरण मित्र तुम्भम्' (RV. VII. 64. 5^a.) इति च मैत्रावरुणत्वात्³³⁰ 'प्रदातार हवामहे इन्द्रमाह रिषा वयम्³³¹ (T. S. I 7. 13. 4^{ab}.) इति पंक्तिरिन्द्रत्वाद् । संकन्दनेतानिमिषेण जिष्णुना' (RV. X 103. 2^a.) इति त्रिष्टुदैन्द्रत्वात् । 'शुभ्राः कन्या युवतयः सुपेशस' (TB. III. 1. 2. 4^a.) इति जगती वैश्वदेवत्वादित्यादि द्रष्टव्यम् ।

अन्वेषामपि छन्दसां अतो दैवतं व्याख्यातं तदव्यच्छरार्थायानुचिन्तनीयम्³³² । तद्यथा—'प्राजापत्या अतिच्छन्दसः विच्छन्दसो वायुदेवता' पुण्यो द्विपदानां दैवतं ब्राह्मण एकपदाः स्मृताः' (RPr XVII. 9-12, adapted) इति । विच्छन्दस इति³³³ पादैर्वृत्त्या³³⁴ च विरूपाणि³³⁵ विपमाणि छन्दांसि । तथा च ब्राह्मणम्—'ता उ विच्छन्दः³³⁶ सन्ति विराजः' (A1B) इति ॥

॥ ३ ॥ स्वराः³³⁷ षड्जादयः ॥ ६४ ॥

सप्तानां छन्दसां षड्जादयः सप्त³³⁸ स्वराश्चिन्तयितव्याः³³⁹ । षड्जर्दमगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिकादाः स्वराः³⁴⁰ इत्यपर आहुः³⁴¹ । देवतावत्³⁴² स्वरा अपि छन्दोविशेषप्रतिपत्त्यर्थाः । गोत्राणि च तथा³⁴³

- (319) A : विराट् चात्र दशाक्षरपदा. M : विराट् त्रिसदक्षरा ; S : विराट् चात्र त्रिसदक्षरा
(320) M : दर्शनात् (321) A drops the word (322) M adds च (323) A : सती (324) A सद्गन्ते ; M : सन्दिशयते (325-26) A drops (327) A : इत्युष्णिक् सावित्रत्वात् (327-28) A drops. S drops the illustration (329) A : बार्हस्पत्यात्. M : बृहतीसम्बन्धात्. S : बार्हस्पत्यात् (329-30) A omits (331) A omits the second *pāda*. (332) A : अष्टयानुचिन्तनीयम् (333) A drops these two words (334) M : वृत्त्या (335) M . विरूपाणि (336) A & M : विच्छन्दस (337) A runs on with the com. on the previous *sūtra* and drops षड्जादय (338) A : षड्जादयः instead of सप्त (339) A : वेदयितव्याः. S : अनुचिन्तनीयाः (340) M omits स्वरा and reads : दा इति । अपर आह (341) M & S : आह (342) A : देवता एव (343) A adds च

देवतादितश्चेत्यत्रा³⁴⁴दिशब्देन संगृह्यन्ते³⁴⁵ । यसां यसां³⁴⁶ खल्वृचि³⁴⁷ षड्जस्वरो बहुनो भवति तां तां³⁴⁸
गायत्रीति विद्यात् । स्वरयोगाच्छन्दसां³⁴⁹ सामनिबन्धनः³⁵⁰ साम्नां सप्तस्वरत्वात् । अथवा—
उच्चो निपादगान्धारो नीचो श्रपमधैवतो ।

शेषास्तु स्वरिता ह्येयाः षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥

गोत्रयोगस्तु मन्त्रप्लामृषीणां गोत्रयोगेनेति । अत्राष्ट्यर्थ एव स्वराण्युपदेश³⁵¹ इत्याचार्याः ॥

॥ ३ ॥ आग्निवैश्वकाश्यपगौतमाङ्गिरसभारद्वाजकौशिकवासिष्ठानि गोत्राणि ॥ ६५ ॥

[31] सप्तानां छन्दसां सप्तमानि गोत्राणि चिन्तयेत्³⁵² ।

॥ ३ ॥ सितसारङ्गपिसङ्गकृष्णनीललोहितसुवर्णगौरा³⁵³ वर्णाः ॥ ६६ ॥

सप्तानां छन्दसामष्टावेते³⁵⁴ वर्णाः । तत्रोष्णिग्विशेषस्य कवुमस्तृतीयो वर्णः । तथा च श्रुतिः—
शुक्लवर्णस्तु गायत्र्यः सारङ्गं रूपमुष्णिहाम्³⁵⁵ ।
पिशङ्गं कवुमं रूपं कृष्णं रूपमुष्टुमाम्³⁵⁶ ॥
बार्हतं लोहितं शैवं पाङ्क्तं नीलमुदीरितम्³⁵⁷ ।
सुवर्णं त्रिष्टुभो रूपं³⁵⁸ गौरं जागतमुच्यते ॥ इति ॥

॥ ३ ॥ श्यावान्यति³⁵⁹च्छन्दांसि ॥ ६७ ॥

³⁶⁰श्यावान्यन्यानि छन्दांसि । तथा च श्रुतिः—अतो यान्यन्यछन्दांसि³⁶¹ श्यावं तेषां ततः पुनः ॥
इति तत्र विशेष उक्तः—'नकुलन्त्वेकपदानां द्विपदां बृहद्बुच्यते । सारङ्गशुक्लकृष्णरूपाणि श्रप्यजु-
सामब्राह्मणानि ताः' इति । केचित्तु 'विद्वन्दासां गौरीमातुः । भूरिजं सुवर्णं विराजं पृरिजं यजुषां
साम्नामृषा ब्राह्मणस्य गायत्र्यादिकलादीनि' इति³⁶² ॥

॥ ३ ॥ रोचनाभाः कृतयः³⁶³ ॥ ६८ ॥

³⁶⁴कृतयो बह्व्यमाणा रोचनामाः ॥

(344) M : देवतादिभ्यश्चेदित्यत्र (345) A & S : गृह्यन्ते (346) A : यस्या (347) A :
तत्रवृष (348) A has one तां (349) A : स्वरयोगाच्छन्दसां ; S : स्वरयोगाच्च छन्दसां
(350) A : सामनिबन्धनः (351) A : अष्ट्य एव तु स्वरा उपदेशः ; M : अत्र अष्ट्यर्थं etc.
(352) A : अनुचिन्तयेत् (353) M omits सुवर्णं (354) M : एतेऽष्टौ वर्णा (355) M रूपेण
शुद्धा गायत्र्यः ; A : रूपं सारङ्गमुष्णिहाम् (356) A : श्रप्यमानास्तुभं ततः (357) A : लोहितं
बृहदीनास्तु नीलं पाङ्क्तं ततः पुनः (358) M : त्रिष्टुभः सुवर्णवर्णाभा (359) A : श्यावान्यति
(360-62) M omits (361) A : यान्यन्यानि छन्दांसि (362) M adds इति च ; S adds इति
(364) M omits the rest of the sūtra and bhāṣya to the end of the chapter ;

॥ ३ ॥ अनुक्तानां कामतो वर्णा इति ॥ ६६ ॥

अनुक्तानां दैवीगायत्र्यादीनां यथाकामं वर्णाः चिन्तनीयाः । देवताशनं छन्दोनिर्णयार्थम् । अष्टम्यर्थं वा स्वरादयोऽप्यवश्यं छन्दोवत् प्रतिपत्तव्याः । ³⁶⁵अथातो निर्बचनम्—गायत्री गायत्रेः स्तुतिकर्मण इत्यादिना तदपि यथा शून्ये विद्यात् ॥

इति भगवतो यादवप्रकाशस्य कृतौ पिङ्गलनागच्छन्दोविचितिमाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

॥ ४ ॥ चतुःशतमुत्कृतिः^१ ॥ १ ॥

^२ अथ चतुर्दश छन्दांसि व्याख्यायन्ते । चतुरधिकं शतं चतुःशतम् । शतमक्षराणि चत्वारि चोत्कृतिर्नाम छन्दः ॥^३

॥ ४ ॥ चतुरश्रचतुरस्त्यजेदुत्कृतेः^४ ॥ २ ॥

उत्कृतेर्बर्णाश्चतुरश्रचतुरस्त्यजेदन्या^५नि छन्दांसि सम्पद्यन्ते ॥

॥ ४ ॥ तान्यभिसंख्याप्रोभ्यः कृतिः ॥ ३ ॥

तानि छन्दांसि अमि सग् वि आ प्र इत्येतेभ्य उपसर्गैभ्यः परः कृतिशब्दः^६ स एषो^७ वाचकः ।^८ अमिकृतिः संकृति^९विकृतिराकृतिः प्रकृतिरिति ।^{१०} तत्रोद्कृतेश्चतुर्बर्णानां^{११} त्यागादमिकृतिः शताक्षरा ।^{१२} संकृतिः पणवत्यक्षरा । विकृतिर्द्विनवत्यक्षरा ।^{१३} आकृतिरष्टाशोत्यक्षरा^{१४} । प्रकृतिश्चतुरशीत्यक्षरा ॥

॥ ४ ॥ प्रकृत्या च ॥ ४ ॥

प्रकृति^{१५}शब्दोऽयं प्रकृत्या^{१६} निरपसर्ग एव^{१७} परम्य^{१८} छन्दसो वाचकः । कृतिरिति ।^{१९} कृतिरशीत्य-
[32] क्षरा^{२०} । ता एताः सप्त कृतय एकोऽतिन्छन्दसां वर्गः^{२१} ॥

अथ^{२२} सामान्यसप्तको^{२३}वर्गः —

॥ ४ ॥ धृत्वष्टिशकरीजगलः ॥ ५ ॥

कृतिमधोऽधो^{२४} धृत्वष्टिशकरीजगल्यः स्तुः ॥ तत्र विशेषः —

- (1) A : कृतिः ; M कृते (2-3) M omits (4) A omits this *sūtra* : M reads : एतदेतद्कृते
(5) S adds चेत् (4-6) A drops (7) A म च तेरा (8) M· adds जमिमइतिः
(9) M· सइति (10) A drops इति (11) A चतुर्णां वर्णानां (12) A adds सम्पद्यन्ते
(13) A drops the sentence (14) M drops the sentence (15) M & S कृति (16)
M· प्रकृति (17) A· निरुपसर्गएव एव M : निरुपसर्गएव S : निरुपसर्गएवैव (18) M drops
परम्य (19) A & S omit this sentence (20) A reads this as a *sūtra* (21) A एतासु
सप्त कृतय एकोऽपि छन्दसां वर्ग (22) M : अथ (23) A· सामान्य सप्तको (24) A कृतेरधो या

॥ ४ ॥ पृथक् पृथक् पूर्वत एतान्येवैपान् ॥ ६ ॥

एतान्येव²⁵ धृत्वादीनि नामान्येनामेव धृत्वादीनां पूर्वतः²⁶ पुरस्ताद्भवन्ति । तानि च न सर्वेभ्यः पुरस्ताद्भवन्ति किन्तु मध्ये मन्त्र²⁷ एव पृथक् पृथगेकैकस्य पुरम्नादेकैकं भवति²⁸—²⁹धृति³⁰रधिरः³¹ शकरी³² जगती इति ॥

॥ ४ ॥ द्वितीयं द्वितीयमतितः³³ ॥ ७ ॥

यदेशं³⁴ पुरस्ताद्द्वितीयं द्वितीयं नाम कृतं तदतिशब्दात्³⁵परं भवति । अनिधृतिर्धृतिरत्यधिरधिरिति शकरी शकरीतिजगती जगती³⁶ । तत्रातिधृतिः पृष्टप्रात्यक्षरा³⁷ । धृतिर्द्विसप्तत्यक्षरा³⁸ । अत्यधिरधिरधिरक्षरा । अधिरचतुःषष्ट्यक्षरा । अतिशकरी षष्ट्यक्षरा । शकरी पृष्टप्रात्यक्षरा । अतिजगती द्विप्रात्यक्षरा । जगती पूर्वमत्रोक्ता । नेयमतिच्छन्द्र³⁹ ।³⁹ अतिजगत्यर्थं पुनरिहोक्ता ।⁴⁰ एतारचतुर्दशतिजगत्यादीनिच्छन्द्रसः ।

तत्रातिजगती—‘तमिन्द्रं ओहवीमि मघवानमुग्रम्’ (RV VIII 97. 13^a) इति । ‘ष्यट् परिष्णुतो-रसम्’ (VS. XIX. 79.ª) इति च⁴¹ । शकरी वा । ‘अयं सहस्रमानवः’⁴² (Pañ B. IV 9. 1^a) इति शकरीतिशकरी वा शाब्दान्तरे । ‘अ वो मटे मतयो यन्तु विष्णवे’ (RV. V 87 1^a) इति च⁴³ सूक्तम् ।

अथ शकरी—‘प्रो ध्वस्मै पुरोरथम्’ (RV X. 133. 1^a) इति ।⁴⁴ ‘तन्त्रं योरावृषीमदे’ (TS. II. 6. 10.2) इति च । ‘अवितासि सुन्वतो वृक्तवर्द्धिप’ (RV. VIII. 36. 1^a.) इति च सूक्तं महार्णवप्लवम् ।

तथातिशकरी—‘या ते अग्ने यज्ञिया तनुस्तयेद्दि⁴⁵’ (TS. III. 4. 10 5) इति । अन्यथा शाब्दान्तरे ‘सुरया [33] यातमद्विमिः’ (RV. I. 137. 1^a.) इति च सूक्तम् । ‘अथ त्विषी मामभ्योत्सता किविम्’ (RV. II. 22. 2^a) इत्यगद्वरच बहुधानाम् । ‘अमि त्वं देवं सवितारमोदयोः’ (SV. I. 464^a.) इति सुन्दोगानाम् । ‘रेतो मूर्धं विजहाति’ (VS XIX. 76^a.) इति च ‘षष्ट्या रूपे व्याकरोत्’ (VS. XIX. 77^a.) इति च । द्वे इमे अष्टौ वा ।

(25) M drops एव (26) M drops पूर्वत (27) A drops one मध्य (28) A reads एकैकस्य पुम्नात् भवति as a *sūtra* (29-32) M adds the अति varieties too. (33) A reads this *sūtra* as a continuation of the *bhūya* (34) M : यरेतदेशं (35) A : ततिशब्दाद् ; M : तदिति शब्दात् (36) A reads this as a *sūtra* (37) A अष्टसप्तत्यक्षरा (38) A : द्विसप्तत्यक्षरा (39) A : नेयमतिच्छन्द्र अतिजगत्यर्थं ; M : नेयमतिच्छन्दा अतिजगत्यर्थं (40) A adds हा (41) A drops च and runs on (42) A : अयं ह समानवः ; S : अयं सहस्र मानव (43) M drops च (44) A reads here the illustration : होता यद्देव्या .. (45) M reads : या ते अग्ने या स्वया तनुस्तये स्युहनेन

अथाष्टिः—त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरम्' (RV. II. 22. 1^a.) इति । 'त्वां ह्यग्ने सदमिन् समन्यवः' (RV. IV. 1. 1^a.) इति चात्यष्टिर्वा⁴⁶ । 'तव त्वं नर्यं नृतोऽय इन्द्र प्रथमम्' (RV. II. 22. 4^a.) इत्यादि अतिरुहरी वा⁴⁷ । 'अमि त्वं देवम्' (AV. VII. 14. 1^a) इति च । 'होता यज्ञदेव्या होतारा मियजाऽशिवना' (VS. XXI.36^a.) इति⁴⁸, इदं हविः प्रजननं मे अस्तु' (VS XIX. 48^a) इति च वाजसनेयिनाम्⁴⁹ ।

अथात्यष्टिः—'यच्चा सान्ना यज्ञुपेति युवन्तमिन्द्रा पर्वता पुरोयुषा' (TB III. 7. 14. 1) इति, 'अया रुधा हरियया पुनानः' (RV. IX. III 1^a) इति च सूक्तम् । 'अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तम्' (RV. I 127 1^a) इति पारुच्चेपम् । 'पार्थिवान् भ्रुवं भ्रुवेण हविषाऽव सोमं नयामसि'⁵⁰ (TS. III. 2. 8. 6^b) इति च । 'इमं समुद्रं शतपारसुत्सम् (TS IV 2. 10 2^a.) इति, 'इमामूर्णासुं वरणस्य मायाम्' (TS. IV. 2 10. 3^a) इति, 'अना ह्यग्नेरजनिष्ट गर्माति' (TS. IV. 2 10 4^a.) इति च⁵¹ ।

अथ भूतिः—'देवो ऊर्जाहुतो दुषे सुदुषे पयसेन्द्रमवर्षताम्'⁵² (VS. XXVIII. 16^a.) इति, 'सखे सखायमभ्या वशृत्स्वाशुं न' (RV IV. 1. 3^a) इति, 'अवर्षे इन्द्र दाधे इ धुषी न' (RV. I. 133. 6^a.) इति, 'येन मज्ञ येन क्षत्रम्' (TB. III. 7 14. 2^a.) इति च ।

अथातिभूति. —'सुपर्णोऽसि गस्मान्' इत्यादि 'सुवः पते' इत्यन्तम् (VS XII. 4) । कृतिर्वा शाखान्तरे ।

होता यज्ञरुरो दिशः कवभ्यो न व्यचस्वतोरशिवभ्यां

न दुरो दिश इन्द्रो न रोदसी दुषे दुहे धेनुः⁵³ सरः-

स्वत्यशिवनेन्द्राय भेषजं शुक्रं न ज्योतिरिन्द्रियं पयः

सोमः परितृता शतं मधु व्य[34]न्त्वाग्यस्य होतयंज ॥ (VS. XXI. 34) इति ।

'स हि शर्षो न माग्तं तुविष्वजिः' (RV. I. 127. 6^a.) इति । 'व्यूहेन शकुन्तिका मेऽश्वीऽिषुष्यं धयन्तिका' इति च शाखान्तरे । 'देवा देवेषु पराममभ्वम्' (KS. XXXVIII. 12^a) इति च ।

अथ कृतिः—

त्रिध्रुद् धर्मो विमातु मे आसृत्या मनसा सहा विराना

ज्योतिषा सहा यणेन पयसा सह क्षत्रेण यशसा ।

(46) A drops चार्याष्टिर्वा and adds: ऐन्द्रा ह्युपन परावत इति । (47) A drops अतिरुहरी वा

(48) A drops the illustration : होता यज्ञदेव्या .. (49) A drops च ; M reads : वाजसनेयिना

(50) A : प्रायेण भ्रुवेण हरियोऽप्रसोममिति ; M : प्रायेण भ्रुवं भ्रुवेण हविषेति ; S : प्रायं भ्रुवं भ्रुवेण हविषे बसोर्मे इति । (51) M reads these three illustrations as one, omitting the इति

(52) M cites the whole *ajus* with corrupt readings (53) A omits this illustration ;

M reads कामात् in place of धेनु

सह सत्येन तपसा सह तस्य दोहमशोमहि

तस्य सुम्नमशोमहि तस्य मन्व्यमशोमहि ॥⁵¹ (Ā Śr. V 13 6^c) इति ।

अथ प्रकृतिः⁵⁵—‘मगो अनुभवुङ्क्तामिन्द्रो एतु पुरोगवः’ (AV. XII. 1 40^b) ‘यस्यां सद्यो हविषानि भूयो यस्यां निमीयते ऋषाणो यस्यामर्चन्त्वृग्भिः साम्ना यजुर्विदः सुव्यन्ते’⁵⁶ यस्यामृत्विजः सोममिन्द्राय पाववे’ (AV. XII. 1, 38.) ‘सा नो भूमिर्दक्षिणायां सुरेशो’ ‘देवो’⁵⁷ दधातु सुमनन्वमाना ॥ (AV. XII 1. 44^d) इति पञ्चावसानेति ।

अथाकृतिः—‘तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । परदेम शरदं शतं जीवेम शरदः शतं नन्दाम शरदः शतं श्वनवाम शरदः शतं धमवाम शरदः शतमशीताः स्याम शरदं शतं ज्योक् च सूर्यं व्यो ॥ (TA. IV. 42. 32) इति⁵⁸ ।

अथ विकृतिः—‘हमे सोमाः सुरामाणरद्वागैः । न मेपैस्य धमैः सुजाः शणैः । न तोवममिर्ता-जैर्हस्वन्तः । मदा मासरेण परिष्कृताः । शुक्ता पयस्वन्तोऽमृताः प्रस्यताः । वो मधुश्चतुस्तानरिवना । सरस्वतोन्द्रः सुजामा वृजहा । जुगन्तां सौम्यं मधु पिबन्तु । मदन्तु व्यन्तु होतर्यज ॥⁵⁹ (VS XXI. 42^b ११११) अत्र दशाक्षराः पादा इव एकादशाक्षरी⁶⁰ ‘अग्निष्टे हस्तमशोमद’ (Ap MB. II 3. 3^a) इति च ।

अथ संकृतिः—‘देवो अग्निः स्विष्टकृत् । देवान्यक्षययाययम् । होताराविन्द्रमरिवना । वावा वाचं सरस्वतीम् । अग्नि सोमं स्विष्टकृत् । स्विष्ट इन्द्रः सुजामा । सविता वरगो मिषक् । इष्यो देवो वनस्पतिः । स्विष्टा देवा आव्यवाः । स्विष्टो अग्निरग्निना । होता होत्रे [35] स्विष्टकृत् । यशो न दधदिन्द्रियम् । ऊर्ध्वप्रचिर्ति त्वधाम् ॥ (VS. XXI 58) इति । अत्र त्रयोदश गायत्राः पादाः । उक्कृतिर्वाऽप्युहेना⁶¹ ष्टाक्षरैः पादैः ।

अथामिकृतिः—‘अपूपवान् धनवानपूपवाञ्छृतवानपूपवान् क्षीरवानपूपवान्धिमानपूपवान् मधुमान्’ (TA. VI. 8. 1.) इत्याद्यमिकृतयः ।⁶²

अथोत्कृतिः—‘द्वागस्य हविष आत्तामद मध्यतो मेद उद्भूतं पुरा द्वेषोम्यः पुरा षौरुषेव्या शृमो वस्तां नूनं धामे अत्राणां यवसप्रथमानां सुमन्त्तराणां शतरुद्रियाणामग्निव्वात्तानां षीवोपवसलानां पार्वतः शोषितः शिवानत उदसादतोऽद्वाद्वाद्वावसानां करत एवारिवना जुषेतां हविः’ (VS. XXI. 43) इति । एवं ‘सुभेजन्’⁶³ (TS. I. 8. 6. 1^a.) इति⁶⁴ सूक्ते सन्त्युत्कृतयः⁶⁵ ॥ (vide R Pr. XVI. 88.)

(54) A quotes only half of the first *pāda*. (55) A: ब्राह्मणो अनुभवुङ्क्तामिरयादि । ने दधतु सुमनन्वमान (56) M: सुव्यन्ते । (57) M: यजे । (58) A: तच्चक्षुर्देवहितमित्यादि मूर्धं दश शयनः ; M: तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन्ति परमेमेत्यादि .. ज्योक् च सूर्यं द्यो इति ; S: तच्चक्षुर्देवहितमिति । (59) A & M: सोमन् in place of होतर्यज । (60) A: दशाक्षरा पादा एवो दशाक्षरा ; M: अत्र दशाक्षरा पादा । एक एकादशाक्षरः ; S: अत्र नर दशाक्षरा पादा एकादशाक्षर । (61) A: ना नपुहेन । (62) A adds: सङ्घो वायु इ । (63) A & M: सुभेजने । (64) A M & S: अवि । (65) A: वृत्तय ।

॥ ५ ॥ उक्तं साति मध्यं प्रतिष्ठा सु च ॥ ८ ॥

इमान्पन्थानि पञ्च⁶⁵ ह्यन्दांसि । उक्तं नामैकं ह्यन्दः । उक्तमेव साति अतिशब्दसहितमप्युक्तमिति यावत् । द्वितीयं ह्यन्दः । मध्यं⁶⁶ नाम तृतीयं ह्यन्दः । प्रतिष्ठा नाम चतुर्थं । प्रतिष्ठा ह्यन्द-सहिता⁶⁷ मुपतिष्ठेति । तत् पञ्चमं ह्यन्दः ।

स्व⁶⁸ पुनरिमानि ह्यन्दांसि प्रतिपत्तव्यानि⁶⁹ ? न⁷⁰ तावदुत्कृतिमुपार्थपरि । प्रतिरोनात्म-विरोधात्⁷¹ । तथा हि⁷² प्रातिलोम्पेनातिह्यन्दसामारम्भः कृतः । परस्तात् स्थितामुत्⁷³ कृतिमारम्भाः-स्थस्य ह्यन्दस उक्तत्वात् । स चारम्भः⁷⁴ परस्तादिमानि ह्यन्दांसि मा भुवन्निति सूचयितुम् । नापि जगतोमधोऽयः स्युः । तत्र विष्णुवादीनानुक्तत्वात् । नापि गायत्रीमधोऽयः ।⁷⁵ तत्रापि संख्याजनि-शानात् ।

अत्राह⁷⁶ । हायत एव संख्या । तथा हि गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरोक्ता ।⁷⁷ तस्याश्चतुर्णां⁷⁸ त्यागात्⁷⁹ विशत्यक्षरमुक्तम् । तस्य चतुस्त्यागात्⁸⁰ षोडशाक्षरमप्युक्तम् । एवं द्वादशाक्षरमष्टाक्षरं चतुरक्षरमिति ।

नैनद् मुक्तम् । [36] यतोऽस्मिन्⁸¹ तन्त्रे पूर्वपरपदार्थमंख्या संख्यानिश्चयो नाभीयते इति पद्याभ्यामे-वदयते । ततो न गायत्र्याः संख्यामयं⁸² मुक्तम् । अमिकृत्वादीनां तु 'चतुरक्षरचतुरस्रपदेऽङ्कितेः' (P-4/2) इत्यस्मात् संख्यामहः । नोत्कृतिमंख्यामात्रात् ।⁸³ न चैतद्वचनं विष्णुवादीन्यतिलक्ष्यं⁸⁴ गायत्र्या अपस्तम्बेति नर्हति ।⁸⁵ तस्माद्दशातसंख्यानोमानि ह्यन्दांसोति ।

उच्यते ।⁸⁶ एवं तर्हि प्रथमातिक्रमे कारणाभावादादावेवेमानि⁸⁷ ह्यन्दांसि स्युः । तेनोक्तं चतुरक्षर-मत्युक्तमष्टाक्षरं मध्यं⁸⁸ द्वादशाक्षरं प्रतिष्ठा षोडशाक्षरं मुपतिष्ठा विशत्यक्षरेति ।⁸⁹

नन्वेवं सति⁹⁰ उक्तमेकाक्षरमप्युक्तं द्व्यक्षरं मध्यं त्र्यक्षरं⁹¹ प्रतिष्ठा चतुरक्षरा मुपतिष्ठा पञ्चाक्षरंति⁹² किं न स्यात् ?

उच्यते । 'पादश्चतुर्णां' (P-4/11) इति वक्ष्यमाणात् विरोधसादिमानि⁹³ ह्यन्दांसि प्रादेश-गायत्रीशब्देनैव⁹⁴ व्यर्थद्वयने ।⁹⁵ स्वचित् 'मा प्रमा प्रतिमोषमा⁹⁶ संमा⁹⁷' (R Pr. XVII. 19.)

- (66) A drops पञ्च । (67) M : मध्यमं । (68) A : प्रतिष्ठाशब्दश्च समस्तो । (69) A drops स्व । (70) A : जगत्तन्त्रानि (71) A drops न । (72) A : प्रतिपत्तव्यानि विरोधात् । (73) A : तर्हि ; S : तावत् । (74) A : परस्तात् स्थाम् । (75) M & S : समारम्भः । (76) M adds स्युः । (77) M : तथात् । (78) A : चतुर्विंशत्यक्षरोक्ता । (79) A adds अक्षराणां । (80-82) M drops । (81) A adds स्यात् । (83) A : यदस्मिन् । (84) M : संख्यामयं । (85) A : संख्यामयं नोत्कृति-मंख्यामात्रं । (86) A : अमिकृत्वादिन्यतिलक्ष्यं । (87) M : उपरहितः ; S : वक्ति । (88) M drops । (89) A : एतानि । (90) M : मध्यमं । (91) M : त्रिंशत्सरा इति । (92) A drops तर्हि ; M : नन्वेवमपि । (93) M : 'मध्यं' मध्य । (94) M adds एवं । (95) M : वक्ष्यमाणत्वात् तावतीमानि ; S : वक्ष्यमाणविरोधसादिमानि । (96) M drops एव (97) A : चतुरक्षरमने ; M : व्यर्थद्वये । (98) M : उन्मा । (99) M & S : समा

इत्युक्तानि । स्वचिन् एवः बरिवः शम्भुः परिभूराच्छः¹⁰⁰ (VS XV 4, adapted) इति । कैरिचत् कृतिः प्रकृतिः संकृति¹⁰¹ रमिकृतिरत्कृतिरित्युक्तानि ।

तत्रोक्तम्—'नूनमय' (RV. VIII. 46. 15^d) इत्येकपदेयम् । अथायुक्तम्—'अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः' (TB. II. 1. 9. 2.) इति त्रिपदा¹⁰² 'सूर्यो ज्योतिः ज्योतिः सूर्यः' (TB II 1. 9 2) इति, 'इन्द्रो ज्योतिः ज्योतिरिन्द्रः' (KS. XL. 6) इति च ।¹⁰³ अथ मध्यम्—'अग्निज्योतिः सूर्यो ज्योतिः प्रजा ज्योतिः' (TB. II. 1. 2. 11.) इति त्रिपदा । अथ प्रतिष्ठा—'अग्ने पत्नोरिहा बह देवानामसुरतीरूप । त्वष्टारं सोमपतीतये¹⁰⁴ (RV. I. 22 9) इत्यत्र त्रिपात् ।¹⁰⁵ अथ सुप्रतिष्ठा—'पुरुतां पुरुषा स्नोतृषां विवाधि । वाजेमिवाजयताम् ॥' (RV. VI 45 29) इति त्रिपदा¹⁰⁶ । 'य ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रिवावान् मदिन्तमस्तं व ऋच्यासम्' (KS XXXV 3) इति, 'अग्ने हंसि न्यत्रिणम्' (RV. X 118. 1^a.) इति च ।

एवमपि मध्यगतानि [37] द्रक्षारप्रभृतीनि चतुरतराणि 'रद्'¹⁰⁷ विरद् स्वरपणामानि' (cf. RPr. XVII. 5. , NS. I 5) छन्दांसि भवन्ति । तथातिच्छन्दसामपि । तत्र द्वयक्षरं छन्दो बृहदित्ये¹⁰⁸ कपदेयम् ।

अथ पञ्चक्षरम्—'जुम्बकाय स्वाहा' (VS XXV. 9^d) इति ।¹⁰⁹ एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यानि¹¹⁰ । केचिद् द्रक्षारादीनां चतुरतराणां द्विराक्षरान्ताया मध्यगताना¹¹¹ छन्दांसि 'हर्षीका, सर्षीका, मर्षीका सर्वमात्रा¹¹²' (cf. RPr. XVII 20) इत्यादीनि नामानि वर्णयन्ति । तथाऽतिच्छन्दसामपि 'विधृतिः, शक्करी, अष्टिः, हाना' (cf. NS I 5) इत्यादीनि पृथङ्नामानि¹¹³ वदन्ति ॥¹¹⁴

॥ ५ ॥ अथ लौकिकम् ॥ ६ ॥

एवं तावज्जगत्प्रतिजगतीशक्यंतिशक्यंश्चन्यष्टिर्भृतिरतिभृतिः कृतिः प्रकृतिराकृतिर्विकृतिः संकृतिरमिकृतिरित्युक्तिरिति पञ्चदश वैदिकानि¹¹⁵ छन्दांसि भवन्ति¹¹⁶ अष्टाचत्वारिंशदक्षरादि¹¹⁷ चतुरतराणि चतुरशतान्तानि उक्तानि । तथा उक्तमत्युक्तमध्यं प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठेति च पञ्च चतुरक्षरादीनि चतुरतराणि विश्वक्षरान्तानि उक्तानि ।¹¹⁸ एषु विश्वस्यु छन्दःसु लौकिकमपि रूपमस्ति । तच्च पञ्चमाध्यायादौ वक्ष्यते ॥

(100) A. स्वचिदेवो पतिव शम्भुरादिति ; M स्वचिदेवो बरिव शम्भु परिभू परिभूराच्छदिति ; S स्वचिदेवो परिवशम्भुरान्त्रिति । (101) A drops प्रकृति ; M drops संकृति । (102) A adds तथा । (103) A & M drop च । (104) A reads अग्ने ई पतीशाम्भुदेवेन त्वष्टा सोम पिब , M reads ; अग्नायो पानी वात्सजूदेवेन त्वष्टा सोमं पिबा ; S अग्ने पत्नीव हृदेवानां देवेन त्वष्टा रसमपि वय । (105) इति त्रिपदा in all the MSS (106) A adds एव । (107) A drops रद् । (108) A. बृहती । (109) A adds द्विपदेयम् । (110) A एवमन्यान्वयि . M adds इति । (111) M reads पद्विदने in place of मध्यगतानां । (112) A omits the last two names ; M ; धर्ममावा । (113) M drops. (114) M & S वर्णमन्ति । (115) A चै कृतानि (116) A drops भवन्ति । (117) A & S : क्षरादीनि । (118) A drops उक्तानि ।

॥ ४ ॥ वा त्रैष्टुभात् यदार्धम्¹¹⁹ ॥ १० ॥

यानि चार्वाणि छन्दांसि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुरसराणि चतुरवत्वारिणदक्षरान्तानि वा त्रैष्टुमा-
न्द्यन्दांसुकानि गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीषड्क्विष्टुबिति, तेष्वपि षड्मु लौकिकमपि रूपमस्ति । इत
ऊर्ध्वमपि सर्वत्र लौकिकमित्यधिक्रियते ।

[38] ॥ ४ ॥ पादश्चतुर्भागः ॥ ११ ॥

उक्तादिषु कृत्यन्तेषु षड्विंशती छन्दसु ¹²⁰षड्गमायेषु च मात्राद्वन्द्वः¹²¹ समप्रविभक्तेषु¹²² च चतुर्दो
भागः पाद इति श्लेषः । तेनोक्तस्यैकमक्षरं पादः गायत्रस्य षडक्षराणि जागतस्य द्वादश¹²³ उद्कृतेः
षड्विंशतिः ।¹²⁴ अथ एवोक्तादीनि एकाक्षरं द्व्यक्षरं दशाक्षरमिति व्यवहित्यन्ते । प्रयोजनं चास्य सूत्रस्य
मात्रासमकतनुमभ्यादियु । पादमात्रस्य लक्षणे कथितेऽन्वेषामपि तादृशानां पादानां त्रयाणां ग्रहणम् ॥

॥ ४ ॥ यथावृत्तसमाप्तिर्वा ॥ १२ ॥

अथवा समप्रविभागसम्मवे¹²⁵ न्यूनाधिकैरपि पादैर्दशा वृत्तस्य चतुष्पाद एव समाप्ति सम्भवति तत्र
तादृश एव चतुर्थो भागः पादः । तेन वैतालीयादियु द्वयो¹²⁶ न्यूनाधिकयोः पादयोर्लक्षणे कथिते तादृशो
द्रावन्भावपि पादौ द्रष्टव्यौ ।

षडचतुर्भूषे चतुर्वृद्धा चत्वार एव पादाः । द्वयानि खलु छन्दांसि वर्षाजातयो मात्राजातयरेवेति ।
तत्रोक्तादय उद्कृत्यन्ता वणजातय उक्ता । वदन्ते च । मात्राजातयः पुनराद्याय इदानीं प्रक्रियन्ते ।
तासु च काचित् वेदेऽपि व्यतेः । तथा चाथर्वजिकाः श्लोकमादाजातीयमामन्त्रि—

प्रथमिब पयसि निगूडं

भूते भूते च वसति विहानम् ।

सततं मन्यदितभ्यं¹²⁷

मनसा मन्यानभूतेन ॥¹²⁸ (Br. Bind. Up. 20) इति ।

मात्राजातयोऽपि द्वयम्—गणजातिभिर्गणजातिरवेति ।

गणजातिमायां प्रस्तोभ्यन् गणसंज्ञा¹²⁹ कथयति—

[39] ॥ ४ ॥ लः समुद्रा गणः ॥ १३ ॥

'लः' सपवः समुदारचत्वाररचतस्रो मात्रा इति यावत् । ता गणसंज्ञा मवन्ति ।

स च गणः पञ्चधा प्रयोक्तव्य इत्याह—

(119) A' त्रैष्टुभाच्च यदार्धम् । A drops the words between 120 & 121 (122) M. समप्रवि-
भक्तेषु । (123-124) A drops. (125-126) A drops due to haplology. (127) A : मन्यदितभ्यम् ;
M : संभ्यदितभ्यम् । (128) M' मना मन्यानभूतेन ; A' च मन्यानभूतेन (129) M : सत्यां ।

॥ ४ ॥ गौ गन्तमध्यादिलश्च ॥ १४ ॥

गौ गन्तो गमन्त्यो गादिलश्च । गौ गुरु द्वौ कदाचिद् गणोऽसौ भवति । गुर्वन्तो वा त्रिकः 'स'-गणः । गुल्मन्त्यो वा 'ज'-गणः । गुर्वादिर्वा 'म'-गणः । चत्वारो¹³⁰ लघवो वाऽसौ भवति । पञ्चषाण्यपि धतुर्मात्र एव पुरोर्दिमात्रत्वात् । 'लौ स' इति द्वयोर्मात्रयोः स्थाने एकस्य पुरोस्तत्त्वात् । ननु 'लश्च' इति पुनर्ग्रहणमनर्थकं 'लः समुद्रा गच्छ' इत्युक्तत्वात् । नानर्थकं तस्य मात्राविधानार्थत्वात् अस्य च लघुप्रयोगार्थत्वात् । एतेन पञ्चप्रकारेण¹³¹ गण्येन आर्याः कर्तव्याः¹³² ।

अथार्यालक्षणमुच्यते । तत्र¹³³ गाथानात्यश्चतस्र¹³⁴ इति ।

तत्र गाथा तावत्—

॥ ४ ॥ स्वरा अर्धश्चार्यार्धम् ॥ १५ ॥

'गण' इति वर्तते । वचनं विपरिवर्तते । स्वराः सप्तगणा अर्धश्च गण्यार्धं श्लोकन्यार्धं स्यात् । साऽऽर्वा नाम जातिर्भवति । 'गाथा' नामैषार्या शास्त्रान्तरेपुक्ता । गथानां सप्तानां प्रत्येकं पूर्वोक्तैः पञ्चमिः प्रकारैः प्रयोगे प्राप्ते इदमाह—

॥ ४ ॥ अत्रायुङ् न ज् ॥ १६ ॥

अत्रार्यायामयुक् अयुजो¹³⁵ गणाः प्रथमस्तृतीयः पञ्चमः सप्तमश्च जो मध्ये गुर्न कर्तव्यः । तत्रश्चैते गणार्चतुष्प्रकाराः¹³⁶ शेषाश्च पञ्चप्रकाराः¹³⁷ ।

[40] ॥ ४ ॥ षष्ठो ज्¹³⁸ ॥ १७ ॥

षष्ठो गणो 'जो' मध्ये गुरुरेव नियमेन भवति । प्राप्तस्य वचन नियमार्थम् ।

॥ ४ ॥ न्लौ वा ॥ १८ ॥

नगणस्त्रिलघु लघुरचैक इति चतुर्लघुर्वा¹³⁹ षष्ठो गणः ।

॥ ४ ॥ न्लौ चेत् पदं द्वितीयादि ॥ १९ ॥

षष्ठो गणो न्लौ चेत् चतुर्लघुरचेत् पदं द्वितीयाक्षरादि षष्ठक¹⁴⁰ प्रवर्तयेत् । पञ्चगणस्य द्वितीयमक्षरं प्रथमश्च एकः शब्दो न स्यात् । द्वितीयमक्षरमन्यस्य शब्दस्या¹⁴¹ दिरेव स्यादित्यर्थः ॥

॥ ४ ॥ सप्तमः प्रथमादि ॥ २० ॥

सप्तमो गणो न्लौ चेत्¹⁴² प्रथमाक्षरादि प्रवर्तयेत् । प्रथमाक्षरं शब्दस्यादिरेव स्यादित्यर्थः ॥

(130) A drops चत्वारो । (131) A drops पञ्च । (132) A आर्याः । (133) M तारच ; S हा च ; M adds पञ्चतयम् । (134) M & S 'गाथानात्यमश्चतस्र' । (135) A अयुजो । (136-37) A omits. (138) M & S ज् । (139) A न्लौ । (140) A drops षष्ठकः । (141) A drops दृश्यस्य । (142) A adds चतुर्लघुरचेत् पदं

॥ ४ ॥ अन्त्ये पञ्चमः ॥ २१ ॥

'अर्थम्' इत्यनुवर्तते । विभक्तिविपरिवर्तते । अन्त्येऽर्थे पञ्चमो गणो न्तौ चेत् पदं प्रथमाक्षराद्येव स्यात् ॥

॥ ४ ॥ पष्ठश्च ल् ॥ २२ ॥

चकारादन्त्य इत्यनुवर्तते । अन्त्येऽर्थे पष्ठो गणो लपुत्रैकः स्यात् न चतुर्मात्रः । इत्थं गापालदण्ड-
क्तम् । तत्रोदाहरणम्—

वन्दे मातरमार्यां वाण्यं वणांमिमानिनीं देवीम् ।

यामेव विदुष्यास्यां परासु¹⁴³ गाथासु पथ्यासु ॥

न्तौ वा नौ चेत् पदं द्वितीयादीत्युक्तम्¹⁴⁴ । तद्यथा—

निजमुखविपुलप्रतिबिम्बवति तमिब¹⁴⁵ हारतरलतारेषु¹⁴⁶ ।

[41] षीक्षितुमासीनोरसि मनु¹⁴⁷ जगदखिलमवतु रमा ॥

॥ ४ ॥ त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्ये च ॥ २३ ॥

त्रिषु गणेषु आद्येषु पादः त्रियते । आद्ये प्रथमेऽर्थे, चकारादन्त्ये च । सा गाथा 'पथ्या' नाम भवति । पूर्वमर्थस्य लक्षणविधानात् पादसङ्ख्यावाभावी नोक्ताविति वचनम् । तेनात्राप्याद्य एव श्लोक उदाहरणम् ।

॥ ४ ॥ विपुलाऽन्या ॥ २४ ॥

अन्या गाथा 'विपुला' यस्यान्त्रिषु गणेषु पादो न त्रियते । सा च 'पूर्वे' मुगभूर्वेत्यादिना वक्ष्यमाणन्यायेन मुग्वादिविशेषणत्रयस्यात्रापि सम्बन्धसङ्गात्वात् त्रिधा विपुला । मुखविपुला, जघनविपुला, महाविपुला चेति¹⁴⁷ । तत्र 'मुखविपुला' सा यस्या न पूर्वार्थे पादपञ्चस्था । यथा—निजमुखविपुल-
प्रतिबिम्बेत्यादि (loc. cit) श्लोकः । यस्या नोत्तरार्थे सा 'जघनविपुला'—

सा जयति जघनविपुला गौरी यस्या जितस्मरोऽपि हरः ।

दिक्सङ्गतो¹⁴⁸ द्वितीयस्तवमपि न सप्तेऽद्वितीयायाः ॥

यस्या नोमयोरर्थयोः सा 'महाविपुला' । यथा—

विमजन् वेदांश्चतस्रः ककुम् इवाम्पैरचतुरः स विजयते ।

यस्मात्सन्धवरस्यैव जनस्यैते¹⁴⁹ महाविपुलाः ॥

॥ ४ ॥ चपला द्वितीयचतुर्थो ग्मध्यो जी ॥ २५ ॥

द्वितीयचतुर्थो गणो जी मध्यगुरु स्याताम् । तदा गाथा 'चपला' नाम भवति । तौ च मध्ये गुरु गणौ मध्यो गुरोर्मध्यगतौ स्तः । ततरश्च प्रथमो गणो गुर्वन्त एव स्यात् । तृतीयो गुरुरेव द्विः । पञ्चमो गुर्वादिरेव । इत्येवं गुर्वोर्मध्यगतौ जी भवतः ॥

(143) A · श्रुत्यो । (144) A · द्वितीयादीत्याद्युक्तम् ; M · द्वितीयादीत्यम् । (145) A · प्रतिबिम्बच्छक्तिनिर्
(146) M · हारतरत्तं भारेषु ; S · हारतरत्तभावेषु । (147) A adds केचित् । (148) A · ऐवं गणौ
(149) M · जनस्य ऐ ।

[42] ॥ ४ ॥ पूर्वे मुखपूर्वा ॥ २६ ॥

पूर्वो वेदिदं चपलानक्षणं तदा मुखशब्दपूर्वा चपला भवति । मुखचपतेति यावत् ॥

॥ ४ ॥ जघनपूर्वोत्तरत्र ॥ २७ ॥

इतरत्र द्वितीयो वेदिदं चपलानक्षणं तदा 'जघनपूर्वा' चपला भवति । जघनचपतेति यावत् ॥

॥ ४ ॥ उभयोर्महाचपला ॥ २८ ॥

उभयोरभ्यर्थयोरवेदिदं चपलानक्षणं तदा महाचपला । एतास्तिस्त्रयोऽपि पृथग्या विपुलाभिरथ सहैव भवन्ति । ताश्च प्रत्येकं धतस्मिः सम्पर्कन्वितुर्था चतुर्थेति द्वादशचपलाः । केचला¹⁵⁰श्चतस्र इति षोडशचपलाः । तत्र पृथगुत्तरचपला—

देवाधिनाय नाथं हरिं पुराणं विनैव मगवन्तम् ।

या स्तौत्यन्व्यक्तमतः सा नष्टा सैव¹⁵¹ मुखचपला ॥

अथ मुखविपुला जघनचपला—

भगवति भवव्याधिमिषजि निष्ठा¹⁵² विनाऽस्ति का दयिताः ।

यदमी जना विना तास्तुपासते जघनचपलां स्त्रीम् ॥

अथ जघनविपुला महाचपला—

आस्तां विमुक्तिरेताः स्त्रियोऽपि रक्षयाः कथं महाचपलाः ।

सेवां विना गिरीशस्य बालरामा एव श्वश्रूम् ॥

एवमन्या अपि द्रष्टव्याः ।

इदानीं गीतयोऽधिनिवन्ते ।

॥ ४ ॥ व्याघ्रसमा गीतिः ॥ २६ ॥

आद्ये नाथेन समा यदि सर्वा स्यात् तदा गीतिः । आद्ये नाथेन साम्यां चार्यादा आद्ये नाथेन अन्त्यस्य साम्यम् । आचार्ये षष्ठो गणो 'जो' वा 'नूली' वा स्यादिरसुक्तम् । [43] अन्त्येऽप्ये षष्ठश्च 'लू' इति चतुर्नामत्वं विहादान्त्येऽपि¹⁵³ षष्ठो 'जो' वा 'नूली' वा स्यात् सा गीतिः । ¹⁵⁴पञ्चमे च सप्तशब्दस्य प्रथमादित्वनिवन्तो न स्यात्, षष्ठमे सर्वलघुरथ स्यात् ॥¹⁵⁵

॥ ४ ॥ अन्त्येनोपगीतिः ॥ ३० ॥

अन्त्येनाथेन षष्ठस्य समाः स्यात् । आद्येऽभ्यर्थे षष्ठो गणो लघुनात्र एव । पञ्चमे च सर्वलघो शब्दस्य प्रथमादित्वनिवन्तः¹⁵⁶ स्यात् तदा उपगीतिः ॥

(150) A adds च पृथगुत्तर । (151) M: सा कथा सैव; A: सा कथासैव । (152) A drops निष्ठा
M: विरभुवि निष्ठा । (153) A: लघुनात्र उक्तम् । तदपि लघुनात्रत्वं विहाय । (154-55) A drops ;
S drops षष्ठमे सर्वलघुरथ स्यात् । (156) A: प्रथमादि पर ।

॥ ४ ॥ व्युत्क्रमेणोद्गीतिः ॥ ३१ ॥

व्युत्क्रमेण पूर्वार्धे पष्ठो गणो लघुमात्र उत्तरार्धे पष्ठो 'जो' वा 'जू' वा स्यात् तदा¹⁵⁷ उद्गीतिः। एतास्तिरसो गीतयो¹⁵⁸ऽपि पथ्याया विपुलादिभिरथ संयुज्यन्ते। ततः षोडशभिः छन्दन्वात् प्रत्येकं षोडशधा इत्येता अष्टचत्वारिंशत्। गायारथ षोडशोति चतुःषष्टिरार्याः। तत्र 'पथ्यागीतिः'—

गायति गीतं काचिद् कलकण्ठो¹⁵⁹ वीणया समं सलयम्।

एकाधिपतिर्थाऽप्या वीरो रामो बभूव राणेति ॥

मुग्यविपुलोपगीतिः—

अन्योपगीतिमाकर्ष्य कृतेर्था गायति वयस्या।

एकाधिपतिर्थाऽप्या दिवश्च¹⁶⁰ कृष्णो बभूवेति ॥

अपनविपुलोद्गीतिः—

उद्गातयुद्गीतिं वृत्रवति शत्रुं सुशस्त्रे¹⁶¹ च।

इत्वा प्रहृचमसान् सदसि मत्तयन्तोऽर्चयन्ति हरिमार्याः ॥

एवं चपलाभिरपि गीतीनां योगः स्यात्। तत्र पथ्यामुखचपलादिभिर्गीतिः—

अन्ये समप्रमर्षं समर्ष्य दानेन¹⁶² तोषयन्ति हरिम्।

मगवत्समचपला मुखचपला गीतिं वितन्वते पथ्याम् ॥

(अपनविपुला मुखचपला गीतिः)

अन्ये कुचमुग्यविपुलाद्यु गीतिगुरुरागु अपनचपलागु।

सक्ता हरावसक्तास्त्वधोमुग्गा¹⁶³ यान्ति दुर्गतिं मूढाः ॥

(महाविपुला गीतिः)

अन्ये तु गीतिरम्याः विना महाचपलजपनविपुला स्त्रीः।

[44] मगवन्तमेव संसाररोगवैषं व्रतन्ति शरणमिव ॥¹⁶⁴

(अपनविपुला महाचपला गीतिः)

एवमन्ता¹⁶⁵ द्रष्टव्याः।

॥ ४ ॥ अर्धे वसुगणा आर्यागीतिः ॥ ३२ ॥

गाथायाः गीतीनां चार्धे वसुगणे वसवोऽष्टौ गणा यस्मिन् सा रवार्थागीतिर्नामायां भवति। इत्थापि गाथादीनां पूर्वार्धे अष्टयगणे वसुगणागीतिः, उत्तरेऽर्धे अपनार्थागीतिः, उभयोर्नहार्थागीतिरिति रुद्धेतः। शास्त्रान्तरे पुनरासां ष्यक् संज्ञा उक्ताः¹⁶⁶। उक्तया गीत्या सहार्थागीतिः सा महार्थागीतिः। स च स्कन्धः¹⁶⁷ एषैव या गाथया सह साऽत्रस्कन्धा उपगीत्या सह सोपस्कन्धा योद्गीत्या सह उद्स्कन्धा। या मुवार्थागीतयो अजनाार्थागीतयश्च, ताः सङ्कीर्णा इति। एवं गाथादीनां

(157) A. सा च। (158) A drops गीतयः। (159) A. वसुधर्मो। (160) M: दीगणः। (161) M. सुशान्ते। (162) A: सभाज्य दानेन; S. सभाज्यदाने। (163) A: रमरगुरा। (164) M & S शरणमिव। (165) A adds अपि। (166) A drops उक्ता। (167) M & S drop the sentence.

मैत्रेयपुत्रस्य पूर्वापरमार्थभेदेन कन्वयात्¹⁶⁹ प्रत्येकं त्रिधा इति अष्टोनशतद्वयमार्थागोत्रप्रकाराणाम् ।
शःशामैश्वरचतुर्गिरिति द्वे शने षट्पञ्चाशच्छाया¹⁶⁹भेदाः । एते च महःप्रभेदा एतेषामेकैकस्मिन्नपि
‘धनीर्यमाशे’¹⁷⁰ एकैका कोटिः सम्प्रयते । तत्र पथ्यागीतिर्माहाया¹⁷¹ गीति’ —

कुर्वन्मार्थागोत्रं सदात्मनि सनातनं हरिं भगवन्तम् ।

परवेदान्तः शान्तः क्षान्त उदरतः समाहितो भूवेति ॥

सुमविष्णुना सुम्वचनवा¹⁷² शायामुवामार्थागोत्रिः —

मगवन्तमेव साधिषु¹⁷³वंशवं स्तोत्रतां¹⁷⁴ पथि विपन्ना मूल ।

इति खल्वामार्थागोत्रिं कुर्वन्ति मनोरथमापन्नाः ॥

जन्नविष्णुना जघनचण्डोद्गीतिः जघनार्थागोत्रिः—

एवञ्चामार्थागोत्रिं कुर्वन्तोव¹⁷⁵ महान्ननोराज्ये ।

धनीर्यकाममोक्षेषु बलिनी महिषोमन्वतमस्मिन्निति ॥¹⁷⁶

महाविष्णुना महाचपनोद्गीतिर्माहायागोत्रिः —

वज्रामि तेन धनीर्यकाममोक्षानि होदाहरणे ।

[45] वार्चं मनोपशुचयन्तु पुत्रकल्पेव बल्लुमामार्थागोत्रिम् ॥

एवमन्येषुपि प्रकारा द्रष्टव्याः । इत्यामार्थागोत्रिः ।

अथ निर्गणवातयोःश्लाघिक्रियन्ते—

॥ ४ ॥ वैतालीयं द्विः स्वरा अपुजो युग्वसवो ल्याः ॥ ३३ ॥

‘ल’ इत्यनुजते ‘पाद’ इति च । द्विः स्वराः द्विष्कृताः सप्तलघवः चतुर्दशमात्रा इति यावत् ।
अपुजायः प्रथमस्तोत्रयत्न । युग्वसवः द्वितीयस्यचतुर्थस्य द्विर्वसवः षोडशमात्राः स्युः । सा वैतालीयं
नाम वाणिः । शास्त्रे चतुर्दशसु च मात्रासु कञ्चिन्नियममाह । ‘अन्न र्थ’ इति ।

अन्ते पादानो ‘रत्ना’¹⁷⁷ एव नियमेन कार्याः¹⁷⁸ र-गणो मध्यलघुः¹⁷⁹ अथ रत्नावित्पथि-
काराद्गुरुवो स्यस्य यथाक्रमं प्रयोक्तव्याः । तत्रापि ‘लौ स’ इत्युपतिष्ठते । तत्रापि द्वयोर्मात्रयोः स्थाने
एवो गुरुः स्यात्—

मइति तदपि सफचेतसो-

ऽतिप्रन्याः सन्त्यनेकसम्पदः ।

शुद्धाः प्रकट्यास्त्रिपञ्चरा

वैतालीयानुं विनन्वते ॥

(168-69) A drops the lines. (170) A प्रस्तार्यमाणे । (171) A : सुवार्था । (172) M drops सुम्वचनवा
(173) M : यधिषु । (174) A M & S : नो रुतः । (175) A : कुर्वन्ति न । (176) A : मत्तान्य-
एवन्तिद् : M : महान्वस्मिन् स्तुर्गविरिति ; S : महिनी महस्त्रिरा । (177) A : ह्युर्गुत्सव । (178-79)
A drops the words.

॥ ४ ॥ गौपचञ्चन्दसिकम् ॥ ३४ ॥

अन्त इत्यनुवर्तते ।¹⁸⁰ एषामेव वैतालीयपादानामन्तेऽप्योऽपि गुरुरेको भवेत् सा चौपचञ्चन्दसिकं नाम जाति' —

परयत्सु परेषु मोलिताक्षाः
निभृताङ्गारश्च रहस्यमोष्टचेष्टाः ।
चरितं परिमोहन परेषा-
मौपचञ्चन्दसिकं खलारचरन्ति ॥

॥ ४ ॥ आपातलिका भो गो ॥ ३५ ॥

आस्वेव चतुर्दशसु षोडशसु च मात्रासु अन्ते मो गुरु च द्वौ नियतौ स्युः । सा आपातलिका नाम जातिः —

अधन¹⁸¹ प्रतिनोदिवमेको
यास्यति चरितैर्दुर्भितिमन्य' ।
सम्प्रति भैक्षं चरतो द्वा-
वापातलिका निष्कसितान्ता ॥
आपातलिका स्यातीत्यर्थः ॥

[46] ॥ ४ ॥ शेषे परेण युङ्, न साकम् ॥ ३६ ॥

वैतालीयादीनां पादान्ते 'रुग' इत्यादि नियमः कृतः । अतुक्पादस्यादौ पर्यानां मात्राणां युक्पादस्य चाष्टानां नियमो न कृत इत्यारम्भः । शेषे पदादौ परेण लघुना परया मात्रया युग्लघु द्वितीयरचतुर्थः पञ्चश्च । न साकं न सङ्घैकीभवति । नैकेन गुरणा युग्मां मात्रां परया मात्रया युञ्ज्यात् । तयोः स्थाने नैको गुरुः स्यादित्यर्थः । पूर्वया¹⁸² तु युञ्ज्यादेव । तथा च—निधिन्नस्यन्त्यप नैक्यसम्पदः¹⁸³ इत्यादि कृते—

॥ ४ ॥ पट् चामिधा युजि ॥ ३७ ॥

चकारो नेत्यनुकर्षणार्थः । युक्पादे द्वितीये चतुर्थे चादास्वष्टसु मात्रासु पट्मात्रा अमिधा गुण्टैकीभूता¹⁸⁴ न कर्तव्याः । निरन्तराः न पट् लघवो कर्तव्याः । अयुजि तु¹⁸⁵ क्रियन्ते एव । तथा च 'मरुति तपसि' इत्युक्तम् ।

॥ ४ ॥ पञ्चमेन पूर्वः साकं प्राच्यवृत्तिः ॥ ३८ ॥

युजीत्यनुवर्तते । पञ्चमेन लघुना पूर्वं लघुरचतुर्थः सङ्घैकीभवेत् । युजि पादे चतुर्थपञ्चम्यो मात्रे एकेन युग्याऽधिक्रियेयाताम् । प्राच्यवृत्तिर्भवति । 'शेषे परेण युङ्, न साकम्' (IV.36) इत्यस्याद्यनपवादः ॥

(180) A omits the sentence. (181) M: अयत्नः । (182) M: पूर्वया (183) A. धय्या सग्य-
-मनैक्यसम्पद (184-85) A drops the words

॥ ५ ॥ अयुक् तृतीयोदीच्यवृत्तिः ॥ ३६ ॥

अयुः पादस्य तृतीयेन लघुना पूर्वो द्वितीयः सवैकीभवेत् उदीच्यवृत्तिः ॥¹⁸⁶

॥ ५ ॥ आभ्यां युगपत् प्रवृत्तकम्¹⁸⁷ ॥ ५० ॥

आभ्यां लक्षणाभ्यां युगपदेकत्र कृताभ्यां प्रवृत्तं भवति । युजोः पादयोर्प्राग्वद्ग्रहणमिति ।¹⁸⁸ आभ्यां प्रवृत्तमित्येतावद्रक्ष्यमिति । पुनर्पुर्णपद्ग्रहणं [47] क्वचिदयुक्त्वाद्द्विलक्षणायां प्रवृत्तिं सूचयितुम् । तेन विपुत्रा¹⁸⁹ आनांगीतिचारहासिन्यादिरु अयुक्त्वाद्विलक्षणप्रवृत्तिसिद्धिः । एतानि प्राच्योदीच्यवृत्तिप्रवृत्तकानि वैतालियादिभिः सवैव भवन्ति । तेन तानि नव वैतालीयायास्तिस्त¹⁹⁰ इति द्वादश । तत्र वैतालीया-प्राच्यवृत्तिः—

न विपुत्रे च लोकगर्हणप्राच्यवृत्तिमुपजीवता नृणाम् ।

अविवादमगर्हतां बुधैः पितृपैतामहपरस्मरागताम् ॥

शौपन्ध्रसिकोदीच्यवृत्तिः —

उदीच्यविषयेषु मानवानामेतेनैव निरूप्यते प्रवृत्तिः ।¹⁹¹

यदेन सविताऽयुदीच्यवृत्तिः मीनं मेपश्यौ मृगञ्च मुह्वते ॥

आपातलिकाप्रवृत्तकम्—

स हास्यनुपयात्यनि लोके यो स्मेत वनिनासु तपस्वी ।

प्रवृत्तकमसर्गयोग्यं चापलादिषु चरन् पलिताङ्ग ॥

आपातलिकाप्राच्यवृत्तिः —

जातङ्गीका बहुरागां¹⁹² प्राच्यवृत्तिमनुचिन्त्य बुधा स्वाम् ।

बाल्ये यत् सत्स्ववहेलं¹⁹³ ग्रान्यवागनुचितं च कुर्वतिम् ॥

कैरिबहुपानलिकेत्यस्याः संज्ञोक्ता ॥

॥ ५ ॥ अयुक् चारहासिनी ॥ ५१ ॥

वैतालीयादीनामयुक्त्वादलक्षणं श्लोकस्य चतुर्थ्यपि पादेषु स्यात् । सा चारहासिनी जातिः । अयुजरव पादस्य लक्षणस्यमुक्तम्—मात्राद्वपस्यासत्त्वं¹⁹⁴ उदीच्यवृत्तिवञ्च । तथादि चत्वारोऽपि पादा न्यूनमात्रा वेदीच्यवृत्तिलक्षणा वा लभनात्मका वा स्युः चारहासिनी सा स्यात् । सा च वैतालीयादिरु प्रत्येकं विधा विधेति नवधा स्यात् । वैतालीयादपरच द्वादशोत्प्रेकविरति प्रकाराः । तत्र वैतालीयादिपादैर्न्यूनमात्रेण—

दरानद्युतिचारहासिनी स्तनविनतवस्त्रागमन्यरा ।

विज्जस्तपसः सुराङ्गना [48] तेनानुनिता¹⁹⁵ फलोन्मतिः ॥

(186) A अर्द्ध भवतिः (187) M: प्रवृत्तकम्; (188) A प्राच्यवृत्तिमनुचिन्मिति; (189) A omits विपुत्रा; (190) M: अयुज (191) A: वृत्तिः; (192) A: धुन्वन्ति हि या मुह्वते; (193) M & S: अस्वरेण; (194) A: मात्राद्वपन्वतत्वं; (195) A & S: तेनाननिता ।

एतामुत्तरान्तिकेति केचित् । अथ सोदीच्यवृत्तिलक्षणैः—

बभूव जनकोऽपि यां बभूं निरीक्षितुमनुदिशं चतुर्मुखम् ।

न साऽपि शशि¹⁹⁶ चारहासिनी निरीक्ष्यते मुनिमिस्तपस्विभिः ॥

दक्षिणान्तिकेत्येके । अथोमयात्मकैः पादैः—

तपोविपरिणाम¹⁹⁷ एष यदनानि विपुलानि बान्धवाः ।¹⁹⁸

बधूश्च मदचारहासिनी परञ्च बुरालं विपश्चिताम् ॥

एवमौषध्नुन्दसिकापातलिकयोर्द्रष्टव्यम् । अयापातलिकापादैर्न्यूनमाश्रैः—

हा तात हे भ्रातः पुत्रावित्युक्तगिरां नरकेषु ।

स्मरत नराणामघमात्रां चरत च¹⁹⁹ धर्मं दुरितारिम् ॥

अवपातलिकेत्येके । चारहासिनी नाम युगमलक्षणत्वात् युग्मेष्वपि पादेषु निरन्तराः परलघवः प्रथमम् ॥

॥ ४ ॥ युगपरान्तिका ॥ ४२ ॥

वैतालीयादीनां युग्वादलक्षणं सर्वेषु पादेषु स्यात् । सा घापरान्तिका । युग्वादलक्षणं द्विविधम्—
मात्राद्वयस्यापिपयं प्राच्यवृत्तिवञ्चेति । तद्यदि मात्राधिका वा सा प्राच्यवृत्तिलक्षणा बोमयात्मिका वा
पादाः, तदाऽपरान्तिका । एषा पूर्ववन्नम्येति विज्ञापकारा वैतालीयादीनाम् । तत्र वैतालीयपदैर्मन्त्रा-
धिक्यैर्यथा—

न मुनिर्लोचनगोचरो बरोऽनितानां मदलोलचक्षुषाम् ।

भूत्वा ता हि²⁰⁰ किलापरान्तिकाः तन्चित्तं लपूकर्तुमीशते ॥²⁰¹

एषाऽपि दक्षिणान्तिकेत्येके । अथ सा प्राच्यवृत्तिलक्षणैः—

न परिच्छजोवितक्षया नोपलम्भविमवाऽपरान्तिका ।

कामुकीव²⁰² छष्टगर्हणा किन्तु मोहयति केवलं जनम् ॥

पूर्वान्तिकेति केचित् । अथोमयात्मकैः—

या परान्तिका सा परकान्ता सा न तस्य तप एव रणद्धि ।

अपि तु कीर्तिमपमाष्टि²⁰³ मतिञ्च प्राणमप्यवरणद्धि कदापिन् ॥

उत्पातलिकेति केचिदिति ।

[49] अथ मात्राधिकैः पादैः—

एव मुनिर्बन्धनेष्वाप्तवासाः²⁰³ एव च वनितास्त्रनतारविहारः ।

जहिहि बरारोहास्व²⁰⁴ सुषङ्गं यदि तपसे स्पृहयेत्तव चित्तम् ॥

नलिनमिति केचित् । शेषारच द्रष्टव्याः ।

(196) A drops न सापि शशि । (197) M. तपोविपरिणाम । (198) S. चाधिया । (199) M. निषत्त ।

(200) M. लहि । (201) M. लपुमुक्तया चित्तान्मपहर्णुमीशते । (202) A. कामुकी वा ; M. कामुकी

न । (203) A. मुनिबन्धेपु प्रस्तरवासाः, M. भवनेष्वात्परवासाः । (204) A. पराणु रणीपु ।

बहुनेष्वपि पादेषु यथाशोभं 'यद् चामिथा युजो'ति द्रष्टव्यम् । युग्मपादलक्षणत्वात् अपरान्तिका-
नामपि च—

स तस्यस्यति²⁰⁵ यस्य योषितां नयनश्रोत्रं करोति कौतुहम् ।

अपि तापधना²⁰⁶ श्वर्चला कुमुमश्रीरिव सुप्रबोधिता ॥

हीरमर्षसमाधिकारे सुचरति केचिद् । अन्ये तु प्रबोधितेति नामेति । अस्मिन्स्तु शास्त्रे बैतालौय-
प्रकार एवार्थसमाधिकारः स्यात् सूत्रामावात् । तथा—

अत्रका बहुका वराङ्गानां बुद्धनालीनता²⁰⁷ मुहुर्विमुक्ता ।

विमलद्भुतिमेदुराः पुमांसः हृदयस्थास्तपसो निवर्तयन्ति ॥

इदमपि तथैवार्थसमं विमलद्भुतिरिति नाम वृत्तमिति केचिन् । अस्मिन् शास्त्रे औपच्छन्दसिकमेव ।
इति बैतालोपनादिः ॥

॥ ५ ॥ गन्ता द्विर्वसवो माभासमकं लनवमः ॥ ४३ ॥

लः, गारः, शेषे परेषु युद्धेति चानुवर्तते । गन्ता गुर्वन्ता द्विर्वसव द्विष्कृता अष्टौ सववः षोडशमातृ
इति यावद् । ता एकपादे स्तुमर्मात्मासमकं नाम जातिः । तत्र नवमो लघुरेव । नवमो मातृ लघुनैव
कियते न गुण्याः । अतु तुल्या एव चन्वारोऽपि षोडशः —

तिष्ठन्तु तावद्दिशतां मुकृतं

मुकृतकृतं लघुचपत्तं²⁰⁸ प्रेत्य ।

यशोऽप्यधुनोऽपि मुदुरुञ्जलनः

का वा मात्रासमकं किं वा ॥

यद्यपि 'गन्त' इति युग्मशोर्गुर्वन्त [50]-न्वं तिष्ठमेव, तथाप्ययुग्मयोर्न सिद्धम् । उक्तम् । तेन चतुर्णां
पादानामन्ते द्वयोर्मन्त्रयोः स्थाने गुक्रेकोऽनर्थं कर्तव्यः । अत्र गणैर्विधानामावेऽपि घतसुमिर्मात्राभिराया-
तामिव गणमभ्युपगम्य विवेक उच्यते । 'शेषे परेषु युद्धं न साकं'मित्यधिकारात् सर्वत्र लगणो न कर्तव्यः ।
तत्र पादानामाद्यो गणरचतुर्वै भवति । द्विगो गान्तो गार्दिरचतुर्नधुरचेति । द्वितीयश्चेति चित्रा-
नवमश्चेति चतुर्नधुरे संज्ञान्तरस्य बह्व्यमानत्वात् त्रिवैव भवति । नवमस्य लघुत्वनिवमान् गान्त एव
चतुर्गो गन्ता इत्युक्तत्वात् । 'द्विगो गान्तरचे'ति ॥

॥ ५ ॥ द्वादशश्च वानवासिकाः ॥ ४४ ॥

एतास्त्रेव लघुनिरमासु द्वादशवपि मात्रा लघुरेव स्यात् । सा वानवासिका नाम—

वास्यन एव स्वयमपि दूरा-

दानेन महौ विकचतुमनसाप ।

एवं यशतां मुचि मुकृतानां²⁰⁹

व्याभ्यन्त एव स्वयमपि नमः²¹⁰ ॥

(205) A: स च परयति । (206) M & S: अश्रीति धना । (207) A: कृतिता नीञ्जतना । (208) M:

लघुचपत्तः । (209) A: मुकृतल ना । (210) A: स्वयमपि दूरा भू; M: स्वयमपि दूरा ।

अस्याः तृतीयः सर्वलघुरेव । केचिन्तु गुरुमध्यमपोच्छन्ति । तथाऽपि विरलोके गुरुमध्यं द्वितीयं चित्रासं
 तृतीयश्च । नैतदाचार्यस्य विज्ञलनागत्य मतं, यतः शेषे परेषु युङ् न साकमित्यनुवर्तते । तन्वात्राहुञ्
 न जित्यत्र (IV 36) ग्रहणेन सिद्धम् । तद्वि परस्तादनुवृत्तिं वारददितरेषामनुवृत्तिं सूचयति ।
 तस्मादेते प्रकाराः यदि कथञ्चित् साध्याभत्रासिद्धं गाथेति (VIII.1) द्रष्टव्यः ॥

॥ ४ ॥ विरलीकः पञ्चमाष्टमी ॥ ४५ ॥

'ल' इत्यनुवर्तते । पञ्चम्यष्टमी च मात्रे लघुरेव स्याताम् । सा च जातिविरलोको नाम । शेषं
 यथाप्राप्तम्—

ओषति न स भुवि नापि परतो न
 च यः [51] सुखयति न स सुखो वा स्यात् ।²¹¹
 विद्याधनबलसम्पत्त्यादिमतां
 स्तवने विव्रहति यं विरलोकम् ॥

अत्र द्वितीयः सर्वलघुरेव तृतीयो त्रिधा द्विगो गन्तो गादिरचेति²¹² ॥

॥ ४ ॥ चित्रा नवमश्च ॥ ४६ ॥

नवमी पञ्चम्यष्टमी च मात्रा लघुरेव स्यात् । सा चित्रा नाम । द्वादश्या मात्राया लघुत्वेऽपि चित्रैव
 स्यात् न वानवासिका, लक्षणगौरवात्—

इन्दुमण्डिरिव भवतु तपसि रुचिः
 रुचिमपि यश इव विभ्रजतु विरहात् ।
 अथ च स्पृष्ट इव शशिनि कलङ्गिनि
 चित्रा रुचिरपि विटपच्छायैः ॥

अस्या द्वितीयः सर्वलघुरेव तृतीयो द्विधा गन्तः सर्वलघुरेवेति ॥

॥ ४ ॥ परयुक्तेनोपचित्रा ॥ ४७ ॥

नङ्गमत्, परयुक्ते न नवमीद्वितीयोऽत्रयोरेकेन, गुणा ऋते ऋषिज्ञाः—

अममं सुममं कुर्वन्ति खलाः
 सन्तमसन्तं युक्तमयुक्तम् ।
 द्विधा यशसा धर्मरताना-
 मुपचित्रा इव भित्तिरुवर्णाः²¹³ ॥

अस्या द्वितीयद्वित्रिधा—द्विगो गन्तो गादिरच । तृतीयो द्विधा—द्विगो गादिरचेति ॥

(211) A : न स्वात् सुखयति न स्वसुखभाक् । (212) A & M द्विधा द्विगो गादिरच । (213) A : भित्तिरु
 वर्णा ; M : भित्तिरुवर्णा ।

॥ ४ ॥ एभिः पादाकुलकम् ॥ ४८ ॥

एभिर्नाममकानां पादैर्मिलितैः पादाकुलकं नाम जातिः—

धनिर् मीलितशुभदशदिकः²¹⁴
 मुकृती दोषोऽभ्युदितनमो धनम् ।
 लोको भुवि निवपादाकुलकं
 नमयति रविरेव यशसोद्गन्धम् ॥

मात्रासमवानास्तिकाविरलोकचिन्नापादैरिवम् ।

गुरुमिलेषुमिरचोदितस्यान्
 साहस्योमिः कविवाग्मिश्च ।
 मुकृती मुहूर्तैः कुले श्लोकान्
 कविरेव पादाकुलकाद्यर्धम्²¹⁵ ॥

तत्रोपचित्राया वाच्यः पादः । अन्वे [52] मात्रासमकस्य । एवमन्यान्यपि द्रष्टव्यानि ।
 रतानि विरुदिरच पादाकुलकानि ॥

॥ ४ ॥ गीत्यार्या लः ॥ ४९ ॥

एता एव षोडशमात्रा लघव एव स्युः । न गुरुमिः क्रियेरन् । गीत्यार्या नाम स्यात् ।

सुत इह सति भुवि दिव्युषण्यभृति
 मृतमपि जनममिदधति न मृत इति ।
 यशसि च शमदमलपुनिततमिति च
 तदचलधृतिरिह तप उपचिनु पुरु ॥

ननु तत्रैषा किमिति भावामिलेन्दयते । नियताक्षरसंख्यन्वाद्द्वारैरपि लक्षयितुं शक्यते । वृत्तभरणे
 षडित्येति । अन्वम् । 'शिखा विपर्यस्ताधा' (IV.50) इत्यत्र षोडशमात्रस्थाने अष्टानामेव ग्रहणं यथा
 स्तादिनि । अन्वया षोडशाक्षरस्थाने षोडशैव गुरवः स्युः ॥

॥ ४ ॥ शिखा विपर्यस्ताधां ॥ ५० ॥

गीत्यार्याया एवार्धं विपर्यस्येत । गुरुमिः करणं लघुमिर्विहिताया । सा शिखा नाम* पुनर्विशेषमाह—

॥ ४ ॥ लः पूर्वोऽभ्युदितः ॥ ५१ ॥

विपर्यस्तारवः²¹⁶ पूर्वो भागः पूर्वमर्थं लघव उत्तरमर्थं गुरवरच । सा ज्योतिर्नाम शिखा—

एषनिव दहरधकलमुक्षित्त्वमिह
 दिशि दिशि तनयश उपचिन्मपि कुम्²¹⁷
 दीपज्योतिर्विहस्ते कुर्वा-
 न्नेतु²¹⁸ लोकान् प्रन्वजेऽपि ॥

(214) A. दर्शनहः ; M: दशनहः । (215) A. पादाकुलकाभिह । (216) A. विपर्यस्ते च पूर्वो ।

(217) A. उत्तरचि तप उह ।

॥ ४ ॥ गद्येत् सौम्या ॥ ५२ ॥

[53] पूर्वं मागो गुरवः अपरो मागो लक्ष्मरचेत् सौम्या नाम रिग्वा—

कीर्तिरथैवा सेन्वेऽन्तरे

माति मूरा सौम्ये सौम्या ।

मुखयति शक्तिश्चिरवन्तजननवि

परमतिहृदिशयदवमपि दहति च ॥²¹⁹

यद्यपि आर्यादिभु²²⁰ सर्वत्र पादान्त एव यतिन्त्यापि मात्रासमत्वादिषु मात्रान्वेष्यासु निदनाकार्यदि
कामुचिद्भवति²²¹ । नदिदं रिबैखव इति सूचितम् । अन्त्या षोडशेति भूयात् । इति मात्रासमत्वादिशक्तिः ॥

॥ ४ ॥ चूलिकाधमेकोनविंशदन्ते ग ॥ ५३ ॥

अधमेकोनविंशन्मात्राः स्युः चूलिका नाम स्वात् । अन्ते षोडशो स्थाने एको गुरः स्वात् । अन्ते
गुरुत्वस्य नित्यप्राप्तस्य पुनर्बर्चने परिसंख्यायाम् । अन्त एवैकस्मिन् गुरुत्वान्तरं लघुत्वञ्चैवद्वयधारणम् ।
अर्थस्य विधानात् मात्रापादव्यवस्था । तत एवैवाऽऽहुरैर्लक्ष्यदितुं रवयापि न सक्तिता । अक्षरलक्ष्मेषु हि
वृत्तेषु पादव्यवस्था निवृत्ता । अनुक्तविशेषाणामार्याधिकृतिन्वाद्युपगीतिसाम्यातीतिवित्तेन वार्येति²²²
केचिदेतामतिश्चिरेति—

फलमपि सृष्टित्जनममिहितमुगमुगमि-

ह यवति भुवि वृष्यपरः ।

पुनरपि फलदुरु मगवति मधुमधि

घटयति सुमतिमतिश्चिराम् ॥

चित्रत्रातिर्नामैवा । अस्यामेव द्विपदोमकाराः²²³ ।

॥ ४ ॥ सा म्येन न समा लो ग्ल इति ॥ ५४ ॥

अथ यदि करिचन्देदायां बैतालोयादिकं बोदाह्य— अस्मिन् श्लोके कति गुरवः कति लघव इति— इत्
स्थिताद् वर्णास्तेनैव भेदव्यापदेत् । ते यावन्तः संख्यया आर्यादीनां विहितान्दो मात्राभ्यो हीदन्ते, तावन्तो
गुरवः स्थिता लघवः । तदथा— वन्दे मातरमार्याम् इत्यत्र अनुसृष्टि— [54]— इत्यर्थः सन्ति । अस्या-
श्चायां विहिताः सप्तत्रिंशत्त्रिंशत्त्रिंशत्त्रिंशत् । ताभ्य एते शोधितास्त्रयोविंशत्या होनाः । तत्रत्रयोविंशति
गुरवोऽत्र स्थिता एकाश्च लघवः । तदाह— सा ग् गुरवी संख्या गुरुणा संख्येति यावत् । काश्चौ ? येन येन
प्रमाणेन न समाः । के ? स्वः गुरवो लघवश्च । श्लोके स्थिता वर्णाः । केषां न समाः ? तां मानूषामार्यादीनां
विहितामिमान्नामिरिच्यर्थः । शोधयन्ते च तेषु गुरुलघुत्वानेकार्थद्वयः ॥

इति मगवतो यादवप्रकारस्य द्वितीयो विद्वत्तनागवन्दोविचिन्तिमाप्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥

(218) A & S 'जेवु' । (219) The second half of the verse is corrupt in A, M, T & S Hence
the emendation (220) M & S 'रिग्वादिषु' (221) A : विमनाऽपि चिन्ता शोभनादहतिः । (222) A
drops the sentence. (223) M drops the two sentences.

[55] अध पञ्चमोऽध्यायः

॥ ५ ॥ वृत्तम् ॥ १ ॥

अथ वृत्तद्वन्दांस्वधिक्रियन्ते ।¹

यानि चर्चमनुशिष्याः श्लोकांस्ते वृत्तानांति वेदितव्याः । वृत्तशब्दोऽर्थं वर्णनियमेन लक्ष्येषु श्लोकेषु प्रसिद्धः ।² वर्णनियमश्च द्विधा—संख्या, गुणलघुविन्यासश्चेति । पूर्वं श्लोकाः मात्रानियमेन लक्षितवान्मात्राद्वन्दांसि । लक्षणञ्च बहूनां गुरलघुविन्यासप्रकाशनां सामान्येन वृत्तमिति जातिद्वन्दांसोऽप्युच्यन्ते ।³ यत्राणि वर्णविन्यासनियमः—यथा गीतार्याचूलिकार्यादीनाञ्च प्रन्तारे क्रियमाणे एकैको विरोधस्तत्र वृत्तशब्दो मुख्योऽन्यत्र गौण एव । परे पुनः श्लोकाः वर्णविन्यासनियमेन लक्षितत्वाद् वृत्तानि । इतोऽपि यत्र लक्षणं सामान्येन द्रष्टव्यं, यथा पदचतुर्थ्यै⁴ गावत्रीत्यादयश्च, तत्रापि जातिशब्दो युक्त एव । अन्तरे⁵ वर्णसंख्या नियता, तत्र इह 'लः समुद्रा गण' इति नाश्रियते ॥

॥ ५ ॥ सममर्धसमं विषमञ्च ॥ २ ॥

तत्र वृत्तं सममर्धसमं विषमञ्चेति त्रिधा भवति । यत्र श्लोके चत्वारोऽपि पादा वर्णसंख्यया गुरलघुविन्यासेन च समाप्ताः तत्र समं वृत्तम् । यत्रार्धेऽर्धेन समं प्रथमश्लोकौ पादौ परस्परसमौ द्वितीयचतुर्थो परस्परसमौ तर्धसमम् । आभ्यां विपरीतं विषमम् । द्विधा च विषमार्धसमे भवतः, महाविषमं वितानविषमं, महाधर्मसमं वितानार्धसमञ्चेति । तत्र पादानामङ्गरसंख्यया न्यूनाधिकमावात्महाविषममहाधर्मसमे भवतः । समाङ्गरसंख्यानां तु पादानां [56] गुणलघुनक्षत्रैपन्नेन⁶ विन्यास —वितानविषमवितानार्धसमे ।

तत्र वितानाभिप्रायेणाह—

॥ ५ ॥ समं तावत्कृत्वः कृतमर्धसमम् ॥ ३ ॥

समवृत्तानां संख्यां तावत्कृत्वः कुर्यात् । समवृत्तमख्येव गुणयेत् सार्धसमवृत्तानां संख्या । नवधा—एकाङ्गरस्य द्वन्द्वसंज्ञे समवृत्ते इति स्थितमष्टमेऽध्याये । द्वयोस्तावत् कृत्वः करणात् चत्वारि भवन्ति ॥

॥ ५ ॥ विषमञ्च ॥ ४ ॥

पुनस्तान्दपि तावत्कृत्वः कुर्यात् । तावन्ति विषमवृत्तानि । अन्तरेऽपि तावत्कृत्वः वृत्तानि चतुर्विधानि षोडश भवन्ति ॥

(1) M omits this *sūtra* and the following sentence of the Commentary. (2) A. प्रत्य ।

(3) A & M. चोच्यन्ते । (4) A & M. तत्रापि । (5) M. तन्मात् । (6) M. वैपन्वमात्रेण ।

॥ ५ ॥ राज्यनः ॥ ५ ॥

तावत्कृत्वः कृत्वा सर्वे राशिना 'एकेन' होनमेव संख्या भवति, न सर्वम् । तेन द्वयोर्द्विधरणा यानि चत्वारि तेभ्योऽधिर्द्वं राशिमपनयेत् । द्वे भवतिभ्येते । तेनैकाक्षरस्य छन्दसो द्वे अर्धसमे । तदा चतुर्णां चतुष्करणाद् यानि षोडश तेभ्यश्चतुष्कं राशिमपनयेत् । द्व दशावशिष्यन्ते । तेनैकाक्षरस्य विध्यानि द्वादश । एवमन्येष्वपि छन्दःसु समवृत्तानि । समवृत्तानि तावत्कृत्वः कृत्वैकं राशिमपनयेत् । तावन्त्यर्धसमानि । अर्धसमवृत्तान्येव तावत्कृत्वः कृत्वैकं राशिमपनयेत् । तावन्ति विषमाणि । दशा पुनः समानि तावत्कृत्वः कृत्वा राशिना नापनीयते तदा समार्धसमानां सर्वेषां मिलितानां संख्या । अत्रैव पूर्वस्यैव राशोऽप्युपगत उतरस्य चात्यागे विषमार्धसमानां संख्या । यथा पादाङ्गुलकानाम् ॥

[57] ॥ ५ ॥ ग्लिति समानी ॥ ६ ॥

इदानीं समवृत्तान्युच्यन्ते । सर्वेषु छन्दःसु युग्मसंख्येषु चतुरक्षरस्यैव प्रभृतिषु गुरुसंघः पुनर्गुणः पुनर्गुणैरित्यादि छन्दसोऽक्षरसंख्याऽऽसमानेरावृत्तौ समानी नाम वृत्तं भवति । सा लघु गौ इवादीति केचित् । इतिछन्दः प्रकारावृत्त्यर्थः । 'पादश्चतुर्भाग' इति न विस्मर्तव्यम् । तत्र गायत्री समानी—अर्धसम्पदोऽत्र सन्ति किं समा न । धर्मकाममोक्षमिद्वयोर्धर्मजा हि ॥ अत्र समानीति सामान्यायां सत्यामपि संज्ञायां क्वचिद्विरोधसंज्ञाऽप्यस्ति । तद्यथा—उष्णिहि समानी विभूतिः । जगत्यां विमावरी बसन्तवरी चामरी च । अतिजगत्यां हयप्लुता, अतिशकक्यां शुभमित्येका । धर्मिकृतौ दीपमालिकेति ॥

॥ ५ ॥ लिति प्रमाणी ॥ ७ ॥

सपुर्गुणः पुनर्गुणः पुनर्गुणैरिति लघुप्रकामा चेदावृत्तिः प्रमाणी नाम वृत्तं भवति । अत्र गायत्री प्रमाणी—गुणवरा च वा कुलप्रमाणयसौ । क्रियैव साध्यते गुणा हि साधवः ॥ अत्रापि क्वचित् संज्ञान्तरम् । गमस्तिमालिकेति ॥

॥ ५ ॥ वितानमन्यत् ॥ ८ ॥

अत्र्यां समानीप्रमाणीभ्यामन्यत् सर्वे वृत्तज्ञानं वितानमंशं वेदितव्यम् । अन्यत्र महाविषममार्धसमेभ्यो वितानमिति सामान्यायां सत्यामपि संज्ञायां, केपाश्चिद्विरोधसंज्ञाऽप्यस्ति । तथा सर्वैकोकेषु छन्दःसु समवृत्तानि वितानोदाहरणान्युच्यन्ते । अत्रोक्ते धीर्नामाद्यं वृत्तम्—या धीः । सा स्तात् ॥ अथास्तुक्ते स्त्री नामाद्यं वृत्तं पद्मं वा—स्त्रीणां मुख्या । पद्मा पायात् ॥ द्वितीयं मुखं—सदा रमा । क्रियाद् अयम् ॥ अथ मध्ये आद्यानि चत्वारि वृत्तानि क्रमा-[58]-न्नारो मशोऽन्यमृगी प्रवरश्च—का नारो लोकेऽस्ति । श्रोतुल्या रुपाद्यैः ॥ रमायाः प्रसादे । न किं स्यान्मदोऽयम् ॥ धीर्मुगी चक्षला । कथ्यते सद्गुणैः ॥ कमलास्तवनात् । किमिहाश्वरम् ॥ जननीति केचित् ।

अथ प्रतिष्ठायामाद्यानि सप्तवृत्तानि । कन्या मीडा समृद्धिः सुमतिः धीमलिका जया सुमुखी च—नीतिं हित्वा¹⁰ प्राप्ता लक्ष्मीः । काने मोग्या कन्यैवान्यैः ॥ अपि मीडां कुरुतेऽपि । विना निःशया कृत्वा

वदतीः ॥ शीतपृष्ठिः केरलादौ । कैरलन्या¹¹ नीतिमार्गाः ॥ सततं शीरचला स्यात् । सुमतिरत्वेत्त-
दुत्तये ॥ श्रीमल्लिकामालां गते । वद्धां गुणैः कुर्यात् सदा ॥ नयान्छ्रियो जया मताः । नयाद् क्रिया
कञोचिताः ॥ प्रमाययेषा प्रसङ्गादुक्ता¹² । किं बहुना यस्य नयाः । तस्य सदा श्री. सुमुखो ॥

अथ सुप्रतिष्ठायां त्रयोदश वृत्तम् । उदाहरणानि—वारेण भृगोः नन्दा सह चेत् । सर्वेष्वपि सा कार्येषु
दृमा ॥ हतोर्यं प्रीतिः—सौम्यवारेण स्याद्यदा मद्रा । सर्वकार्येषु प्रीतिरेव स्यात् ॥ चतुर्थं घनपङ्क्ति-
—जयया सर्भं कुजवारश्चेत् । अतिसौख्यानां घनपङ्क्तिः सा ॥ षष्ठं—सदा तु रिक्ता दिनेशमूनी ।
निहन्ति दोषाननुक्रमेण ॥ सप्तमम्—या खलु पूर्णा स्याद् गुह्यवारे । सा फलपङ्क्तिं कर्मेषु मृते ।
दशमम्—अमिनिति परचरति शुभम् । शुभनिवतिस्तदमिसुखो ॥ एकादशम्—एवमादिके मूर्च्छाक्रिया ।
यातना श्रियो वागुरेव सा ॥

एवमुक्तादिषु समवृत्तानि । तान्येवैकैकोदाहरणानि च विशेषामिः¹³ संज्ञामि' सहोक्तानि । गायत्र्यादिषु
वदन्ते विषमार्थसमानि च । अत्राद्यत्रितोयतृतीयचतुर्थपञ्चमादि प्रन्तारापेक्षया नष्टप्रत्ययेन बोद्धव्यम् ।
अपेदानां वितानमंशानामेव केषाञ्चित्तदा—[59]—नुष्टुमानां समविषमार्थसमाना साधारणैर्लक्षणैः
साधारण्यः मंशाः प्रक्रियन्ते । तानि च सङ्कीर्णान्युच्यन्ते ॥

॥ ५ ॥ पादस्यानुष्टुब्बक्षम् ॥ ६ ॥

पादस्येति चानुष्टुबिति च वक्त्रमिति चाधिकारः । तेन वक्ष्यमाणलक्षणं पादस्य ।¹⁴ छन्दश्चानुष्टुप्
वक्त्रं वक्त्रमंशकं वेदितव्यम् ॥

॥ ५ ॥ न प्रथमात् स्नो ॥ १० ॥

अन्मिन्ननुष्टुबधिकारे सर्वस्य पादस्य प्रथमाक्षरादूर्ध्वं स्नो गणौ न कर्तव्यौ ॥

॥ ५ ॥ वाऽन्यत् ॥ ११ ॥

स्नाभ्यामन्यन्मयवतजमादि¹⁵ पङ्क्तं प्रथमाक्षरादूर्ध्वं विकल्पेन भवतीति । किमर्थमिदम् ? सिद्ध एव
विकल्पः । अन्यस्याप्रतिषेधात् युगपत् प्रयोगस्यासम्भवाच्च । वन तर्हि व्यवस्थयाऽयं विकल्पः स्यात् ?
तथाहि यस्य पादस्य चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं¹⁶ यगणः कृत् । तस्य प्रथमाक्षरादूर्ध्वं षडपि गणा भवन्ति । यस्य
चतुर्थान्मगणस्नगणो वा तस्य प्रथमाक्षरात् एव नान्ये । यस्य जगण्य¹⁷स्तस्य प्रथमाक्षरात् नित्यं न भवति ।
यस्य परिशिष्टा¹⁸श्चत्वारः रसमनाः प्रथमात् एव गणाः प्रयोक्तव्या । यैश्चतुर्थमक्षरं गुणं स्यात् तैः
सगणस्य निषिद्धत्वात् मयरा एव । तेषु श्लोकः—

मगणे तगणो न स्यात्तगणे सर्वदा न रः ।

यगणे षडपि श्लेषाः शिष्टेषु मयरास्त्रयः ॥

माक् पदचतुर्धादयं न्यायः सर्वत्रोन्नेयः ॥

(11) M केरलात् । (12) A omits प्रसङ्गादुक्ता । (13) A विशेषाभिमतभि (14) A ' पादश्च ।

(15) A adds गत् । (16) A जय । (17) A जय । (18) M उपदिष्टा ।

॥ ५ ॥ पश्चतुर्थात् ॥ १२ ॥

वदन्नमित्यनुवर्तते । पादस्य चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं यगण कर्तव्यः । तद्गुणं [60] वक्ष्ये । तत्र समवृत्तम्—वक्षत्रं प्रधानमङ्गानां नेत्रं प्रधानमस्यापि । सामुद्रबोधोऽसौ तस्मात् सुख्यं सुखं च नेत्रञ्च ॥

अथार्धसमम्—विगम्भीरस्त्रिविस्तीर्णः सूक्ष्मः पद्मसु षड्दीर्घः । चतुर्ह्रस्वो दशोऽसौपो^१रत्तरवाप्यसु राजा स्यात् ॥

अथ विषमवक्षत्रम्—नामि. स्वरश्च^{२०} सचञ्चल गम्भीराणि यथायोगम् । प्रशस्तञ्च विशालञ्च वक्षत्रवक्षोत्ताडेषु ।^{२१}

॥ ५ ॥ पथ्या युजो ज् ॥ १३ ॥

पादस्य द्वितीयस्य चतुर्थस्य चतुर्थादक्षरादङ्गणश्चेत् तदनुष्ठुप् पथ्या नाम भवति । अयुग्मयोस्तु पादयोरविशेषादष्टावपि गणारचतुर्थाद्भवन्ति । तेषु मयरसारचत्वरो गुर्वन्तास्तजमभारचत्वरो लघ्वन्ताः । न ते युगपदयुग्मयोर्भवेन्न । तथाप्ये 'सर्वेते मैत्रवस्य' (V-17) इति संज्ञान्तरस्य वक्ष्यमण्वात् । नेत्रं यदि प्रथमे पादे लघ्वन्ताः कृतात्पृथीये युवन्ताः स्युः । अथ युतोये लघ्वन्ताः प्रथमे गुर्वन्ताः स्युः । गुर्वन्तास्तु युगपदेव उदयत्र भवन्ति । तत्र य-गणैः तत्रादुच्यते । तत्र विषमवृत्तत्वात्सम्भवादर्थसमापथ्या यथा—नखान्यङ्गलिपर्वणि त्वग्दन्ता मूर्धजास्तथा । इयं पञ्चवहरोराज्ञो मूढना^{२२} पथ्यादर्थादिनो ॥

चतुर्थाङ्गणैः कृते षड्भाक्षरादि पृथक्पदं कर्तव्यम् । त-गणैः^{२३} तु षड्भाक्षरादि । आभ्यां विषमाप-ना—दीर्घाणि जिह्वानासाक्षिहनु^{२४}बाहुमनान्तरम् । हस्वं विदुर्जुः^{२५}यं पृच्छलिङ्ग शिरोऽस्थि च ॥

चतुर्थाङ्गणैः भगणैः वा^{२६} कृते षड्भाक्षरादि पृथक्पदं स्यात् । आभ्यां विषमा यथा—उन्ननानि घृण-वन्तु गुण्यमपे कृकाटिका । बलं कक्षी अनुनम्बाः पादपृष्ठं तपोदरम् ॥

चतुर्थाङ्गणैः कृतेऽपि षड्भाक्षरादि पृथक्पदं न स्यादपि^{२७} [61] षड्भाङ्गणः कृतः । तत्रथा—तत्रेषु ताजुन्मथरे जिह्वायां मयनान्तयोः इति ।

चतुर्थाङ्गणैः कृते पदं षड्भाक्षरादि पृथगेव स्यात् । तत्रथा—पाशयोस्तने पदयोरेष गुण्ये चेतुन्ति रक्तनाम् । इति च ।

तदेव श्लोकः —

षडाक्षरादि भगणैः कृते कार्यं पृथक् पदम् ।

गणैः पञ्चमवर्णादि विहाय नजयान् गणान् ॥

इति । एषः पृथक्पदकरणव्यायो विपुनाम्भवि चारदितव्यः । अदृश्ये न्यायो 'धीः शीम्भीम' (I.1) इत्यत्र धीरिति पृथक्करणदेव लिटः । तस्यान्दशोऽयोग्यताभावात् ।

(19) A - इति त्रयेण । (20) A - विवराचः S - मयरच । (21) A - नवाटञ्च । (22) A drops सूचना । (23) M : र-गणः । (24) M : जात् । (25) M omits भगणैः वा । (26) M adds यः ; A reads यदि in place of इति ।

॥ ५ ॥ विपरीतैकीयम् ॥ १४ ॥

विपरीतैव पथ्येन्यैकीयं मतम् । तेन पूर्वोक्तमयुक्त्वादलक्षणं युजोरयुजोर्दुक्त्वादलक्षणं, संशोऽपि विपरीतेति ।

अर्थसमं यथा—अङ्गं रक्षममांसलं चिपिटं वा शिरालं वा । यत्तदुष्टमतस्तदुर्विपरीतोत्तरा पथ्या ॥
अथ विषमं—त्वक्स्नेहे शयनं सुखं सौभाग्यं नयनस्नेहे । अस्मिन्नेहे हुमोजन स्वरः सौख्यं शिरस्नेहे ॥

॥ ५ ॥ चपलाऽयुजो न् ॥ १५ ॥

अयुग्मयोः पादयोश्चतुर्षान्निगणः स्यात् । चपला नाम वृत्तम् ।

अर्थसमं यथा—शङ्खा²⁷तपत्रसिक्काहयहस्तिसमा रेखाः । हस्त्याः श्रियं दृढतरं चपलामपि वानन्ति ॥
अथ विषमं—मणिक्रन्धादुदयते यन्मध्यमा²⁸हुलिरेत्या । न तं नहाति पुण्यं स्त्रियं वा चपलाऽपि श्रीः ॥
अत्र युजो युगपत्लघ्वन्ता न कार्याः । तथास्वे 'सर्वतः सैतवस्य' (V.17) इति संशान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥

[62] ॥ ५ ॥ विपुला युग्मलसप्तमः ॥ १६ ॥

युक्त्वादो लघुसप्तमरचेत् विपुला नाम स्यात् । अयुक्त् तु वक्तव्यैव²⁹ ।

अर्थसमं यथा—अस्वेदकौ मूद्रु सोष्णावूर्ध्वरेखाङ्किततलौ³⁰ । पादौ नरस्य नार्या वा लक्ष्मीं विषतो विपुलाम् ॥

अथ विषमं यथा—हस्त्याः पदारच शस्त्रामाः रेखाः कुर्वन्ति धनिनम् । नारीं नरं तु सेनान्धं मीनपुच्छनिमाः यतिम् ॥

॥ ५ ॥ सर्वतः सैतवस्य ॥ १७ ॥

सर्वेषु पादेषु सप्तमाक्षरं लघु भवति विपुलायाः सैतवस्याचार्यस्य मतेन । तत्र समं यथा—सैतवस्य पदस्थली स्त्री च पूजितलक्षणा । गन्तु³¹वर्गमिमं सदा रक्षतो विपुलापदं ॥

अर्थसमं—यल्लक्षणं पुंसि शुभं प्रायशो योपिताञ्च तत् । यत्राकृतिस्तत्र गुणाः सन्ति दोषा दुराकृतौ ॥

अथ विषमं—शस्तं गात्रमरोमशं नार्यु न स्पृहसकृष्कम् । पीनौ वृत्तौ³²स्तनौ धनादुरु च सनितम्बकौ ॥
लसप्तम इत्युक्तत्वात् सर्वेऽपि लघ्वन्ताः सर्वेष्वपि तत्र³³ चतुर्षाङ्गवन्ति ॥

॥ ५ ॥ औन्तो च ॥ १८ ॥

चतुर्षाङ्गित्येव । चकारात् 'सर्वतः' इत्यनुकृष्यते । चतुर्षाङ्गरनताश्च गणाः सर्वेषु पादेषु भवन्ति विपुलायाः । यथागणञ्च संज्ञा—भरषेद्भविपुला, ररचेद्भविपुला, नरचेन्नविपुला, तरचेत्तविपुला ।³⁴

(27) A : संख्या । (28) A : मध्यमा । (29) A omits अयुक्त् तु वक्तव्यैव, and reads युक्त्वायामेव in its place. (30) A : कृतयो ; M : करतयो ; S : विषतो । (31) A : गन्तु ; M : गन्त ।

(32) M omits वृत्तौ । (33) M adds here भविपुला । (34) M omits the last two names.

तत्र भविषुना समा—मदक्षिणावर्तविला³⁵ गभीरमभ्या विपुला । सरोमराज्ञी शिवलो बभूवु नामिः
शुमदा ॥

अर्थसमं—उपैति मयं करमाद् या तर्जनीमध्यमयोः । महद्दन्तयासुरसौ रेत्वान्तमालम्बि च यद् ॥

[63] अथ विषमं—अद्भुतमूने प्राजा गेया स्वविद्यास्तनयान् । दिशन्त्यकिञ्चिद्दुहितुः स्त्रीणां नराद्याश्च
करे ॥

अथ रविपुना समा—पद्मयुग्मे गूढगुल्फे, करयुग्मे गूढसन्धौ । पनदीर्घे स्वश्रुतिके विपुला शीर्षेहिनी
स्यात् ॥

अथार्थसमं—गुनजन्या बाण्यता वा रेव्याऽद्भुष्टे पर्वजा वा । धान्यवासो मद्यमोग्यं स्त्रीपुंसाभ्यां
ददाति च ॥

अथ विषमं³⁶—रोमैर्देवैर्कं यूक्तेषु राशो द्वे द्वे पतिष्ठतानाम् । श्यालौ निस्त्वा स्त्रीपुमोरच तथा केतौरथै-
तराहुः ॥

अथ नविपुला समा—रामा मुखेन विपुला घोषेन किञ्चननता । स्निग्धच्छद्विरच³⁷ वपुषा लावयन्माक्
च सुनया ॥

अथार्थसमं—स्त्री याञ्छ्रीका कलङ्कृन् पृथ्वी दोर्षा गुलत्पिः । पने इत्स्वा हरति सा मुष्माकारश्च
जठरम् ॥

अथ विषमं—लम्बः कुक्षिः रवशुरदत् सलाटं देवरे रिपुः । स्त्रीणां स्त्रिकौ पतिरिपू दीर्षा स्त्री
मर्तुंशुमदत् ॥³⁸

अथ त्रिविपुला समा—उत्मेधवानूर्ध्वोष्ठको³⁹यस्याः कचाः ग्लामकाः । सा बर्धयेन्नि यं कलिं स्यात्स्त्रो
स्थूलैः रदैः ॥

अथार्थसमं—चलेत्सिखी स्यावप्रभे दौःशीलमाक् विज्ञेऽपि च । बभून्तया स्यात् केकये दुष्के करे
दुःप्राधिका ॥

अथ विषमं—या स्त्री बने⁴⁰ क्रीडारता मागे कटेः संसकदक् । ननांसका याति द्रुतं मयूरयोन्मुषा
थ सा ॥

अस्मिन् सद्गोर्णप्रकरणे सर्वत्र ग्लान्तिव्यनुवर्तते । तेन पादानामाद्यमन्त्यश्चासुरं पुत्र वा सपु वा
यथाकारं स्थानमध्ये तु यथानियममिति सद्गोर्णप्रकरणम् ॥

[64] अथ महाविषमालि⁴¹—

(35) M reads शिवा in place of *रिना । (36) M omits the following illustrative verse except for the last word, obviously due to haplogy in the word स्त्रीपुमोरच । (37) M adds here रिपुना । (38) A : भाक् ; M : भृक् । (39) M : श्रिकाय । (40) A : बने । (41) A drops this sentence

॥ ५ ॥ प्रतिपादञ्चतुर्वृद्धया पदचतुर्ध्वम् ॥ १६ ॥

अनुष्टुबिष्यनुवनेते । प्रतिपादं चतुर्भिरक्षरैर्वृद्धया पदचतुर्ध्वं नाम । आद्यः पादोऽध्याक्षर⁴²श्चतुर्वृद्धया द्वितीयो द्वादशाक्षरस्तृतीयः षोडशाक्षरश्चतुर्थो विंशत्यक्षरः । अत्र विशेषवचनामावाद् 'लाविःयधिकारेण गुरुत्ववृद्धविपतिष्ठेने'⁴³ । तयोरत्र यथाकाम⁴⁴ विन्यासः ।

केचित्तु आर्यायामित्र गण्यविन्यासनाडुः । अनुक्तविशेषाणामार्याश्रुतिरनुक्तमख्यानं समाक्षरता⁴⁵, अनुक्तयतीनां पादान्ते यतिर्मध्ये च यथाशोममिति हि ह्यन्दसो न्याय —

करपदतलं पीनं

मध्या नता भूर्बलिषु विपमा वा ।

द्विन्ना⁴⁶ सलाटेरेखा द्विन्नामा नासिका यदि वा

यस्यासौ पदचतुर्ध्वमपि न हित्वा⁴⁷ चलत्यगम्यां स्त्रीम् ॥

अत्र पादानां व्यन्वासोऽप्योध्यते । तेनेदं चतुर्विशतिषा भवति । न्यासः—

अद्वपवि, अद्वविप, अद्वद्ववि, अद्वविद्व, अद्विद्वप, अद्विद्वद्व एवं पट् । द्वद्वपवि, द्वद्वविप, द्वद्वद्ववि, द्वद्वविद्व, द्वद्विद्वप, द्वद्विद्वद्व एवं पट् । विद्वद्वप, विद्वद्वद्व, विद्वद्ववि, विद्वद्वविप, विद्वद्वद्ववि, विद्वद्वविद्व, विद्वद्विद्वप, विद्वद्विद्वद्व एवं पट् । एव चतुर्विशतिषा भेदोऽप्य⁴⁸ ॥

॥ ५ ॥ गावन्त आपीडः ॥ २० ॥

एषामेव पादानामन्ते गुरु द्वौ चेदापीडो नाम [65] हृतं पदचतुर्ध्वं भवति । गावन्त इति वचन-
मन्त्रेषां लघुत्वार्थं गावन्त एवेत्येतन् पदं व्याख्येयम्—

उपपति परिमूर्खापरकुलपुत्रतिरपि वतसे । यदि हतुनलभुवि सुवुकभुवि विमलं⁴⁹ प्रभवति वसनजमय⁵⁰
यदि करतलमपि पीतम् ॥

इदमपि चतुर्विशतिषा ॥

॥ ५ ॥ गावादौ चेत् प्रत्यापीडः ॥ २१ ॥

आदौ चेत् पादानां गुरु द्वौ प्रत्यापीडः —

धद्गुष्ठमतिचरति तत्रैवपि—[हित]⁵¹—मिव यदि वत⁵² । ताः स्वस्त्रिण इव पतिभ्रममभिरमयितुमापीड-
मुनिद्वेषति⁵³ युवनय उपपतिशिरसि ॥

इदमपि चतुर्विशतिषा ॥

(42) A adds एष्य । (43) M : गुरुत्ववृद्ध्या उपपतिष्ठन्ते । (44) M : यथाक्रमं । (45) A : मह्य्याक्षरा ।

(46) A adds एतदत्र before this ; M : भिन्ना । (47) M : वाचा ; S : भित्वा । (48) A & S both omit these permutations We have rearranged the order found in M and T accord-

ing to mathematical convention. (49) A : निमलं ; S : विमलं । (50) A : बाहजनय* ;

(51) A : lacuna [] (52) A : पति ; S : यनि । (53) A : प्राणीद्वेषुनिद्वेषादि ।

॥ ५ ॥ प्रत्यापीडो गावादौ च ॥ २२ ॥

गावादावन्ते च यदा तदाऽपि प्रत्यापीड एव—यासौ न भुवमनामा⁵⁵पथा स्मरति न च पदकनिडा ।
साश्चानवरतमु⁵⁶पपतिजनमतमु⁵⁷प्रत्यापीडं वरमुपनिदपति⁵⁷ युवतय उपकचवन्धा ॥ इदमपि तथा ॥

अथ पदचतुर्ध्वपादव्यत्यासजानामेव वृत्तानां वृत्तत्रयस्य संशान्तरम्—

॥ ५ ॥ प्रथमविपर्यासे मञ्जरीलवल्यमृतधाराः ॥ २३ ॥

प्रथमस्य पादस्य विपर्यासे अन्यैः पादैः मञ्जरी लवल्यमृतधारा च पदचतुर्ध्वं भवति । द्वितीयेन
व्यत्यासे मञ्जरी । तृतीयेन व्यत्यासे लवली । चतुर्थेन व्यत्यासेऽमृतधारा—

यदि पतिरतित्रयम⁵⁸तिरिह रामा रम्यविदग्धा च । वल्लमकुलात्⁵⁹ सा स्त्री सप्रच्यवते धवं
स्वम्माच्छुद्⁶⁰नैवृताऽपनेकैर्कंदलिका⁶¹ मञ्जरीव कोरदलात् ॥

अथापीडे—प्रकटयति रदतति⁶²मनुहसनदेतावपि फलततिमिह⁶³ लवली या ।⁶⁴ भवति जगति सा
स्त्री पथि परिमितजल⁶⁵सरिदिव बहुविट⁶⁶जनलङ्घ्या ॥

मुखमनत⁶⁷दशनमतिङ्गनाहनु हलमिव दीर्घं

यदि भवति कलहनिरता स्त्री ।

पतिमतिचरति च वचनममृतधारा-

सममपि न शृणोति ॥

इति पदचतुर्ध्वं -[66]- प्रकरणम् ॥

॥ ५ ॥ सदगतामेकतः स्र्जो स्र्जो ज्गो ज्गो भूनो ज्लो ग् स्र्जो स्र्जो ग् ॥ २४ ॥

सत्रसा लपुश्च नसत्रा गुर्श्चोक्तः । एकतोऽर्धमिदमय मनत्रा लपुर्गुर्श्च स्र्जो द्विगो गुर्श्चार्धमित्यमर्धो
विमग्योद्गता पठतोत्यन्वयः । अर्धशो विमागादपुग्मयोः पादबोरविभम्बैकत्वेनेव द्रुतं षडित्यम् । तत्र
स्र्जो स्लावित्याद्यः पादः । नृशो ज्गाविति द्वितीयः । भूनो ज्लो गिति तृतीयः पादः । स्र्जो स्र्जो
गिति चतुर्थः पादः । लपोर्गुरोरव धृते पृथक्करणात् पादसमाप्तिः । अन्यत्राप्येवं मृचमध्ये लपुगुर्दशने
पादसमाप्तिर्धेया ।

नन्वेकस्त्वेन⁶⁸नेषु पाठः किं पादव्यवस्थया ? उच्यते—एकेन शब्देन मा पादो⁶⁹ सन्धयित्तामिति ।
एतेनान्यत्र पादान्ते विभम्ब्य पाठ उक्तः—

धनिनां भवन्ति शुकृतानि धनविरहिता [67] सदाऽस्थिरा ।

मुक्तिरपि धनियु किं बहुना सकलं धनेन⁷⁰ किमु कीर्तिरद्गता ॥

(54) A : न भवमनामा । (55) A : जातरत । (56) A : *मनुह । (57) A : प्रयागोष्ठ वमुपनिदधा⁵⁷ ।
(58) A : जन । (59) A : बनिरहनात् । (60) A : रदने⁶⁰ ; S : *रदादने । (61) A :
कदलिना । (62) A : रदपिमनु⁶² । (63) A : *मिह ; S : *मिह च । (64) A : लवलीवया । (65) A :
ज्ज⁶⁵ । (66) A : विरव⁶⁶ । (67) A : मुखमनभ⁶⁷ । (68) A : तनु च एव⁶⁸ । (69) A : माया
instead of मा पादो⁶⁹ । (70) A : लवलीवयेन ; S : लवलीवयेन ।

॥ ५ ॥ तृतीयस्त सौरमकं र्ज्ञौ भूगौ ॥ २५ ॥

उद्गताया एव तृतीयस्य पादस्य स्थाने रनमगाः स्युः सौरमकं नाम वृत्तम्—पवना' किरन्ति कुसुमानि समवविक्रचानि शाखिनाम् । तन्वने च दिवि सौरमकं धनिनां यशांसि⁷¹ विविधाऽईशास्तथा⁷² ॥

॥ ५ ॥ ललितं नौ सौ ॥ २६ ॥

तृतीयस्यैव पादस्य स्थाने नौ सौ च स्युर्ललित नाम वृत्तम्—ललितध्वनिः पिकशतेन नवमधुरसैर्नगो मधु । सुरमिरपि⁷³ सुरमिभि कुमुदैरलिमि⁷⁴स्तथैव विधिभोपज्ञोवति ॥⁷⁵

॥ ५ ॥ उपस्थितप्रच्युपितं पृथगाद्यं मसौ जभो गौ सनो जौ म् नो स् नो न्जो य् ॥ २७ ॥

मसजमा गुरु च द्वौ प्रथमः पादः । सनवरा गुरुश्च द्वितीयः । नो द्वौ सरच तृतीयः । स इति मूत्रे पृथक्करणात् पादसमाप्तिः⁷⁶ । नास्त्रयो ज्यौ च चतुर्वः । तत्रैतदुपस्थितप्रच्युपितं नाम वृत्तम् । अत्राद्यं पादं पृथक् पठन्त्यन्यन् पादत्रय सङ्घैव—

कामो यानु धनं व्यपैतु तिष्ठतु कीर्ति.

धनिनां धनमपि ते समेति भूयः ।

अयनि हि पुनरपि तत्

प्रच्युपितपदमुदकमुपस्थितपूर्वम् ॥

॥ ५ ॥ वर्धमानां तृतीये नौ स्नो न्मौ ॥ २८ ॥

अस्यैव तृतीये पादे नौ द्वौ सरच पुनर्नो द्वौ सरच⁷⁷ वर्धमान नाम वृत्तम् । अन्यन् पूर्ववन्—

उद्भूतं प्रथमं यशोङ्करं⁷⁸ धनवीजान्

वित्तनोति धनफलानि वर्धमानम् ।

धनमपि घटयति दौकितमवद् बहुधनं⁷⁹

[68] गृहरकुनिरिव शकुनिर्नघमगृह्यम् ॥

॥ ५ ॥ शुद्धविराडृषभं त्जः ॥ २९ ॥

तृतीय एव पादे तत्रराः स्युः शुद्धविराडृषभं नाम वृत्तम्—

इष्ट्वा त्यक्तधनेमैलैर्हरि मगवन्तं

तेपसा श्रयमम⁸⁰वाप्य वृत्तमायूम्⁸¹ ।

(71) A : धनानि । (72) A : विश्वजना जनास्तथा ; M & S त्रिविधानाहार्यस्तथा । (73) M : शिनुभिरपि । (74) A : धनिभिः । (75) A विप्रनोऽपि जीवति । (76) A omits this sentence. (77) A adds स्युः । (78) M उद्भूतं त्रियया पुरापुर ; S : त्रियादनाङ्कर । (79) M : लघ्वनि बहुधननिचय । (80) M वृषम । (81) M & S अयम् ।

तच्छुद्धिविराट्पदात् परं⁸²

म्रनति पदमजममृतमुज्झितसङ्गः⁸³ ॥

इति महाविषमपकरणम्⁸⁴ । अथार्थसमान्यारभ्यन्ते—

॥ ५ ॥ अर्धे ॥ ३० ॥

अधिकारोऽयमाऽध्यायपरिसमाप्तेः । अर्धे लक्षणमधिकृतं वेदितव्यम् । तत्र विधानात्तदर्थसम⁸⁵
तावत् ॥

॥ ५ ॥ उपचित्रकं सौ स्त्री ग् भौ भृगो ग् ॥ ३१ ॥

सास्त्रयो लघुगुरु चाद्यः पादः सास्त्रयो गुरु च दावन्यः ।⁸⁶ तदेतदाद्यनर्थम् ।⁸⁷ द्वितीयमप्यर्धमो-
दृशमेव ।⁸⁸ तदेतदुपचित्रकं नाम वृत्तम्—

चतुरन्तमहीपतिना पतिः⁸⁹

नीतमना⁹⁰ मृगयाव्यसनाय ।

उपचित्रकमेत्य गिरेर्वनं⁹¹

चिन्तयति स्म नृपः किल करिचत् ॥⁹²

एतौ त्रैष्टुभयोर्द्वयोः समवृत्तयोः पादौ महतावेकमर्थसमवृत्तम् । अर्थं न्यायोऽन्यत्रापि स्यात् ।
तेनान्येऽपि त्रैष्टुभानां वाऽन्यवृत्तानां समाहारमंख्या पादा द्वौ द्वावेकभूयं भूत्वा बहुन्यर्थसमानि सम्पद्यन्ते ।
तेषां समं तावत्सूत्रं कृतमर्थसममिति सख्योक्ता । अथार्थसमानि⁹³—

॥ ५ ॥ द्रुतमध्या भौ भृगो ग् नृजौ ज्यौ ॥ ३२ ॥

सास्त्रयो गौ चाद्यः पादः नो जौ द्वौ यश्चान्यः द्रुतमध्या—

प्रान्तगतस्य विपक्षकदम्बं प्रतिपदमन्तश्च⁹⁴ म्रजतो मे ।

नित्तमियं हरति द्रुमराजो⁹⁵ [69] विशुरिव पूर्णनदी द्रुतमध्या ॥

नलिनचूच । एषा सशान्तरार्थं पुनरुपादानम् ॥

॥ ५ ॥ वेगवती गौ सृगौ भौ भृगो ग् ॥ ३३ ॥

सास्त्रयो गुरश्चाद्यः पादः सास्त्रयो गौ च दावन्यः वेगवती⁹⁶—

अपराध्यति किं नगरयोः सदमिनामिधमप्यदृशाणाम् ।

नियमं विमिनति⁹⁷ शनश्रोत्रेणवतीव नरी शृदुमेतुम् ॥

व्यापानलिका वा ॥

(82) M परं ; (83) M परमजममृतमुज्झितसङ्गः लगद् ; (84) A omits the sentence ; M reads this after V. 30 (85) A तत्र विनालार्थसमं ; (86) A द्वावप्ययः ; (87) M- तदेतदर्थसममयः ; S : तदेतदर्थसमम् । अयम् (88) M- हादशमेव । (89) M- चतुरन्तमहीपतिनायः ; S- चतुरन्त-महीपतिनायः । (90) A- दत्तमनो । (91) A- वनम् ; (92) A- अक्षिन् ; (93) A- अथ महाविषमार्थ-समानि ; M- अर्थसममहार्थसमानि । (94) M- प्रतिपदमन्तश्च ; (95) A- धूमराजो । (96) M adds नाम । (97) M- नियमाद्विहितमिति ; S- नियमं विहितमिति ।

॥ ५ ॥ भद्रविराट् सृजौ गौ मृगौ जगौ ग् ॥ ३४ ॥

तत्ररा गुरवाद्यः पादः मस्रजा गौ च द्रावन्त्यो भद्रविराट्—

वेरमानि⁹⁸ समानि नो गुहाभिग्नानानि वनैत्पत्यकानाम् ।⁹⁹

कस्तिष्ठति खर्वेऽरिमग्ने रामा भद्रविराट् कुलाभिजात ॥¹⁰⁰

औपच्छन्दसिकं वा ॥¹⁰¹

॥ ५ ॥ केतुमती सृजौ सृगौ भ्रौ नृगौ ग् ॥ ३५ ॥

सन्नसा गुरवाद्यो मरुता गौ च द्रावन्त्यः केतुमती—

धनुषां शतैर्भकरकेतोः संघथिता शिनीमुखनतानाम् ।

शटवी निरस्यति पृतिर्वा केतुमती चमूरिव भटस्य ॥¹⁰²

॥ ५ ॥ आख्यानकी¹⁰³ तौ जगौ ग् ज्तौ जगौ ग् ॥ ३६ ॥

मभ्यत्वान् तौ जो गौ च द्रावाद्यो जतजा गौ च द्रावन्त्य आख्यानकी । व्यत्यस्तैवेयमाख्यानकी¹⁰⁴—

एषा मयूरावलिरुचकेका ततै¹⁰⁵ कलापैर्विदितस्य लक्ष्मीम् ।

आख्यानकी चाडपति¹⁰⁶ प्रवक्तुं निजेषु सर्वोऽपि हि पक्षपाती ॥

॥ ५ ॥ विपरीताख्यानकी ज्तौ जगौ ग् तौ जगौ ग् ॥ ३७ ॥

जतजा गौ च द्रावाद्यस्तौ जो गौ च द्रावन्त्यः विपरीताख्यानकी—

वदन्योषन्न¹⁰⁷ वदत्यपीषन् कामप्रसङ्गे धु विक्राममावा ।

सुवासिताऽपि प्रमदा विजातिराख्यानकी सा¹⁰⁸ विपरीतपूर्वा ॥

अनयोर्वितानसंज्ञयो¹⁰⁹ - [70] - स्वचित्रकन्यायेन सिद्धयोरपि पुनरचनं संशान्तरार्थम् ॥

॥ ५ ॥ हरिणप्लुवा सौ स्तौ ग् नमौ भ्रौ ॥ ३८ ॥

सान्धयो लघुर्गुरवाद्यः¹¹⁰ नो भौ ररवान्यो हरिणप्लुवा—

इयमुन्नतिरत्र निवासिनामिह मवान् पुरि वा वसतु स्यम् ।¹¹¹

इति भूमिरसौ वदतीव मां सगग्नेन महाहरिणप्लुवा ॥

(98) A : बर्मणि ; M : भद्रानि । (99) M वनैत्पत्यकानाम् । (100) M omits कुलाभिजात ।

(101) M omits this name ; A reads च in place of वा । (102) A : चमूरिव परस्य ; M :

तानभटस्य (103) A & M : आख्यानकी (104) A omits this sentence (105) M : एषा मयूरा-

वदोरुचकेकालुके (106) M : बाधयति (107) M : *केपभवद्व्यविष्टम् (108) M reads : सामानकीयं

(109) M : *नंत्ययो (110) A reads जग्य in place of आद्य here, as also in all other similar

places. (111) M : पुरि वदस्यम्

॥ अपरवक्तुं नो लीं ग् न्जौ जौ ॥ ३६ ॥¹¹²

नो द्वौ रो लघुर्गुरवाद्यः नो जौ द्वौ ररचान्योऽपरवक्तुम्—

सततमकलकामसम्पदं परमचलं जनते ममाश्रिता ।

न पुनरपरवक्तुं मोक्षते कूलजवधूरिव राजकामदा ॥

वैतालीयं वा ॥

॥ ५ ॥ पुष्पिताम्ना नो र्यं जौ जौ ग् ॥ ४० ॥

नो द्वौ रयो चाद्यः पादः । मध्यस्थानीयत्वात् पादसमाप्तिः । नो जौ द्वौ रो गुररचान्यः पुष्पिताम्ना—

कुमुदितशिरसं समाश्रयन्ती धव¹¹³मतिपल्लवधर्मकं विमाति ।

शतुसमयगृहीतपुष्पधर्मा वृत्तिरियं वनिनेव पुष्पिताम्ना ॥

श्रीपञ्चन्दसिद्धं वा । अत्र¹¹⁴ पुष्पितामेत्येतावतैव लक्षणं सिध्यति, शेषस्यापरवक्तुलक्षणाधिकारादेव सिद्धे । यथा 'श्रीपञ्चन्दसिद्धमित्यत्र (IV 34) तथाऽप्यक्षरविन्यासो नाधिक्रियते¹¹⁵ इति दर्शयितुं तथा न कृतम् । तेन शिष्यायां पूर्वविन्यासो नाधीयते¹¹⁶ ॥

॥ ५ ॥ यवमतो जौ जौ जौ ग् ॥ ४१ ॥

रजौ द्विकावाद्यः । मध्यस्थानत्वात् पादसमाप्तिः । जौ द्वौ ररचान्यो¹¹⁷ यवमती—

श्रीहिणः पुरेषु के नरा¹¹⁸ यथैव यवान्विताः फलान्वितारय दददन् ।

सन्तु वा पुरेषु सम्पदस्तथापि तपस्यया वनेषु सन्त्यमुत्र लोकाः ॥

॥ ५ ॥ शिल्कान्नत्रिंशदेक¹¹⁹ त्रिंशदन्ते ग् ॥ ४२ ॥

एकान्नत्रिंशदक्षराद्यद्यद्यः पाद एकत्रिंशदक्षराद्यद्यद्यः क्लृप्ता । अन्ते द्वयोर्गुः स्यात् । गुरोर्यं नियमो नान्त्यस्य । किमनेन विभागेन । अस्यैव यदि समस्तस्य¹²⁰ स्यात् योऽन्त्यस्तत्र गुरोरेवेति । तदा पूर्वत्र लघुर्वां गुरुवां स्यात् । [71] न नियमः । यदा तु ग्लान्त्वधिकाराद्गुरोरे च लघौ च प्राप्ते यो गुः सोऽन्त्य एवेति गुरोनियमः, तदा¹²¹ पूर्वत्र लघुरेव स्यात् । अन्त्यस्य नियमेऽत्र पादान्त अर्धवत्त्वेऽ¹²² प्यधन्ति वैषर्षं स्यात् । गन्त इत्येव सिलत्वात् । गुरोस्तु नियमः पादद्वयेऽप्यध्वान् । तस्माद्गुरोर्यं नियमः¹²³ । अनुक्तविशेषाणामार्याप्रकृतिःत्वात् । गीतेरार्यानीतेरचापेन प्रयोग इति चेच्चित्—

(112) M drops the *bhāṣya* and the following *sūtra* (V. 40) (113) M · यवम् (114) A omits (115) M · नाधीयते । (116) M & S omit these words beginning from इति (117) A omits ङम् (118) A & M : केनरा ; S · ये नरा ; T केनरा (119) M : शिल्केकान्नत्रिंशत् (120) M : गत्यस्य ; A · गत्यस्य (121) M यदा (122) M · तु (123) A drops the two succeeding sentences and reads, in its stead 'गन्ता द्विर्बसरो मायात्मकनिरत्यत्र नवमादीनां पुनर्तदुक्तनियमादेतद्येव नियम आश्रित ।

इति किलनरपतिररूपमणिगण¹²⁴ इव न भुवि तपसि स मतिमकरोद्
 अशमयदपि सुतयुवतिसपरिकरधनचयविनिहितखलमतिमखिलाम¹²⁵ ।
 पुनरपि पुनरपि धनरुचिमतिशयमतिखलमतिममिवदति जनं¹²⁶
 न तु जनमधिकगुण¹²⁷मुपचितशुभममिमवति न दहति मदनदवशिखा ॥

॥ ५ ॥ खड्गा महत्ययुजीति¹²⁸ ॥ ५३ ॥

महत्येकत्रिंशत्के पादेऽयुजि प्रथमे तृतीये च कृते, एकान्त्रिंशत्के च युजि खड्गा नाम । एवं पूर्वश्लोक
 एव पादविपर्ययसिनोदाहार्यः ॥

इति मगवतो यादवप्रकाशस्य कृतौ पिङ्गलनागच्छन्दोविचितीमाभ्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥

(124) M drops गण (125) M. *सुपरिकर धननिचय नियतं यत्तु मितिमखिलां (126) M धनरुचिमति-
 शयमति भवति द्रुतमुपनसं (127) A : अधिगुणं (128) M reads the *sūtra* in a different version
 in addition to the conventional one : खड्गा विनियम्य यदि. and drops the *bhāṣya* on it.

अथ षष्ठोऽध्यायः

॥ ६ ॥ यतिर्विच्छेदः ॥ १ ॥

वितानमन्यदिति वृत्तानां संज्ञोक्ता । लक्षणञ्च प्रस्तारादि बक्ष्यते । किं पुनरिदानीमास्मभ्ये ? सत्यामपि वितानमिति सामान्यायां^१ संज्ञायौ वैशेषिकसंज्ञा यतिरिति । केपाश्चिद्भुक् प्रस्तारादिलक्षितानामपि पुनर्लक्षणमारभ्यते । प्रथमं तावत् यतेर्लक्षणं कथयति । यतिर्विच्छेद इति । विच्छेदः पाठवेगस्य यतिः । षष्ठो^२ मध्येऽन्ने वा यो विलम्ब^३ सा यतिः ।

अत्र यत्युपनिषदो नाम भवन्ति । तद्यथा—

यति षष्ठिलम्बोऽसौ त्यागोऽर्थे सन्धिपाठयोः ।

पादान्ते पादमध्ये वा न त्यागः सन्धिपाठयोः^४ ॥

दुः^५ षठ् न यथाशास्त्रं [72] मध्येऽन्त्ये यद् विलम्बते^६ ॥

सा यतिः । स च विलम्बोऽर्धान्ते सन्धिपाठत्यागात्^७त्मकः । तेन पूर्वार्धस्यान्ते पाठसन्तानो विच्छेदतन्वो नाज्ज्यत्र । संहिता च न पूर्वार्धान्तस्य शब्दस्योत्तरार्धेन कार्या । यथा—दुष्टः तु पाठवृत्तानोक्तं शुद्धं दुर्बोधनस्तदा । आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ इत्यत्र तदाऽऽचार्यमित्यनयोः संहिता न कार्या^८ । तथा—चण्डीप्रचमददोदैरुममयडलाखडलाचिता । अन्त्याद्भ्रचण्डमुदडादिमुदहनुयडलमरिहता ॥ इत्यत्राचिताऽप्यादित्यनयोः संहिता न कार्या । अन्यत्र कार्येव ।

अर्थे पादेऽस्य मागे च ह्यन्ते^{१०} च स्याद्यतिस्त्रिषु ।

त्रिधा यतिरत्र शब्दान्तसमासपदमध्यजा ॥

अर्थे अर्धान्ते पादे पादान्ते पादमागे च कश्चित् क्वचित् क्वचित् क्वचतुष्कारौ यतिः । सा च त्रिधा— शब्दान्तजा, समासमध्यजा पादमध्यजा^{११} चेति ।

आद्ये स्थाने यतिर्याद्यो^{१२} मध्ये त्वाद्यमभ्यमे ।

अन्त्ये तिस्रो यथा^{१३} सन्धिः पादयोः स्यात् परादिवत्^{१४} ॥

अर्धान्ते शब्दान्ते चैव यतिः^{१५} । नाथे द्वे एकेन शब्देन समासेन वा^{१६} सन्दभ्यात् । पादान्ते शब्दान्तजा समासमध्यजा स्यात् । नाज्ज्या । नैकेन शब्देन द्वौ सन्दभ्यात् ।

- (1) A : माध्याख्या (2) A : पाठञ्च लक्षणं गम्य च षष्ठो (3) A : वा जम्बो (4) M : पाठविलम्बः (5) A omits this line. (6) M & S : लज्ज (7) A reads the last foot : यद्विदमस्ति सा यति (8) M omits त्यागः (9) A omits this verse of the *Gita* and the comments thereon (10) A : स्थानेषु (11) A : शब्दजा (12) M & S : आद्य (13) A : वर्जः (14) A : परादिषु (15) A : अर्धशब्दान्तजैश्च यतिः ; M : स्थानि शब्दान्त चैव यति (16) A omits समासेन वा

समासमन्थना यथा—नमो लोकतमोनालच्छिद्रे परमतेजसे इति । पादमागे तिस्रोऽपि यतय । पादान्त्यस्य शब्दस्योत्तरपादाद्ये न¹⁷ यथादेशसन्धिः स्यात् । स च परस्य पादस्यादिः स्यात् । न पूर्व-
स्यान्तः । तथा—तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देहो इति । तथा—स
पन्चलोक्षीर्षवराहपुष्यान्वावासवृद्धोन्मुखबहिर्पानि' (Raghu. II 17^{ab}) इति ।

पादमध्येऽपि परादिरेव यथा—गात्रोत्कण्ठां गुरुषु दिवसे-[73]-ध्वेषु गच्छतुम् वाला (Meghadūta.
II. 23^c) इति । यथादेशसदृशेऽ¹⁸पि क्वचिद्यति । परादित्वञ्च । यथा—मातङ्गस्य ह्युत्तमजलस्येव
पृङ्गाः कपोलमिति ।

पूर्वान्तस्त्वन्वसन्धिः स्यात् माग एकाक्षरो न चेत् । अन्तस्तु सन्धिपादान्तशब्दस्योत्तर-
पादाद्ये न भवति । पूर्वस्य पादस्यान्त्यः स्यान्नोत्तरस्यादि' । सन्धिना च विभक्तस्य शब्दस्य परो माग
एकाक्षरो न स्यात् । यथा—विनायकाय मातङ्गाननाय महते नम' । ऋणादिकीटपर्वन् यत्प्रसादबशाः
क्रियाः ॥ इति ।

मागौ पूर्वापरान्तैकवर्णौ¹⁹ चेत् पादमन्थना यतिः । विभक्तस्य²⁰ पूर्वापरो मागौ नैकवर्णौ चेत्
पादम²¹ध्येऽपि यतिः स्यात् । यथा—पर्याप्तं तत्र पुत्रोयति महति जन इति ।

व्यसर्गेऽपि कुर्वीत पादान्ताभान्तयोर्यतिम् ।

यथाशोभं यतिः कार्या²² सर्ववृत्तेष्वपि स्वयम्²³ ॥

व्यसर्गेऽपि पद²⁴मध्येऽपि क्रियत एक यतिः । यथा—एवं तावद्विरोधादिदमपि तु परिच्छिद्यते
देहमायम् । इति ॥

सर्वत्र यथाशोभं यतिः कर्तव्या । क्वचिद् क्वचिदुपदेशः शोभाप्रदर्शनार्थः । क्वचिन् संशान्तरार्थः । यथा—
मालर्तुनवक्रौ वेदिति । क्वचिदस्फुटत्वात् । यथा—श्रुपमगवत्रिबलसित इति । इति यत्पुननिषदः ॥

७५ गायत्र्यादीनां समवृत्तान्युच्यन्ते । उक्तादीनामप्रसिद्धत्वात् प्रन्तारादिभिश्च सिद्धत्वान्नोक्तानि ।
तत्र गायत्र्याम्—

॥ ६ ॥ तनुमध्या त्यौ²⁵ ॥ २ ॥

पदरदस्यनुवृत्तने । तयो गणौ यद्दि²⁶ कमात् पादभ्यावयवौ तद्गुणं तनुमध्या²⁷ नाम । अन्ते
तादृशादत्रयः पादा द्रष्टव्याः—

रामां तनुमध्यां गच्छेदनुवृत्ताम्²⁸ ।

यो बौवितुमिन्वेद्भर्ता शतमायुः²⁹ ॥

- (17) M : *पादान्त्येन (18) A : यथादेशसदृशे (19) A पूर्वापरो नैकवर्णौ (20) A adds शब्दस्य (21)
All the MSS पाद (22) A adds : कर्तव्या क्वचिद् क्वचिद् (23) M reads the fourth foot :
कर्त्रेण ह्यमनेव तु ॥ (24) All the MSS : पाद (25) M : तनुमध्यान्त्यौ (26) A : यति (27) M :
तनुमध्या (28) A : अनुवृत्ताम् (29) A reads the fourth foot - नो जातु विरक्तम् :

अपि च । शास्त्रान्तरेष्वन्यान्यपि वदन्ति [74] वृत्तान्युक्तानि । तान्यप्रसिद्धत्वात् प्रस्तारादिभिः सिद्धत्वाच्चा³⁰चार्येण नोक्तानि ।³¹ तेषु कानिचिल्लक्षणेनोदाहरणेन च स्थाने स्थाने प्रदर्शयन्ते । तत्र सौ द्वौ रमणौ नाम वृत्तम्—

अनुरागवती रमणोह कृता³² ।

स्मितपूर्ववचो विकृतावयवैः ॥

यौ द्वौ विचित्रम्—

विचित्रञ्च दृष्ट्या करोतीक्षितं या³³ ।

कटाक्षं क्षिपन्ती बभूः सानुरक्ता ॥

रमो मालिनी—

तिष्ठते पत्ने या मालिनी सशस्त्रा ।

गायति च्छन्ना वा साऽऽङ्गनाऽतिम्नेहा³⁴ ॥

अधोष्णिहि—

॥ ६ ॥ कुमारललिता जसौ ग् ॥ ३ ॥

जसौ गुरुरच कुमारललिता । मूत्रमेवोदाहरणम् । केचिद्भूयोः पद्यसु यतिमाहुः । तदथा—

भुजावपिभ्रूयाः³⁵ कुचावपि च नामिम् ।

पतीं सहजरागा³⁶ स्त्रियः प्रकटयन्ति ॥

अपि च । जसौ गुरुरच मदलेखा—

भ्रुक्षेपेण सलारंनोत्कम्पा³⁷ मदलेखाय ।

या दृष्टया³⁸ पुरुर्यं स्त्रीयं घत्ते साऽप्यनुरक्ता ॥³⁹

रसौ गरवोद्धता—

अंगुलं विनमन्ती विक्रियाः सहमैति ।

उदयमापगमादीरदताऽप्यनुरक्ता ॥

रसौ गरुच शान्तिः—

या विमुच्य केशान् स्वान् सन्निधौ निरध्याति ।

याति शान्तिमुन्नीक्ष्य क्रोधनेऽपि सा स्निग्धा ॥

30) M drops च (31) M adds तथा ; S : तेष्वेव (32) A : अक्षिता (33) A reads the first hemistich : विचित्रञ्च दृष्ट्या भूय करोति क्षितीयम् । M reads दृष्ट्या करोतीक्षितं (34) A : साऽङ्गना र स्नेहा ; M : साऽङ्गनाभि स्नेहा (35) M : भ्रूजा विभ्रूया ; S : भुजावपि विभ्रूया (36) A, M, T & S : सरागा ; M has a lacuna mark after म, A, T & S have none. (37) M : *नोत्कम्पाटी (38) M : दृष्ट्या (39) M : पुरुर्यं स्त्रीयन्ते सा अनुरक्ता ॥

मौ गर्च कमला—

या चरमस्वप्ना⁴⁰ जागरिणी प्रथमम् ।

सा च धने सरसा स्त्री कमलेव हरौ ॥⁴¹

हर⁴² यदि मगणस्त्रयो गुरुच पंतौ चित्रपदा नाम वृत्तम् ।⁴³ यदि भाचःपरोऽतिशय्यामङ्गलचिद्यदि पशाभ्या पद्ममुखी संगताऽवदयो⁴⁴ वा यदि षडतिध्याया कुमुमं यदि सप्ताकृत्या महिराशुला⁴⁵ वा । यद्यौ मा गुरुचामिकृतौ वितानमेव ।

अथागुष्टुमि—

[75] ॥ ६ ॥ माणवकक्रीडितकं⁴⁶ भूतो ल्गो ॥ ५ ॥

मनलगा माणवकक्रीडितकं नाम वृत्तम्—

माणवकक्रीडितकं शाम्यवचो⁴⁷ गच्छतमम् ।⁴⁸

शाठ्यमिति स्त्री कुप्ये वृष्टि न वा रागवतो ॥

॥ ६ ॥ चित्रपदा मौ गौ ॥ ५ ॥

मौ द्वौ गौ च चित्रपदा—

एकतमाभ्यनुरक्तं⁴⁹ वृन्नाति तं सकुलं स्त्री ।

अन्यत्रने यदि सत्ता चित्रपदा विकृतिर्हि ॥

तथा च यदि इद् मगणा गुरु च द्वौ कृतौ सरोऽहनेवा, यदि सप्त विकृतौ मयूरगतिः, यद्यथावृत्तकृतौ प्रविराजितम् ॥

॥ ६ ॥ विद्युन्माला मौ गौ ॥ ६ ॥

मौ द्वौ गौ च विद्युन्माला—

शय्याद्रेषो गात्रम्फोटो वृन्ना चोच्चै कोपरचापे ।

यस्याः सान्तिनिःस्नेहा स्त्री दृश्या विद्युन्मालेवाद्या ॥

एषचित्रा च । इदमनुष्टुमि सर्वगुणकम् ।⁵⁰ एवं इद् गायत्र्यां तत् सावित्री, यदुष्पिर्हि तद् गान्धर्वी, दद्दृश्यां तद्रूपमाला⁵¹ यदतिधृतौ तदैरावती ।⁵² आनुष्टुमानां⁵³ चतुर्षु चतुर्षु⁵⁴ यतिः । अपि च—मनौ गौ च द्वौ वंसलान्—

दृश्या कम्पयति मार्धं दृष्टा⁵⁵ वा श्वसिति⁵⁶ चापे ।

निःस्नेहा वदति रत्नं प्रोक्ता हंसनवाचा ॥

(40) A : च हीन स्वप्ना (41) M : मता । (42) M omits एवं (43) A & M add स्पन्द (44) A : सुरदाष ; M : सरमावसथ (45) A : जनुवतामा (46) M माणवकक्रीडितकं (47) A : शाम्य (48) M : शम्यवचम् (49) M. सत्यपि पर्यदुरक्तं (50) M adds वृक्षवृ ; A adds एवं (51) M omits यद् हृदी तद्रूपमाला ; S omits रूप (52) All the MSS. except T read a word माना here. (53) A adds उन्नाताड (54) A त्रिष () M हन्त । (56) A : श्वसिति ।

यो द्वौ लोचो च मनोरम्—

विरक्ताभिमानोद्धता न यान्तं⁵⁷ रणद्धि मियम् ।

मनोहश⁵⁸ घत्ते मुलं मुदा प्रोषिते मर्नरि ॥

नो द्वौ लोचो चातिः—

अपमधु सुमनसमलिरिव पतिरपि ।

विरस्युवतिमयमकलममिस्तरति ॥

हृदमेव द्विगुणमष्टयः लघुपर्द⁵⁹ नाम कृतम् । अथ बृहत्यां—

॥ ६ ॥ भुजगशिशुसुता नो म् ॥ ७ ॥

नो द्वौ मरुच भुजगशिशुसुता⁶⁰—

[76] युवतिरसुहरा⁶¹ स्पर्शो मुखचपलतया⁶² कूरा ।

कुटिलगतिदुरात्रान्ति⁶³ भुजगशिशुसुतां द्वेष्टि ॥

॥ ६ ॥ हलमुखी नो स् ॥ ८ ॥

रनसा हलमुखी⁶⁴—

योषितं स्पज⁶⁵ हतरसां⁶⁶ धर्परध्वनिममि⁶⁷ नरम् ।⁶⁸

धस्मरामति⁶⁹ कूराहनु⁷⁰ सुकरीमिव हलमुखीम् ॥

त्रिमिः पद्मिरच यतिः । अपि च । मो मी च द्वावस्ति—

अक्षिविहसं बाग⁷¹ रलक्ष्णा दोल⁷² हवाङ्गे स्पर्शो⁷³ अनिष्टः ।⁷⁴

वचिंतुमेवं न्यस्ता बुद्धिमंशसि⁷⁵ कस्यां⁷⁶ निःस्नेहायाम् ॥

पञ्चम चतुर्षु च यतिः । अपचिप्रा च । सत्रसा⁷⁷ ललितम्—

ललितं बन्धो बधुधनं कुलमञ्जिता च बधुवः ।

सकलं बधुवैव विरसां सलनामबाप्य विमुखीम् ॥

मो द्वौ ररचोत्सुकम् —

योषिति यत्र⁷⁸ नरो नु को न्यस्तिति जेवितमप्यसौ ।

उत्सुकमेव विहाय तं याति परं विरसा निशैः ॥

अथ पंत्याम्—

(57) A · मां तु (58) A drops च (59) A · लघं (60) M omits this sentence ; S : शिशुसुता
 (61) A : युवती सुवर्ती (62) A : सुवचनतया (63) A · मुधा चोति (64) M drops the line.
 (65) M & S : रचति (66) M : हस्मात् (67) M drops धनि (68) A : अधिरराम् (69) A :
 धर्परध्वनिमयी (70) M : हनु (71) M · बाग (72) M · नर्न (73) A · अहस्पर्शो (74) A : अतिपद
 (75) M drops the third foot and मुदमि (76) M · हस्मात् (77) M adds अक्षिणा ; S adds च
 (78) S मनु ।

॥ ६ ॥ शुद्धविराण् मसौ जगौ ॥ ६ ॥

मसजगाः शुद्धविराट्—

य⁷⁹ञ्जेता। वुमुमायुषोऽप्ययं कामः शुद्धविराट् कुलान्यपि ।⁸⁰

तत् स्नेहेन⁸¹ दृष्ट्वां बराङ्गनां तां कृत्वा न विरुद्धाकास्त्रियम् ॥⁸²

अपरान्तिका च ।

॥ ६ ॥ रुक्मवती भूमौ त्गौ भूतेन्द्रियाणि ॥ १० ॥

ममसगा रुक्मवती । पञ्चवर्षान् पठित्वा यतिः स्मृणा⁸³—

यत् सुमगन्वं गर्वनिरासादन्यगुणोत्तया⁸⁴ वाञ्छति लोकं ।⁸⁵

तस्य विपाको⁸⁶ रुक्मवती श्रीः⁸⁷ प्रेमवती वा⁸⁸ स्त्री न तु रुद्धा ॥

वपचित्रा च । पादान्ते प्राप्ता यतिः । पुनरुपदेशस्तु⁸⁹ क्वचित् पादान्तेऽपि न यतिरिति मूलश्रुतुम्
तेन यदाहुर्गायत्रस्याधस्तान्न पादान्ते नार्थान्ते यतिरिति, तत् सिद्धम् ॥

॥ ६ ॥ पणवो⁹⁰ भ्नौ युगौ ॥ ११ ॥

[77] मनसगाः पणवः—

यत्कामो⁹¹ अयपणवभ्रमानं⁹² लोकेषु⁹³ श्रियु तनुने तच्छ्व ।

स्त्रीणां भ्रूयुगधनुषो⁹⁴ वीर्यं स्निग्धानां किल⁹⁵ न विरुद्धानाम् ॥

पञ्चसु पञ्चसु यतिः । मात्रासमकञ्च ॥

॥ ६ ॥ मयूरसारिणी जौ गौ ॥ १२ ॥

रत्नरगा मयूरसारिणी—

स्त्रोर्मयूरसारिणीमुखाः⁹⁶ यत्र वर्जयन्ति लक्ष्मणैरमण्यैः ।

तच्छ ता विरक्तचेतसरवेन्नातुरक्त⁹⁷चेतसां निषेधः ॥

(79) A वे (80) A कृत्वाऽपि (81) A स्नेहो (82) M विरक्तकस्त्रियम् (83) A omits this sentence
(84) M गुणोक्तं (85) M लोक ; S शोक (86) M विपाके (87) M स्त्री (88) A वा
(89) M *रुपदिष्टत्वात् (90) M पटवा (91) A कामा (92) A ध्वान्तो ; M धन्य ; S
धनि (93) A लोकेऽस्मिन् ; M केषु (94) M : *धनुने (95) A यत् च in place of किञ्च
(96) M reads स्त्री मयूरसारिणी यत् (97) A *चानुरक्तं

॥ ६ ॥ मत्ता म्भो स्र्गो समुद्ररसाः ॥ १३ ॥

ममसगा मत्ता । चत्वारः षट् च यतिस्थानम्⁹⁹—

यद्गामत्वं¹⁰⁰ युवतिषु मत्ता षट्¹⁰⁰ वित्तं जहति तनुञ्च ।¹⁰¹

तत्तत्¹⁰² प्रेम मियमधुपाना¹⁰³ स्निःस्नेहानि¹⁰⁴ रूप्यति न¹⁰⁵ सङ्गम् ॥

वानवासिका¹⁰⁶ च ।

॥ ६ ॥ सपस्थिता तृजो ज्गौ ॥ १४ ॥

तो जौ द्वौ गुरश्चोपस्थिता—

यदा दुरवाततपरचयं हित्वा मुनयोऽप्यमर्षरचलाः ।¹⁰⁷

स्निग्धां प्रसममुपस्थितां¹⁰⁸ दृष्ट्वा तपसोऽपि¹⁰⁹ विरागिणः ॥¹¹⁰

अपि च । सास्त्रयो गुरश्च¹¹¹ मेघवितानम्¹¹²—

यद्मो षभि¹¹³ मेघवितानं¹¹⁴ सरसाः समवेक्ष्य रमन्ते ।

तदपि मियया रसवत्या विरसा गृहसंघटनायै ॥¹¹⁵

भाषातलिका च । रः सौ गश्च मखिराग¹¹⁶—

यज्जनः कुञ्जे मगिरामैरंशुकैश्च परिष्कृतिमङ्गे ।

तद्धि वीक्ष्य बधूमनुरक्तां देहदोषं¹¹⁷ दृशेव विरक्तान् ॥

मतयगारचम्पकमाला—

यत्पतति ह्रवं विरहग्लानं¹¹⁸ चम्पकमालामृदुलं देहम् ।¹¹⁹

तच्च सरागममदोहेतोस्तद्धि¹²⁰ विरक्ता वनितास्तथायाः ॥

पञ्चमिः पञ्चमिश्च यतिर्मात्रासमकश्च । मरयगास्तद्धिन्माला [78]—

यद्दृष्टान्तं¹²¹ विदुर्दृष्टं¹²² प्रीत्यामे¹²³ च धन्या न मोक्षतास्त्रेषु ।

सोऽपि स्नेहे सरागरामाणां¹²⁴ मानोऽभाषां पुनस्तद्धिन्माला ॥

अथ त्रिष्टुमि—

(99) M चतुर षट् षठ्ठिवा यतिस्थाने ; S चतुर षट् च षठ्ठिवा यतिस्थान (99) A मत्ता ; M यद्गामत्वं (100) A चतुरिषु मत्तादृष्टम् (101) A तनुं तच्छ (102) A lacuna ; S उदत् (103) A & M मियमधुपाना (104) M नि सद्भाभि (105) A तु (106) M वानवासिकं (107) M खना (108) A चत्वारः षट् षठ्ठिवा यतिस्थाने ; M उरजातमुपस्थितां (109) A तपसे ; M हमसो (110) A ररमाला ; M विरागिणो (111) A adds आदि ; M & S गुरश्चापि (112) A मेघवितानमि ; M मेघवितानम् ; S मेघवितानम् (113) A आरिणेषु ; M अपि (114) A वितानम् ; M मेघवितानम् (115) A विरसा गृहसंघटनायै M विरसाऽहानसंघटनायै (116) M adds : रः सौ द्वौ गुरश्च मखिराग (117) M साभिनात् (118) A विरहग्लानि ; M विरहग्लानि (119) M चम्पकमालां मृदुलमर्थं धम् (120) A रकात्तु ; M रकाभि (121) A य दृष्टान्तं ; M यद्दृष्टान्तं (122) A विदुर्दृष्टं ; M विजय (123) A पायाम् ; M पायाम ; S पत्याम् (124) M सापि स्नेहे विरागिरामाणां

॥ ६ ॥ एकरूपं मसौ जगौ ग् ॥ १५ ॥

मसजा गौ च द्वैकेकरूपम्—

भ्रूवापा¹²⁵द् धन¹²⁶पदमराजित्तयाद्¹²⁷ यस्त्र¹²⁸स्यन्यवलाकटाक्षकायहात् ।¹²⁹

नासौ भ्रुव्यति¹³⁰ नैकेरूपमास्ने चित्रं हेतनया¹³¹ऽन्वमेति मावम् ॥¹³²

दक्षिणान्तिका च ॥

॥ ६ ॥ इन्द्रवज्रा तौ जगौ ग् ॥ १६ ॥

तौ द्वौ जो गौ च द्वाविन्द्रवज्रा¹³³—

यस्पेन्द्रवज्राधिक¹³⁴गोत्र¹³⁵गवो विद्यार्थंशौर्यदि चास्य¹³⁶धार्थ्यम् ।¹³⁷

नरयन्वयो¹³⁸ मन्मथमन्यराणां¹³⁹ स्त्रीणां कटाक्षैर्गमितस्य¹⁴⁰ दास्यम् ॥

॥ ६ ॥ सपेन्द्रवज्रा ज्तौ जगौ ग् ॥ १७ ॥

जतजा गौ चो¹⁴¹पेन्द्रवज्रा—

तद्वै¹⁴² सिद्धो¹⁴³ विजयो बभूना धनेष्वनहास्त्रज्वरूिकायाम् ।¹⁴⁴

यदा¹⁴⁵ बिलामंगमिताऽङ्गनानामु¹⁴⁶पेन्द्रवज्रायुधयोरेपि श्रीः ॥

॥ ६ ॥ आद्यन्तावुपजातयः ॥ १८ ॥

इह प्रमज्जादिप्रमवृत्तानोन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः पादसङ्घुरेणोच्यन्ते । एतयोः¹⁴⁷ पारावर्धस्यादित्तो¹⁴⁸ यदि स्यातामेकस्मिन्नेव¹⁴⁹ रत्नोके तदुपजातयो¹⁵⁰ नाम वृत्तानि ।

आय्यानुपजातय इति वक्तव्ये आय्यन्तावुपजातय¹⁵¹ इति मुच्यन्ताधार्य¹⁵² इमा विपरीताख्यान-
क्याख्यानकया व्यावर्त्तयति ।¹⁵³ यदि हीन्द्रवज्रपाद उमपोरधयोरादिरैव स्यादुपेन्द्रवज्रापादोऽन्य
आख्यानकौ ।¹⁵⁴ अथोपेन्द्रवज्रपाद आदिरित्तोऽन्यो विपरीताख्यानकौ । तस्मादिन्द्रवज्रपाद एव

125) M भ्रूवापाना (126) A : षुन ; M धन° (127) A पदमराजित्तया ; M : पदमराजि सज्जा
(128) A : यस्त्र ; M : शर्त् ; S : धात्रं (129) M . कटा कटाक्षकाण्डम् (130) A भ्रुव्यति ;
M : कुव्यति (131) A . दिलमिया ; M : हेतनया (132) A : द्रव्यमेति (133) A इन्द्रवज्रो (134)
A : अहित° ; S अहित° (135) M गात्र (136) A विन्यर्थवशाश्च परस्य (137) M धार्थ्यम्
(138) A . दान्यवलयो ; M नरयत्तयो ; S . नरयत्तयो (139) M मन्मथमन्यराणां (140) A
नविन्यय ; S : कनिन्य (141) A adds द्वौ (142) A तद्वै (143) M सिद्धो (144) A . रत्ना-
रिकायाम् ; M . रत्नम्..... ; S : रत्नुरिकायाम् (145) A यदा (146) A बिलानाङ्गनिहाङ्गनाः ; M
विनामङ्गम हाङ्गनाः (147) A adds वृत्तयो , M reads यदा पूर्वोक्तयोस्तयोः (148) A आदि-
रत्नत्वात् (149) M . स्यातामेकस्मिन्नेव (150) A . तदुपजातयो ; M तदुपजातयो (151) A
drops अयत्तय (152) M drops आचार्य (153) M इमे विपरीताख्यानकया नया रत्यानकया वृत्तय
इति ; A : नार्ययति ; S . वरीयति (154) M . पारावर्धन्ते आख्यानकौ स्मार्त्

पूर्वाभ्यं परस्य वाऽ¹⁵⁵दिरन्तरच स्यात् । पूर्वस्यादिः परस्यान्त इति वा परस्यादिः पूर्वस्यान्त इति वा
पूर्वादिः परादिरिति वा पूर्वान्तिः परान्त इति वा ।¹⁵⁸ [79] तयोपेन्द्रब्रह्मपादोऽपि—

यद्वाऽपराधोऽत्र न कामिनोनां तारचापि पुसां¹⁵⁷ नयनैः स्वल्पन्ति ।

स्त्रियः पुमांस्तरच तथैव सृष्टा¹⁵⁹ यथा मिथो दान्तुऽपजात¹⁵⁹योऽपि ॥

लज्जा गता क्वापि¹⁶⁰ च लज्जितेव¹⁶¹ धृतं क्वचिच्छ्रोत्रपुटे निलीनम् ।

कुलाभिमानो¹⁶² मुनिनैव¹⁶³ मुक्तो मुक्ते बधूमिर्नयनागुणशो ॥¹⁶⁴

तिष्ठन्तु कामाकुल¹⁶⁵दृष्टिपाता मावारच¹⁶⁶ तेषामुपजातिभेदाः ।

एकाऽपि बाणी स्मितमञ्जुरासा¹⁶⁷ करोति पुंसामपरामवस्थाम् ॥¹⁶⁸

द्वादशोपजातयः । अथश्च न्यायोऽन्यत्रापि¹⁶⁹स्यात् । तेन¹⁷⁰ त्रैष्टुभानामन्येषां वा वृत्तानां पादाः
समाप्तसंख्याया द्वौ द्वयैकभूय भूत्वा द्वादश,¹⁷¹ त्रयस्त्रय एकभूय भूत्वाष्टादश,¹⁷² चत्वारस्त्रयवार एकभूय
भूत्वा चतुर्विंशतिरिति विषमवृत्तानि ।¹⁷³ एषा विषमाक्षराणां राशयूनमिति¹⁷⁴ (V 5) संख्योक्ता ।
यत् पुन क्वचित्—

एषो हि पुल्लाम्बुजवर्धनेत्र नमोऽस्तु ते देव पराऽप्येव ।

प्रसन्न मां पालय लोकनाथ रणेह मां¹⁷⁵ भूतशरणायसद् ॥¹⁷⁶

इत्यादिषु प्रथमस्य तृतीयस्य च पादस्य लघ्वन्तत्वं दृश्यते, तदर्थेऽप्येव¹⁷⁷ विषमेषु लघ्वन्तं गुर्वन्तं वा
पाद¹⁷⁸ द्रष्टव्यम् । नेन्द्रब्रह्मोपेन्द्रब्रह्मपादमंकरजम् । तयोर्गुर्वन्तत्वात् ।¹⁷⁹ तन्तरच यदेके¹⁸⁰ वर्गयन्ति—
गन्त इत्यत्र पादान्तेऽपि लघो¹⁸¹गुरंरंशा विधीयत इति, तदपि¹⁸² प्रत्युक्तम् । विषमेष्वेव तदुपपत्तेः ।¹⁸³

एवं तद्यथाऽपि¹⁸⁴ तथैवास्तु ।¹⁸⁵ नैतत् । आर्यादीनामर्थस्य लघ्वन्तत्वासम्भवात् । दृश्यते च¹⁸⁶
ह्रस्वान्तमर्थं चीनांशुकमिव केतो प्रतिवात नीयमानस्येत्यादिषु । तदर्थमेवावरच¹⁸⁷ गुणमंशा विधेया ।
अन्यथा मात्रासंख्या¹⁸⁸परुषात्तदेव¹⁸⁹ प्रयोगक्षमात्वाद्¹⁹⁰न्येषामपि गृह्यते ॥¹⁹¹

- (155) M^a पादस्य in place of परस्य वा (156) M reads the sentence पूर्वादिः परस्यादिरिति परादि
पूर्वान्ति इति वा । (157) A : पु सो (158) A : दृष्टा, S तृष्टो (159) M : या उपजात^a (160) A :
क्वापि (161) A : क्वचिन्ति ते वा (162) S कुलाभिमानो (163) M^a मुनिनैव (164) A श्रान्तो
S : शराय (165) A. कामाकुल^a (166) M. भावारच (167) M : स्मित मञ्जुरासा, S स्मितमञ्जुरासा
(168) M पुंसामिव राशयूनमिति (169) M drops अपि (170) A adds अर्थेऽपि (171) M adds
द्वादश विषमवृत्तानि भवन्ति (172) All the MSS. read चत्वारिंशत् (173) A adds भवन्ति ; M
drops एकभूयं धृत्वा (174) A^a विषमाक्षरानि भूनामिति ; M विषमं च राशयूनमिति (175) M^a
रथो मा (176) A. cites here Kumāra I 30^a. (177) M : तदर्थेऽप्येव च (178) A शरुत्वं
M^a लघ्वन्तगुर्वन्तपादमंकरजम् (179) M : इन्द्रब्रह्मोपेन्द्रब्रह्मपादमंकरजम् तयोर्गुर्वन्तत्वात् (180)
M drops यद् (181) A & M ह्रस्वस्य (182) A drops तदपि (183) M : विषमेष्वेव तदुप-
पत्तेः (184) M & S drop अपि (185) A : तथैव माऽस्तु (186) M : लघ्वन्तत्वासम्भवाद् दृश्यते च ।
(187) M : तदर्थमेवावरचं, A : तदपि एवावरचं S : तदर्थमेवावरचं (188) A drops संख्या (189) M :
तत्तदर्थं (190) A^a योगक्षमात्वाद् ; S : प्रयोगक्षमात्वाद् (191) M & S^a क्वचित् ।

॥ ६ ॥ दोषकं¹⁹² भौ भृगो ग् ॥ १६ ॥

माद्वयो गौ च द्वौ दोषकम्—

धूतवधादिभिरर्थसमीहा¹⁹³ देहविपत्कलसाहस-[80]-कर्म ।¹⁹⁴
दोषकवृत्तमिनीह मज्जने धृष्टविदग्धबधूनवर्षा ।¹⁹⁵

॥ ६ ॥ शालिनी म्लौ त्गो ग् समुद्रपिंभिः¹⁹⁶ ॥ २० ॥

मः तौ¹⁹⁷ गौ च शालिनी । चत्वारः सप्त च यतिस्थानम्—

नीदीमङ्गे¹⁹⁸ स'सयित्वा¹⁹⁹ वसानाः केशानग्रे मंकिरन्तीर्विकीर्य ।
लीलां लीला²⁰⁰ शालिनीर्दशयन्तीर्न प्रेक्षन्ते²⁰¹ पमिष्ठता जेतुकामा ।

॥ ६ ॥ वातोर्मी मभौ त्गो गश्च ॥ २१ ॥

ममना गौ च द्वौ वातोर्मी । चकारात् पूर्वयतिरनुकृष्यते²⁰²—

अन्ये तामिर्विन्विता²⁰³ वाणिनीभिर्भूयो भूयो हृदि चिन्ताविलामैः ।²⁰⁴
त्यक्त्वा सज्जां कुलधर्माश्च नीत्या²⁰⁵ संसेवन्ते धूतवा²⁰⁶ तोमिधर्मम् ॥²⁰⁷

॥ ६ ॥ भ्रमरविलसितं मभौ म्लौ गश्च ॥ २२ ॥

ममनलगा भ्रमरविलसितम् । चकाराद्यत्याकर्षं²⁰⁸—

दृष्ट्वा क्वापि²⁰⁹ भ्रमरविलसितान्²¹⁰ देशारिचान्या²¹¹ वनगिरिसरितः ।²¹²
कान्तां कामी²¹³ हृदि ननु²¹⁴ कुरुते धन्यम्बन्धुः²¹⁵ शुभमृषिचरितम् ॥²¹⁶

वानवासिका च ॥

॥ ६ ॥ रथोद्धता नौ लौ ग् ॥ २३ ॥²¹⁷

रथरा लगौ च रथोद्धता—

यत्र केवलमनोरथोद्धता नाश्रिताऽपि²¹⁸ विकरोति मानसम् ।

तत्र सन्निहितवाणिनीजने²¹⁹ श्रद्धोत्त विजयाय कः पुमान् ॥

अपरान्तिका च ॥

(192) M : लोथकं (193) M : धूतवधादिभिरर्थसमीहा (194) M : देहविककीकलसाहसकारणम् (195) M : शानिप्युक्ता म्लौ त्गो ग् । समुद्रपिंभिः (196) S : वेद्याः (197) A adds द्वौ (198) M : अग्रे (199) M : संमयित्वा (200) A : लीलां (201) M : प्रहस्यते (202) आकृष्यते (203) M : निर्विन्विता (204) M : हृदि चिन्ता ; A : हृत्तचिन्ता (205) A : नित्यं ; S : रीत्या (206) A : धृत*, M : धृत* (207) A : *धर्मः (208) A : यतिराकृष्यते (209) A दृष्ट्वा वापि ; M : दृष्ट्वापि (210) A & M : भ्रमरविनमिता (211) A : देशारिचान्या ; M : देशारिचान्याम् (212) A : गिरिवनमहिताम् ; S : गिरिवनसरिता (213) A : कामी वान्ता (214) A : न तु ; M : वर्तु ; S : नत् (215) A : बन्धुः अन्य (216) A : शुभ मृषिचरितम् ; M : अन्यशुभमृषिचरितम् (217) M omits the *vyāhi* and illustration on this *sūtra* and runs on to the next *sūtra*. (218) S : नाश्रितापि (219) S

॥ ६ ॥ स्वागता नो भूगौ ग् ॥ २४ ॥

रनमा गौ च द्वौ स्वागता—

पूर्वमेव महिलामधुमत्तः²²⁰ तामिरेव हृदयं हतरोपम् ।²²¹

अथ²²² द्विरपति²²³ वयुविररेण²²⁴ स्वागतानि कुशलानि खलन्त्य ॥

आपातलिका²²⁵ च ॥

॥ ६ ॥ वृत्ता नो सगौ ग् ॥ २५ ॥

नो द्वौ सो गौ च²²⁶ वृत्ता ।²²⁷ वृत्तेति पाठान्तरम्—

स्यपति²²⁸ मनसिरये²²⁹ स्वाङ्ग²³⁰ रमयति युवतिजने वित्तम् ।²³¹

नियतति विपरिणतो²³² वृत्तात्²³³ फलमिव विपरिणतं वृत्तात् ॥²³⁴

[81] ॥ ६ ॥ श्येनी जौ लौ ग् ॥ २६ ॥

रजरा लगौ श्येनी—

श्येन्यमूयु कामिनोयु यत्²³⁵ भिन्ने दन्तपक्षिरायता विलान्तरा ।²³⁶

श्येन्यसौ²³⁷ स्वदं नरम्य रागिण²³⁸ चित्तमीनहारिणी²³⁹ किमु स्त्रिय ॥

॥ ६ ॥ प्रत्यवबोधो भूतौ नगौ ग् ॥ २७ ॥²⁴⁰

मतना गौ च प्रत्यवबोध —

यद्रतदिग्धान्²⁴¹ युवतिकलापादौ स्रजवाणान्²⁴² रतिपतिरस्त्वन् ।

प्रत्यवबोधं हरति नराणां तेन स ध्यान्ते रबरदुल्लेऽपि ॥²⁴³

कुहमलदन्ती धीर्वा ।²⁴⁴ पञ्चसु पट्सु च यतिः ।²⁴⁵ बानवासिका च । अत्र²⁴⁶ नवभ्यो यदि खलु

सगणस्तान्नु जगत्यां²⁴⁷ विदधति²⁴⁸ ललनाम् । बानवासिका च ॥²⁴⁹

नयमा गौ²⁵⁰ चेदनवसिता²⁵¹—

यदपि बधूनां²⁵² नेत्रकलापादनवसितेषु²⁵³ विभ्रनवाणान् ।

हृदयममिन्वा मुञ्चति चित्ते बसति²⁵⁴ ततोऽयं²⁵⁵ धन्विषु²⁵⁶ कामः ॥

220) M. महिलामधुहृत् (221) A. हृत्पेच (222) A. अत्य (223) A. इयति (224) M. : विररेण ; S. : विररे च (225) M. : उत्पललिका (226) M. adds द्वौ (227) M. & S. adds नाल (228) A. : इयति (229) A. : मनसि यो (230) A. : स्वाङ्ग ; S. : स्वाङ्गं (231) M. & S. : वित्तम् (232) M. विपरिणतं (233) M. : वृत्तात् (234) M. : हावत् ; S. : वृत्तात् (235) A. : या (236) A. : आयतवनागतता (237) A. : श्येनसौ ; S. : श्येनसौ (238) A. drops रागिणः (239) A. : कामिनो रिणि ; M. : चित्तमीन हरिणी (240) A. does not recognise this as a separate *sūtra*. (241) M. इतरवात् (242) A. : ईक्षणान् (243) A. : वृत्तेषु ; S. : वृत्तानि (244) A. drops धी ; M. : वृभूमनादि धी (245) A. : सप्तसु यति (246) A. : यत्र (247) M. : जगलः गत्यां (248) M. drops विदधति (249) A. adds वा after एतनां ; M. drops बानवासिका च ; : ललनां बानवासिकां वा (250) A. drops (251) M. : चेदनवसिता ; S. : च नवसिता (252) A. : धानां (253) M. : अनवसितेषु (254) A. : भवसति (255) A. : एतौ रि (256) A. धन्विषु ; S. : धन्विषु ।

षट्सु पञ्चसु²⁵⁷ यतिरूपचित्रा च ॥

अथ जगत्याम्—

॥ ६ ॥ जगती ॥ २८ ॥

अधिकारोऽयमाऽध्यायपरिसमाप्तेः । ननु²⁵⁸ किमर्थोऽयम् । अक्षरसंख्ययैव²⁵⁹ गायथयादिवज्जगतीति गम्यते ।

उच्यते—तोटकं स इत्यादिष्वनुक्तसंख्येषु द्वादशानामेवाक्षराणां ग्रहणं स्यादिति । तथापि²⁶⁰ श्रुतैव²⁶¹ पुटद्रुत²⁶² विलम्बितादीनां द्वादशाक्षराणां मध्ये पाठादेव तत्सिद्धे ।²⁶³

एवं तर्हि, पूर्वापरपदार्थवशान् संख्याऽस्मिन् तन्त्रे²⁶⁴ नाश्रीयत इति सूचयितुम् । तथा चोक्तादीनां पूर्वस्मात् संख्यानियमो²⁶⁵ नाश्रितः ।²⁶⁶ समानीप्रमाणोक्तितानानां पादस्यानुष्णुवक्त्रमि (5/9)त्यस्मात् परस्मादष्टाक्षरत्वं नाश्रीयते²⁶⁷ । स्वरूपेणोपात्ता²⁶⁸ संख्याऽश्रीयत²⁶⁹ एव²⁷⁰ यजुषां पद् साम्नां द्विरित्यादिषु । अत एवात्र²⁷¹ संख्या²⁷² क्वचित् स्वरूपेणोपनीयते²⁷³ क्वचिदस्वादिमंकेतैः ॥

[82] ॥ ६ ॥ वंशस्थं ज्तो जौ ॥ २६ ॥

अतजरा वंशस्थम्—

रमैः सजन्तौ मदरागविभ्रमः²⁷⁴

निपेव्य ह्यलामिव वारवात्णोम्²⁷⁵

पतन्त्य²⁷⁶मीका वरवारवाणिनो²⁷⁷—

मपि स्ववंशस्थजनोचितक्रियाः ॥²⁷⁸

॥ ६ ॥ इन्द्रवंशा तौ जौ ॥ ३० ॥

तौ द्वौ जौ चेन्द्रवंशा—

अर्थेनैमन्तीषु²⁷⁹ न महार्चसंस्तवै²⁸⁰—

यो²⁸¹ वारमुख्यासु रतोऽशुलास्वपि ।²⁸²

तस्मिन्न²⁸³ जातु क्षतकीर्तितेजसि²⁸⁴

धीरिन्द्रवंशामिजनेऽपि तिष्ठति ॥

(257) M : षट्सु षट्सु (258) A adds च (259) A : मत्स्यायैव (260) M : अथापि, S : तथापि (261) A : व्यर्थम् (262) A : श्रुतैः (263) M : पाठादेतत्प्रसिद्धे (264) A : तत्र (265) A : drops संख्यानियमो (266) M : नाश्रीयते श्रित (267) A : drops पर... श्रीयते; M : adds उक्तादीनान् न पूर्वस्मात् संख्यानियमो (268) A : रूपेण रूपात्तत् (269) M : मत्स्यायुर्वी समश्रीयते (270) A : ends the sentence here. (271) M : adds च (272) A : संख्याया (273) A : स्वरूपे नोपनीयते (274) M : मदरागविभ्रमः (275) A : वारवाणीम् (276) A : पतन्त्य (277) M : वरवाणि (278) M : क्रियाम् (279) A : अधोन्मन्तीषु (280) A : महार्चसंस्तवै ; S : महार्चसंस्तवै (281) M : या ; S : ये (282) A : अशुलास्वपि (283) A : तस्मिन् (284) A : क्षतकीर्तितेजसि

॥ ६ ॥ द्रुतविलम्बितं न्मौ भौ ॥ ३१ ॥

नो भौ द्वौ ररव द्रुतविलम्बितम्—

नवरसस्य परस्य विकारिका
स्वपरसस्यस्वतिरपगुणसु च ।
रुचिफलं गणिकामु मुख्या^{२८५}न्तृणां
द्रुतविलम्बितमग्निशिवोस्विव ।^{२८६}

॥ ६ ॥ तोटकं सः ॥ ३२ ॥

सगणाश्चाक्षरश्चेत्तोटकम्—

विटवीरजनस्य गृहाः कुलटा—
स्वजना अपराद्धराः^{२८७} पुण्याः ।^{२८८}
श्रुतमस्य महा^{२८९}सत्रस्य कथा
अपि तोटकगन्धक^{२९०}नाटकवान् ॥

^{२९१}तोटकमेव सगणा^{२९२} षट् चेद्वृत्तौ^{२९३} ललितं नाम वृत्तम् ॥^{२९४}

॥ ६ ॥ पुटो नो म्यो वसुसमुद्राः ॥ ३३ ॥

नो द्वौ मयो च पुटः । अष्टौ चत्वाररव यतिस्थानम्—

विटजन^{२९५}सहवासा श्रुययनारी^{२९६}
रुचिरसजवाधा^{२९७} सङ्गिरायैः ।
अशुकमपि^{२९८} मरुन्ने^{२९९} सुस्वभावाः
पुटमिव^{३००} कुमुतानो पुण्यगन्धाः ॥^{३०१}

(285) A · फलं (286) M : *सिक्वामिन (287) M : स्वजनानपराद्धरा (288) M · अरथा ; S · यस्या
(289) A : बहत्* (290) A · तोटकं गर्भ* (291) A adds before this : नाये मरुभगया वाद्
(292) M drops सगणा (293) A · अतिवृत्तौ (294) M adds ह्यात् (295) A · विटजन* (296) A ·
क्षण नारी ; S · सुन्ननायं (297) A · धनसहवासा ; M drops रविर* ; (298) M · अशुकमणि ; S :
अशुकर्मणि (299) A · भजन्ति (300) M : पुनमिव (301) M commits Haplology here and
drops the following lines including the next *sūtra* and its illustration (first half) ; A

॥ ६ ॥ प्रमुदितवदना नो री ॥ ३४ ॥

नो री री च द्वौ प्रमुदितवदना । चञ्चलाक्षौ नो राविति केचित् पठन्ति—

न मदनमृगचञ्चलाक्षीं व्रजेत्³⁰²
 प्रमुदितवदनाञ्च वेर्याङ्गनाम् ।
 त्यजति हि³⁰³ धनलोलुपां तां³⁰⁴ स्मरो
 न सुरमिरिति³⁰⁵ शालमङ्गीमिव ॥³⁰⁶

॥ ६ ॥ जलोद्धतगतिः जसौ जमौ रमतंयः ॥ ३५ ॥

जसौ द्विकौ जलोद्धतगतिः । पङ्क्ताः पङ्क्तवो³⁰⁷ यतिस्थानम्—

गुणोद्धतगतिः कुलोत्तरवधुः³⁰⁸
 धनोद्धतगतिः सुमाननवधुः³⁰⁹
 तनुद्धतगतिः पणोचितवधुः³¹⁰
 यथा तनुनदी³¹¹ जलोद्धतगतिः ॥

[83] ॥ ६ ॥ भुजङ्गप्रयातं यः ॥ ३६ ॥

वरचत्वारो भुजङ्गप्रयातम्³¹²—

गलत्कञ्चुकान्तैर्बहिः स्नेहकान्ता³¹⁴
 परेश्वासत्रन्तो³¹⁵ रमं प्राणमूल्यम्³¹⁶
 भुजङ्गप्रयातं पटं पृथ्यमाना³¹⁷
 भुजङ्गीव वक्रत्रे³¹⁸ न वेर्या³¹⁹ निषेव्या ॥³²⁰

अथै यनिरिति केचित् । एवं याः पट्चेदृतावाप्यायनो³²¹ नाम वृत्तम् ॥

(302) A : व्रजतु मदनमृगचञ्चलाक्षीं ; M : न तु वनमृगचञ्चलाक्षीं , S : व्रजतु (303) A drops हि (304) A : मदनोन्नयनां , S : वद लोलुपाणां (305) A M & S : सुरतिरिति (306) A : शालमङ्गीमिव , M : शानमङ्गीमिव (307) A : पट् पट् (308) M : कुलोत्तरवधुः , S : कुतोत्तरवधुः (309) A : सुमध्यमवधुः (310) M : पणोचित-वर (311) M : यथैव सजनाः , S : यथाऽनुनना (312) M omits the name. (313) M : कञ्चुकार्यैः (314) M & S : स्नेहकारैः (315) A : परेश्वानवन्ती (316) A रम प्राणमूल्यम् , M : रसप्राणमूल्यम् (317) M : पट् पृथ्वि समानाः , S : वदन्तोऽप्यमाना (318) A : वक्रत् (319) M : विवेर्या (320) A & M : विवेर्या (321) A : पट् चेद वृताप्यायनो ; M : पट् चोऽन्तौ उताप्यायनी

॥ ६ ॥ स्रग्बिनी रः ॥ ३७ ॥

राश्चत्वारः स्रग्बिनी—

चन्द्रकान्तप्रभा³²² चन्द्रशाला शुभा
मत्³²³वेरयाङ्गना मण्डिता³²⁴ स्रग्बिनी ।
यत्र तत्र स्मरो³²⁵ नङ्ग एवाङ्गवान्³²⁶
स्यादिति³²⁷ प्रायशः पिद्गमंसत्कथा ॥³²⁸

अत्राप्यर्थे यतिरिति केचित् ॥

॥ ६ ॥ हिमविकरा न्यो न्यो ॥ ३८ ॥

नयो द्विकौ हिमविकरा—

नपयुण्युग्मं रसयुगयन्वा³²⁹
हिमविकरा³³⁰ स्याद्गमललितं वा ।³³¹
कुमुम³³² विचित्रे त्परमतेऽक्षौ
मदनविकारेत्परमतेऽपि ॥³³³

वानवाप्तिका च ॥

॥ ६ ॥ शशप्लुता³³⁴ त्वो त्वो ॥ ३९ ॥

तयो द्विकौ शशप्लुता—

स्मृत्वाऽप्यधि³³⁵ पादं मञ्जोरकशिखां³³⁶
कर्णे³³⁷ शुभ्याशौ³³⁸ हस्ते बलवानि ।
कण्ठे मणिमालां वेशेषु³³⁹ बापुना
कामप्रहपीडां³⁴⁰ को नाम सहेत³⁴¹ ॥

अर्थे यतिः । मणिमानेऽप्यन्वे³⁴² ॥

(1) 22) A °निशा; S °निभा (323) M. मन्द् (324) M मण्डित (325) A स्मरो (326) A °मद्
एवाङ्गना; M °नङ्गवाङ्गवान्, S. मद् एवाङ्गवान् (327) M: रवति (328) M °प्यदंसत्कथा
(329) A: हिमरमण्या (330) M हिमविकरा (331) गजललिता (332) A °विमिति; S विसम
(333) A. मदनविचारेत्परमते च; M: मदनविकारेत्परमतेऽपि (334) M शशप्लुता (335) A
omits the first four letters (336) M: मञ्जोरकशिखा (337) M & S कण्ठे (338) M शुभ्याशौ
(339) M °वेशेषु (340) M °कामप्रहपीडां (341) M हस्ते, S. मन्ते (342) A adds पदस्योति टिप ।
तां शशप्लुतां मणिमानेति केचित् चटन्ति ।

॥ ६ ॥ प्रमिताक्षरा सौ सौ ॥ ४० ॥

सौ सौ च द्वौ प्रमिताक्षरा—

प्रमिताक्षरेण वचनेन हित³⁴³
 कययामि ते³⁴⁴ शृणु च तत् कुरु च ।
 गणिकाश्रितामपि पुरीं सततं
 भुजगाश्रितामिव³⁴⁵ तरौ³⁴⁶ जहिहि ॥

॥ ६ ॥ वैश्वदेवी मौ याविन्द्रियर्षयः ॥ ४१ ॥

मौ द्वौ यो च द्वौ वैश्वदेवी । पञ्च सप्त च यति³⁴⁷—

पूर्वाषाढाषाष्टापमावे³⁴⁸ सहाया³⁴⁹
 नित्यभ्रष्टानां³⁵⁰ मूलसत्यानवृत्तेः ।
 श्रेये कुम्भाम्य स्थायुका चन्द्रकान्ता³⁵¹
 रूपाजीवा स्याद्वैश्वदेवीव³⁵² तारा ॥

चन्द्रकान्तेत्यन्वे³⁵³ ॥

[84] ॥ ६ ॥ कान्तोत्पीडाम्भो स्मौ समुद्रवमवः ॥ ४२ ॥

नमसमा. कान्तोत्पीडा । चत्वारोऽष्टौ च यतिस्थानम्³⁵⁴—

कुर्वन्तेशा कुलमवकान्तोत्पीडा³⁵⁵
 विभ्रो वञ्च³⁵⁶ स्थिरकुलमयादानाम् ।
 भ्रयन्स्नेहा³⁵⁷ लणमिव नीलीरागा
 दोषैर्वेश्या जलधरमालातुल्या ॥

जलधरमालेत्यन्वे³⁵⁸ ॥

॥ ६ ॥ नवमालिनी नृजो भ्याविति³⁵⁹ ॥ ४३ ॥

नवमया नवमालिनी—

परजनदूषणानु सहवासान्³⁶⁰
 परपरिधानं कृष्णवसनानु ।

(343) A: चैत (344) A adds तु (345) M. भुजगाश्रितामिव (346) A drops the word. S पुरी
 (347) M reads चन्द्रकान्तेत्यन्वे here in a similar manner as in the *vriti* on VI. 40 (348) A
 चापमावे(349) M: सभायां (350) M विर्वक हन्द्वा ना, S तित्यभ्रष्टानां (351) M: चन्द्रकान्ता (352)
 A: वैश्वदेवी च (353) A adds. पठन्तीति शेष । वैश्वदेवीं चन्द्रकान्तेति केचित् पठन्ति ॥ (354) M
 mentions the alternative name here. (355) M कुलमवकान्ता पीडा (356) A: विभेराञ्च
 (357) A: तस्मात् स्नेहात्; S तस्य स्नेहात् (358) A adds कान्तोत्पीडा वज्रधरमालेति केचित्
 पठन्ति ॥ (359) M omits इति (360) A: परजनदूषितां सुनहवासान्; M: नरजन दूषणीषु सहवासान्
 11

समिनवमालिनीषु परमास्यैः³⁶¹

पततु³⁶² मनो न वारवनितासु ॥

सपि च—नो जी यरच तामरसं ललितपदं वा-

भुकुटिकटाक्षविलास³⁶³ विकारैः

कृतविकृतैर्गणिकावदनस्य ।

कथमिव तामरसं तुलना-³⁶⁴

ललितपदं यदवाप्य³⁶⁵ न लीनम्³⁶⁶ ॥

नमजया हुतपदं³⁶⁷ मुखरं वा कलधंसा वा—

हुतपदं³⁶⁸ मुखरन्पुरमेवा³⁶⁹

मनति मग्नकलहसकृतश्रीः ।

इति गृणाति गणिकां परधमे-

नं परिपरयति³⁷⁰ गुणान् यदि³⁷¹ तस्याः ॥

नमजरा मत्तकोकिलं प्रियंवदा च—

सकलधित्तमति³⁷² मत्तकोकिल-

ध्वनिरियं सुखयति प्रियंवदा ।

इति च³⁷³ शंसति खलो मनाक्³⁷⁴ क्वधिवृ-

कलरवैरपनता³⁷⁵ पणस्त्रियम्³⁷⁶ ॥

द्रे इमे³⁷⁷ अपरान्तिके च । तमवरा ललिता —

अङ्गानि सङ्गललितानि³⁷⁸ विभ्रमा

चित्रा³⁷⁹ विचित्ररचना³⁸⁰ च वागिति ।

एतानि वेत्ति गणिकासु कामुको

जानाति³⁸¹ साऽपि मग्ने न³⁸² साधुतान्³⁸³ ॥

इति मगवतो यादवप्रकाशकृतं छन्दोविचिंतिमाध्ये षष्ठोऽध्यायः ॥

(361) M. परमास्यै (362) M & S; पतति (363) M. *विलास* (364) M; यदवाप (365) M.
नलिनम्; S. म लीनम् (166) A & S. हुतपदा (367) A हुतपदा (368) A *दृगुमेवा (169) M.
पर परयति, S; च न परयति (370) A गुणयति; M गुणयति (371) A. *विभ्रमसि; M
सकलधित्तमति (372) M drops च (373) A. धनामनाक्; M धनं, दन् (374) A कृ...कानना (375)
A & S. पणस्त्रियम् (376) A drops इमे (377) M. सङ्घि ललितानि (378) A. विभ्रमा चित्रा;
M. विभ्रमाचित्रा (379) A. विचित्रविचित्ररचना (380) M. जानति (381) M. मग्नेय; S
मग्नेय (382) A; साधुता; M सनता

अथ सप्तमोऽध्यायः

[85] इदानीमतिजगत्यादपरद्वन्द्वसः क्रियन्ते ॥ तत्रातिजगत्याम्¹—

॥ ७ ॥ प्रहर्षिणी म्नी ज्ञौ ग् त्रिकदशकौ ॥ १ ॥

मनजरा गुर्श्च प्रहर्षिणी । त्रिकं दशकञ्च² यतिस्थानम्—

द्विवाऽर्षे⁴ युवतिजने च सङ्गपाशा-

नाध्याव⁵ त्रिभुवननाथनाथमीशम् ।

जुवर्ष्यो⁶ थमनियमादिकाङ्गयोगान्⁷

मोक्षाख्यां व्रजति दशां प्रहर्षिणी ताम्⁸ ॥

॥ ७ ॥ रुचिरा जभौ स्रौ ग् समुद्रनवकौ ॥ २ ॥

अमसजगाः रुचिरा⁹ चत्वारो नवकर्त्र¹⁰ यतिस्थानम्—

विमावरीभिह¹¹ रुचिराममीप्सतोः¹²

परस्परं शशितमसोजिगीषतोः ।

पुनः पुनः क्षयमुदयश्च परयतां

नृणां श्रिये¹³ कलहकथा कथं भवेत् ॥

॥ ७ ॥ मत्तमयूरं मृतौ य्मौ ग् च ॥ ३ ॥

मतयसना मत्तमयूरम् । चकारान् पूर्वयत्यनुकर्षः—

धान्दै¹⁴ वन्यैर्धित्तुकाम¹⁵ फलमूलैः

ग्लानिं स्वाना¹⁶ न स्मरतीत्यत्र न चित्रम्¹⁷ ।

काण्डारनेपथाधिजनेनापि¹⁸ विनासा-

वन्नभ्रे षं¹⁹ मत्तमयूरं वनमेति ॥

- (1) M begins the Chapter with the *sūtra* 7/1. ; S begins with तत्रातिजगत्याम् (2) Heretofore A writes ॥ ७ ॥ instead of the chapter number at the beginning of each *sūtra* (3) M - त्रिकदशकौ (4) M : भिवाऽर्षे (5) A - अध्याय (6) M . य तिष्ठन् ; S : कं वा न (7) A - योग (8) A : प्रहर्षणीनाम् ; M - प्रहर्षिणीनाम् (9) A adds here समुद्रनवकौ (10) M नवकर्त्र (11) A - विमावरी मुहु (12) M : क्षमीच्छतो (13) M श्रिये (14) A - धन्ये (15) A - वर्त.....काम , S : वधितुकाम (16) A - ग्लानिनां (17) A स्मरतीतीत्यत्र न चित्रम् , M स्मरतीत्यत्र विचित्रम् (18) A काण्डारनेपथासोजिनेनानि , M कष्ट इत्ये* (19) A : विनासावन्नाश्रं ; M विना सा वन्नाश्रं यन S - विनासा वनमेति

अपि च तमसज्जगा लक्ष्मीः—

लक्ष्मीवता पुरयवरेण साध्यते
 धर्मो विभूक्तिरभ्रमप्यमीप्सितम्²⁰ ।
 लक्ष्मीवतैष कुपुरपेण ह्यीयते
 सर्वं त्वतरच²¹ न चपलस्य²² सा शुभा²³ ॥

सजौ द्विकौ गरच जया, सुमङ्गला वा सुनन्दिनी वा²⁴—

चरितं²⁵ यशोसि विजयात् सुमङ्गला²⁶
 रमणीयं लोकरमणीं सुनन्दिनीम्²⁷ ।
 सखलं करोति विमलं धनागमः²⁸
 पदवीञ्च²⁹ मोक्षपदनिर्मलामसाम्³⁰ ॥

सजौ सौ गरच³¹ भ्रमरः—

कलया चिराय चिन्तुते निकरेभ्यो
 धनमेक एव³² मधुना³³ भ्रमरौघ³⁴ ।
 अपरः पुनस्तद्वहर्तुमुपायां-
 स्तनुते³⁵ सदा मतिमतामभियुक्त³⁶ ॥

अथ शङ्कर्याम्—

॥ ७ ॥ असंवाधा मृतो नृतो गाविन्द्रियनवकी ॥ ४ ॥

मदनसा गौ च द्वावसंवाधा³⁷ । पञ्च नव³⁸ च यतिस्थानम्-

आशिष्यालोलाः³⁹ सुरभिसुमनसः⁴⁰ कान्ता-
 स्वेदिष्यायामग्रतरतमुपितत्रातः⁴¹ ।

[86] एवस्त्वधिभ्यो⁴² घनवन⁴³ विरमद्गो

वातो ब्याचष्टे⁴⁴ वन⁴⁵ वसतिमसंवाधाम् ॥

- (20) M drops the first-half of the verse ; S : १प्यभावितम् । (21) A & M ततथ (22) A : नगपरस्य ; M न च कलस्य (23) A : शुभि (24) A : सजौ द्विकौ गरच सुमङ्गला वसुनन्दिनी वा ; M सजौ द्विकौ च विजयसुमङ्गला ॥ सुनन्दिनी वा ॥ ; S : सजसा जगौ च विजयासुमङ्गला । सुनन्दिनी वा ॥ (25) A : चरितं ; S : चरितं (26) A : विजयां सुमङ्गला (27) A reads the second pāṭya :अनिमा (28) M : विमलं स्तनगम (29) M : पदवीन्तु (30) A : *निर्मलधाम ; M : निर्मलामसाम् ; S : निर्मलं मम (31) adds wrongly दौ (32) A : एव (33) M : मधुना (34) M & S : धमरौघम (35) A : पुनस्तद्वहर्तुमुपायंस्त.. ते (36) A : मतिमतामभियुक्तं ; M : मतिमतामभियुक्तं ; S : मतिमतामभियुक्तं (37) M : संतनसा गौ च दौ जगंवाधा (38) M : पञ्चनव (39) A : आशिष्यालोदि ; M : आशिष्यालोला (40) M : सुरभिसुमनस (41) A : स्वेदिष्यायामग्रतरतमुपितत्रातं ; M : स्वेदिष्यायामग्रतरतमुपितत्रातं ; S : स्वेदिष्यायामग्रतरतमुपितत्रातं (42) A : एवाधिभ्यो ; M : एवाधिभ्यो ; S : एवाधिभ्यो (43) A : घनवह (44) M : वा चष्टे (45) A drops वन

॥ ७ ॥ अपराजिता नौ सौ^{४६} लगी^{४७} स्वरशृणयः ॥ ५ ॥

नौ द्वौ श्वलगा^{४७}श्चापराजिता । सप्त सप्त च^{४८} यतिस्थानम्^{४९}—
 प्रसवमुरमयो^{५०} निलीनमधुक्ता^{५१}—
 स्तरणकिञ्चलया^{५२} वनश्रिय^{५३} क्षारताम्^{५४} ।
 इयमपि वनजा लता पुरवादिनां
 हरति कुसुमिता मनांस्वपराजिता ॥

॥ ७ ॥ प्रहरणकलिका नौ भूनी लगी च ॥ ६ ॥

नौ द्वौ मननगार्च प्रहरणकलिका । चकारात् पूर्वयत्वनुकर्षः^{५५}—
 विकृतद्वेषिता परिगत^{५६}पवना
 तस्यतानयना^{५७} मधुरस्टरसिका^{५८}
 मृगमद्मुदिता वन इह जनता
 प्रचलति^{५९} मदनप्रहरणकलिका ॥
 वानमासिका च ॥

॥ ७ ॥ वसन्ततिलका त्मौ जौ गो ॥ ७ ॥

त्मौ जौ द्वौ गो च वसन्ततिलका ॥

॥ ७ ॥ सिंहोन्नता काश्यपस्य ॥ ८^{६०} ॥

एषैव सिंहोन्नतेति काश्यपस्याचार्यस्य मतेन^{६१} ॥

॥ ७ ॥ उद्धविणी सैतवस्य ॥ ९ ॥

एषैव उद्धविणीति^{६२} सैतवस्याचार्यस्य मतेन—

सिंहोन्नताम्^{६३}समपाप्तपयोधरश्री-
 हेमन्तहेमकमला^{६४} शरदभ्रवासा^{६५} ।
 उद्धविणी शुचिपुणैः^{६६} सिशिरालकान्ता
 कान्ता^{६७}वसन्ततिलका च गिरि^{६८}मुमुक्षोः ॥

(46) A. लौ; M. लगी (47) A. रसगता (48) M. drops च (49) M & S omit स्थानम् (50) M. प्रमन (51) A. लिनिसमधुक्ता (52) A. स्तरण तरण (53) A. वरश्रिय (54) A. drops वानताम् (55) M. पूर्वयत्वनुर्ष (56) A. विकृतद्वेषितापरिगता (57) A. पवनान्तरागनयना (58) M. मधुरस्टरसिका; S. मधुरस्टरसिका (59) A. चलति न; S. प्रचलति (60) M. omits this *sūtra* (61) M. adds वा (62) M. उद्धविणी (63) M. सिंहोन्नतात्क (64) A & M. हेमन्त-हेमकमला (65) A. शरदभ्रवासा; S. शरदभ्रवासा (66) M. शिशुपुणै (67) M. का वा (68) A. omits च गिरि; S. न गिरि

अपि च—नरी⁶⁹ द्विकौ स्यूो मुकेसरम्⁷⁰—

हृदि यदम्बुजस्य⁷¹ सुकुलं मुकेसरं⁷²

बहति तत्र यो हरिभनन्तमप्ययम् ।

स⁷³खलु नित्यमर्जयति⁷⁴ शोभनं धनं

न हृदि⁷⁵ शक्यमोग्यधनमारुद्रहन् ॥

मज्जना⁷⁶ गी च दौ स्खलितकान्तिः⁷⁷—

प्राग्बहुधनो⁷⁸ बहुयशस्रच भुवि⁸⁰ भूत्वा

दैवचित्ताद्यदि⁸¹ पुनरचरति भैक्षम् ।

जीवति⁸² कथं पुनरसौ स्खलितकान्तिः

शाप्यशरसां हि भरणं वरमकीर्तः⁸³ ॥

इन्दुवदना⁸⁴ सपुष्पान्त्य इह यदा ॥ अघातिशयस्यम्—

[87] ॥ ७ ॥ चन्द्रावर्तानो नो नौ स् ॥ १० ॥

नारचरवारः सरच चन्द्रावर्ता । शशिकलेत्यन्ते⁸⁵—

मुरसदमि हरिरमजत⁸⁶ सरसिनी

विषमशररिपुरतिकृशशशिकलाम् ।

विषमुरगकुलममृतममरणं

कुटिलतरविधिचरितमिदं⁸⁷ मसमम् ॥

सप्तस्वप्नमु यतिः ॥

॥ ७ ॥ मालर्तुनवकी चेत् ॥ ११ ॥

एषैव⁸⁸ पगाखव च यतिरवेन्माला⁸⁹—

राजमिव किल परशिरसि विनिहितां

धियमपि⁹⁰ दृढमनिदधति⁹¹ परगताम् ।

परविहितसिचयमिव⁹² परबनितां

परतनुमिव निजतनुमपि सुधियं⁹³ ॥

(69) M omits अपि च and starts : नरी (70) M : सुकेसुमाला ; S : मुकेसरम् (71) A : मरं इवम्
(72) A & S : मुकेसरं (73) A : न (74) A : नित्यमाजयति ; M : कृशयमाजंयन्तीति ; S : नित्य
मर्जयति (75) A : न खलु (76) M : शत्रु* (77) A : मज्जना (78) M : स्खलितकान्ति च (79) A
: ...ना (80) A : बहुविज (81) A : दैवचित्ताद्यदि (82) A drops जीवति (83) M : वरमकीर्त
(84) A & M : इन्दुवदना (85) A : शशिकलितेत्यन्ते । एतामिव शशिकलितेति केचित् । M : एतामिव
शशिकलितेति धावत् । (86) M : हरिरमजति (87) M : *रचितमिदं* (88) M : पगाखव (89) A
यतिरयान्त्येत् (90) A : धियमपि (91) M : दृढमपि दधति ; S : दृढमपिदधतु (92) A : परबनपुन-
मिचयमिव ; M : परपरिहितसिचयमिव ; S : परजनहितसिचयमिव (93) M : सुधियः

॥ ७ ॥ मणिगुणनिकरो⁹⁴ वस्वृष्यश्चेत्⁹⁵ ॥ १२ ॥

चन्द्रावतैवाष्टसु सप्तसु यतिश्चे⁹⁶ न्मणिगुण⁹⁷निकरः—

परमनयुवतिषु कृतरणरणकः⁹⁸

कुलमपसद्यति⁹⁹ तिरयति सुदराः¹⁰⁰ ।

स्थगयति गुरुमपि गुणगवमखिलं

कुमुमजरुचिमिव¹⁰¹ मणिगुणनिकरः¹⁰² ॥

¹⁰³इदमतिशक्त्याग्नेगुरकं वृत्तम् । ईश्यां गायत्र्यां वृत्तम्¹⁰⁴ मिज्जुष्णिहि सरलं भृतौ विमलमतिभृतौ¹⁰⁵
शुकपदं कृतौ¹⁰⁶ कनकलताऽमिकृतौ समकम् ॥

॥ ७ ॥ मालिनी नो म्यो यश्च ॥ १३ ॥

नो द्वौ मो यो च द्वौ मालिनी । चकारात् पूर्वयत्यनुकर्षः—

परकपटमयानामर्थवन्तु स्थिताना¹⁰⁷—

मदृदगुणशतानामन्वगैः सन्नतानाम् ।

न हि गुणलयनीत्याम्बुल्यमन्य¹⁰⁸द्वभूना—

मितिविदपि वृणीते¹⁰⁹ पण्डितो मालिनीस्ता¹¹⁰ ॥

नान्दीमुखीति¹¹¹ मरतः । एषैव¹¹² शक्त्या करिमकरभुजा¹¹³ स्यादन्तिमं ग विना¹¹⁴ । अपि च । नो
जो द्वौ मरौ¹¹⁵ चारविन्दम्—

मवन्तु¹¹⁶ मुखं युवते सपद्य सकलिकं¹¹⁷

भ्रमरनिरान-[88]-पदं सदा¹¹⁸ विकचं श्रिया¹¹⁹ ।

न तद्दरविन्दसमं तथाऽपि मर्व यतो¹²⁰

जलदृदसंगपदं सगालदश¹²¹ सदा ॥

- (94) M : मणिगुणनिकरो (95) A omits चेत् (96) A अष्ट सप्त च यतिस्थानञ्चेत् ; M adds च
(97) M drops गुण⁹⁷ (98) M : कृतरणरणिक । (99) M *दशयति , S *शदयति (100) A
सुवयश (101) A : कुमुमजरुचिरिव , M : कुमुमितरुचिमिव (102) A . मणिगुणनिकरः ; M मणि
गणनिकरम् (103) M & S add a name here चिवा च । (104) A omits : गायत्र्यां वृत्तम्
(105) A : विमलमतिः । अतिभृतौ (106) M प्रकृतौ (107) M : मरकपटमन्वुनां पूर्वत्सु स्थितानां
(108) A : गुणलयनीत्याम्बुल्यम¹⁰⁸ ; S गुणलयनीचाम्बुल्यम¹⁰⁸ (109) M : इदमव-
वृत्ते ; S : इति वदति वृणीते (110) A पण्डिता¹⁰⁹ M पण्डिता¹⁰⁹ S मण्डनमालिन्दन्या (111)
A : नाश्विमुखीभिः ; M : नदीमुखमिति (112) M : एषैव (113) A . हरिमकरविना (114)
A drops after स्यात् ; M : स्यादन्तिमं ग विना ; S : स्यादन्तिमं ग विना (115) A नो द्वौ मरौ
(116) M : भ्रवति (117) A : मरुदमकरिकं (118) A & M drop सदा (119) A : श्रिया
(120) तथापि मतमतेये ; M : तथा विमलयनी , S . तथाऽपिमत यतो (121) A . जलदृदसंगपदा
सगालदश ; S : जलदृदसंगपदं सगालदश

इदमेव तृतीयचतुर्थीर्व्यत्यासात्¹²² प्रभद्रकम्¹²³ । रणी भौ च¹²⁴ द्वौ रश्च सुन्दरं वा रमणांशुकं¹²⁵
वा मणिभूषणम् वा—

सुन्दरं वदति धारयते रमणांशुकं
दर्शनाय च करोति निजं मणिभूषणम् ।¹²⁶
एवमादि विधिना बनिता नयते¹²⁷ वशं
तत्र पण्डितजनो¹²⁸ न बिभ्रुसति¹²⁹ नापरः ॥

अथाष्टौ—

॥ ७ ॥ श्रुपभगजविलसितं भ्रौ नो नृगो स्वरनवको ॥ १४ ॥

मरो नास्त्रयो गुरश्च श्रुपभगजविलसितम् । सप्त नव च यतिः¹³⁰—

पिङ्गलनागशास्त्रमिव गहनमृषिगतं¹³¹
धीर्मम मोक्षवर्त्म¹³² कथमनुजिगमिपति ।
युज्यते¹³³ एव वा तदनुविशति हि हरिणी¹³⁴
काननमुद्धतागमृपभगजविलसितम् ॥¹³⁵

अपि च । नो जाम्भयो रगो च बाणिनी—

यदभिमतः¹³⁶ स्वयमेव विनश्यति स्मरोऽयं
विषयसुत्वानुभवेन¹³⁷ निरिन्धनो यथाऽग्निः ।
न तदुचितं पुनरेव नवैहि¹³⁸ बाणिनीना-
मभिसरणैः¹³⁹ प्रभवत्ययमिन्धनैरिवाग्निः¹⁴⁰ ॥

इयमेव¹⁴¹ सप्तमाष्टमयोर्लघुगुर्वाव्यत्यासात् केयाञ्चित् बाणिनीति¹⁴² ॥

अथाष्टौ—

॥ ७ ॥ हरिणी नृसो भ्रौ स्लो भ्रतसमुद्रर्षयः ॥ १५ ॥

नसमरसजगा¹⁴³ हरिणी । षट् चत्वारः सप्त च यतिः¹⁴⁴—

विचरतु बने बन्धैर्जोबन्धरो हरिणीसखः¹⁴⁵
अयत्तु यदि वा नाना सखैर्नवैर्हरिणी भुवः¹⁴⁶ ।

(122) M : तृतीयचतुर्थीर्व्यत्यासात् (123) A : प्रभद्रकम् ; प्रभद्रकम् (124) M drops च (125) A : सुन्दरं वा रमणांशुकं
शुकं (126) M drops मणि* (127) M : बनितां यते (128) M : मण्डितजनो (129) A : न मुष्यति
(130) A : यतिस्थानम् (131) A : *कृतं (132) A : धीर्मम मोक्षवर्त्म ; M : धीर्मम पश्चवर्त्म (133) M :
युज्यते (134) A : तदनुविशति हरिणि ; S : तदु निविशति हरिणी (135) M : काननमुद्धतागमृपभगज-
विलसितम् ; S : काननमुद्धतागमृपभगजविलसितम् (136) A : यदभिमतः ; M : यदपि मत (137) M :
सख्यनुभवाभवेन , S : विषयसुत्वानुभवेन (138) S : नवैश्च ; A : नवै (139) A : *महिसरणैः (140)
M omits the second half of the verse (141) M : इयमेव (142) A : बाणिनीति ; M : बाणिनी
(143) A : नसमरसजगा (144) A : यतिस्थानम् (145) M : हरिलीसखम् (146) A : हरिलीर्भुवः ; M :
हरिणीभुव

मदनहरिणीस्तस्वह्रीवो¹⁴⁷ करोतु सखीः¹⁴⁸ स्त्रियः
सततमथ वा मुक्तिं याचे महाहरिणी हरेः¹⁴⁹ ॥

इह यदि लघवः षट् पूर्वं स्तु¹⁵⁰स्तदा ललितं धृतौ । यदि च दशकाङ्गोऽप्योऽपि सा धृतौ
हरिणीपदम् ॥¹⁵¹

॥ ७ ॥ पृथ्वी जसौ जसौ य्लो भ्रमुनवकौ¹⁵² ॥ १६ ॥

जसौ द्विकौ यलगारच पृथ्वी । अष्टौ नव च यतिः¹⁵³—

नृपोऽपि शयने क्वचित् [89] स्वपिति तगदुलप्रस्थमुक्
परोऽपि भ्रमने सदा फलमिदं वयश्चिञ्जनः ।
ध्रुवैव¹⁵⁴ भ्रतुने नृपः सहजलाशयैः सप्तभिः
वभूमिव कुलोद्भवामनुभवामि¹⁵⁵ पृथ्वीमिति ॥

॥ ७ ॥ वंशपत्रपतितं भ्रौ भूमौ न्लौ ग्दित्ययः ॥ १७ ॥

भ्रनमनलगा वंशपत्रपतितम् । दश सप्त च यतिः¹⁵⁶—

सप्तम् सतस्वबुद्धिरदिता मन उपशमनी
नृदनदादिकेषु¹⁵⁷ यदि सा बहु मुखरयति¹⁵⁸ ।
जात्यमग्निष्वविक्रियमिदं¹⁵⁹ जगदपि विशति
दमाचितं¹⁶⁰वंशपत्रपतितं कृशमपि¹⁶¹ नदति¹⁶² ॥

॥ ७ ॥ मन्दाक्रान्ता म्मौ न्तौ त्गौ ग् समुद्रतुस्वराः ॥ १८ ॥

मयनास्तौ च¹⁶³ द्वौ भौ च मन्दाक्रान्ता । चत्वारः षट् सप्त च¹⁶⁴ यतिः¹⁶⁵—

अत्याक्रामेत् सुजनशतकं बल्लमां स्वामिव स्त्री¹⁶⁶
मन्दाक्रान्ता न हि रक्षकरी शोमनाप्रोच्युषष्टिः ।

(147) A : 'स्वह्रीवो' (148) A : सखी ; M & S - सुखी (149) M - सततमथ याचोऽथ वा चोऽथ महाहरिणी हरे ; S : सततमथ च मुक्त्यं याचे महाहरिणी हरे (150) M : सा (151) A : यदिह दशकाङ्गोऽप्योऽपि हि स्या तदा धृतौ हरिणीपदम् । हरिणी हरितवर्णा । M : यदि च दर्शनान् गोऽप्योऽपि सा धृतौ हरिं त्रियपदम् । S : यदि च दशमाङ्गोऽप्यो धृतौ हरिणीपदं नाम वृत्तम् । (152) A : 'भ्रतुने' (153) A : अष्टौ नव च यतिस्थानम् ; M : अष्टनवकौ च यतिस्थानम् (154) A : ध्रुवैव (155) A : कुलोद्भवामि (haplology) (156) A & M : यतिस्थानम् (157) A : जुन टिटिकेषु (158) A : बहुषु बरयति (159) M : 'पगोऽप्यविक्रियमिदं' ; A : 'मणिष्वविक्रियमिदं' (160) M : चित्रिण (161) M : भ्रममपि ; S : भ्रममपि (162) A : न दहति (163) A omits च (164) M : चत्वारः सप्त षट् च (165) A & M : यतिस्थानम् (166) A : अत्याक्रामेत् सुजनशतकं बल्लमां स्वामिव स्त्री , M : अत्याक्रामेत्सुजनशतकं बल्लमं स्वामिवस्त्री ; S : अत्याक्रामेत् सुजनशतकं बल्लमं स्वामिवस्त्री

नैवाक्रमेत् खलपरिपद्यं वारमुत्पामिव रणो
मन्दाक्रान्ताऽम्बुरगवनिता मुद्गवत्पेष मीत्यै ॥

अध्यामेवा मदनललिता त्वी¹⁶⁷ चंद्रकाव । माराक्रान्ता भवति दशकादरा तगयो गुरु च मुपदि¹⁶⁸ ।
पद् खलमत्र इह तदा स्वाङ्गतौ चन्द्रलेखा ॥

॥ ७ ॥ शिखरिणी यमो न्नी भ्ली गृहद्राः ॥ १६ ॥

यमनसमलगाः शिखरिणी । पङ्केकादरा च¹⁶⁹ यतिः¹⁷⁰—
अपत्यं वा मर्त्यं द्रवियमप¹⁷¹ वा स्वायुपचितं
बभूवर्षं चार्वाङ्गो¹⁷² यदि वसतु गेटेऽपि पुरपः¹⁷³ ।
न चेत् सर्वं हित्वा¹⁷⁴ व्रजत्¹⁷⁵ वनमुग्राय तपसे
कथं मुद्ग्ले नाभ्यं न दधि न च मृष्टां शिखरिणीम्¹⁷⁶ ॥

भूतो तु कोद्वेयं यदि तसगमो द्वी द्वादशात्¹⁷⁷ ।

अपि च ।¹⁷⁸ नजमा औ द्वी लगी च¹⁷⁹ नकुटिकम्¹⁸⁰—
निवसतु [90] नाम वैशमिनि कपशिदयं पुषो
यदि रतिमूलयोवभवती¹⁸¹ वनिताऽस्ति गृहे ।
अथ तु न सा न तद्गृहमेवेहि गृहाद्वयम्¹⁸²
न खलु मुयं मुग्गाद्वयम् नगनकुटिकम्¹⁸³ ॥

यतिरिह सप्त पद् अलपिशा यदि कोकिलकम्¹⁸⁴ ॥ अथ भूती—

॥ ७ ॥ कुमुमितलतावेल्लिता म्ती न्यो याविन्द्रियतुंस्वराः ॥ २० ॥

मनना यारच¹⁸⁵ अथः कुमुमितलतावेल्लिता । पद्य पद् सप्त च यतिः¹⁸⁶—
एषा प्राक् तावत्¹⁸⁷ कुमुमितलतावेल्लिता चशरीरै-
रस्यो मानद्वाः पुनरपि कटात्पर्यन्तैश्च भृङ्गान्¹⁸⁸ ।

(167) A : स्यात् न्नी ; M : न्नी (168) A : दशकादरा जगलो गुरु मुपदि ; M : दशकादरा मगली गुरु मुपदि ; S : दशनादरा. (169) M : पद्, च एकादरा च (170) A & M : यतिस्थानम् (171) A : सुवृक्षुः ; S : सुवृक्षो (172) A : चार्वाङ्गं (173) A : गेटे तु पुरपः ; M : गेटे विपुलम् (174) A : एषा (175) M : विरतुः S : वसतु (176) A : भूतो नगमं न दधि च मृष्टा शिखरिणी ; (177) A : द्वादशगते ; M : द्वादशगौ (178) M drops अथ च (179) A drops च (180) M : नकुटिकम् (181) A : वनयोववती (182) A : अथ तु न सा तु तद्गृहमेवेहि गृहाद्वयम् ; M : अथ नहि न तद्गृहमेवेहि गृहाद्वयम् ; S : अथ तु न सा न तु तद्गृहमेवेहि गृहाद्वयम् (183) M : नकुटिकम् (184) A reads : इनेव सप्त पद् अलपि च यतिरिह कोकिलकम् ; M : कोकिलम् (185) M drops च (186) A & M : यतिस्थानम् (187) M : एषा प्राक् तावत् (188) A : कटात्पर्यन्तैश्च भृङ्गान् ; M : कटात्पर्यन्तैश्च भृङ्गान् ; S : कटात्पर्यन्तैश्च भृङ्गान्

एतां¹⁸⁹ गन्धार्थे दिशि दिशि भृशं लोलयन्ति प्रवाता¹⁹⁰

मूर्त्नं मव्यत्वं चपलमनसां सन्निधौ¹⁹¹ दुःखहेतुः ॥

इहान्योऽ¹⁹²प्यादौ चेल्लयुरतिधृतौ मेघविस्फूर्जित¹⁹³ स्याद्रम्मा वा सुवृता वा । पद् चेल पञ्चम्या
लघव इह तदा पुष्यदामातिधृत्याम् । प्रकारौ द्रावेतौ¹⁹⁴ यदि युगपदमु¹⁹⁵ विद्धि शोमा¹⁹⁶ कृतिस्थ्याम् ।
अपि च । नसौ¹⁹⁷ मौ द्वौ यौ चानङ्गलेखा—

जङ्¹⁹⁸जन हृदि प्रागेवासखां¹⁹⁹ हारिमिर्मावभेदे-

रिचरपरिचिता न्यस्यत्येपोर्वीमङ्गनाऽङ्गलेखाम्²⁰⁰ ।

पुनरपि च तां निष्पीतां कृत्वा²⁰¹ मन्मथं वर्णयन्त²⁰²

कठिनहृदयाः²⁰³ कानेते लोकान् काव्यकारा²⁰⁴ प्रजन्ति ॥

पद् पञ्चसप्त च यतिः²⁰⁵ । अथातिधृतौ²⁰⁶—

॥ ७ ॥ शार्दूलविक्रीडितं मसौ जसौ तौ गादित्यर्पयः ॥ २१ ॥

मसजसाः तौ द्वौ गरुष शार्दूलविक्रीडितम् । द्रादरा सप्त च यतिः²⁰⁷—

मन्ये धन्यजनस्य कोशलमिदं यत्तर्ममध्वंसयन्²⁰⁸

कृत्वा स्निग्धविदग्धविभ्रमरसशध्याः²⁰⁹ सखीर्वाणिनीः²¹⁰ ।

बेदग्धं मकरध्वजस्य²¹¹ भवते²¹² हर्म्यस्थलेऽप्रलिहे

शैले²¹³ वा मृगशालमिच्छति विना²¹⁴ शार्दूलविक्रीडितम् ॥

इदमेव कृतौ²¹⁵ यदि लोऽन्यो²¹⁶ वीतगो²¹⁷ मुखतो लघुरच²¹⁸ मुखतो मत्तेमविक्रीडितम्²¹⁹ ।

[91] अपि च । जसौ त्रिशो²²⁰ गरुष रतिकोला²²¹—

यदा खलवनो²²² गदोद्यतकर²²³ निशामयति²²⁴ मृत्युं

गतश्च भर्कं विकर्मजफलं²²⁵ विपत्तिशतशाली²²⁶ ।

- (189) M : एतान् (190) A : प्रवातां M : पुरा ता (191) A : चपलजनतासन्निधौ ; S : चपलमन
सन्निधौ (192) M : drops अन्यो (193) A : मेघविस्फूर्जिता ; M : मेघविस्फूर्जितं (194) M :
प्रकरणाद्भवेत् (195) A : पदममुं , M : युगपदिमां , S : यद्यमुं (196) A : शोमा (197) M : नौ
(198) M : जलं (199) M : प्रागेवा सन्ध्यां (200) A : *क्षिरदिरवाता न्यस्यत्येपोर्वीमङ्गनाऽङ्गलेखाम् ;
M : *रिचरपरिचिता न्यस्यत्येपोर्वीमङ्गनाऽङ्गलेखाम् (201) A : निष्पीतां तु ; M : निष्पत्राहृत्या ;
S : निष्पत्राहृत्या (202) A & S : वर्णयन्त (203) A : कठिनहृदया (204) A : लकावतिका ; M :
लोकान् काव्यकारान् (205) A & M : यतित्थानं (206) M : अथातिधृत्याम् (207) A & M : यतित्थानं
(208) M : यद्वाप्रमध्वसयत् ; S : यद्वाप्रमध्वसयत् (209) A : शध्या ; M : शध्या (210)
A : सखी वाणिनि (211) M : मकरध्वजाय (212) M : भवते ; S : भवति (213) M : शैले (214) A :
मृगशालमिच्छति (215) A : इदमेवकृतौ (216) A : विनोऽन्यो ; M : लोऽन्यो (217) A drops the
word ; M : विनतो , S : विलगो (218) M : लघुरच ; S : लघुरच (219) A : मत्तेमविक्रीडितम् (220)
M : अपि चामौ नृ तौ ; S : अपि च । जसौ तृणौ (221) A : गथातिकोला ; M : गथरली तीला ; S :
गप ते तीला (222) A : खलवनो (223) M : गदोद्यतकरं (224) M : विनोऽयति (225) A : परश्च
नरकेऽपि कर्मजफलं ; M : गर्तं च न के विकर्मजफलं (226) A : विपत्तिशतशालि

तदाऽज्ञानमपि त्यजेदतिमयाञ्जनः²²⁷ किमुत हेयो²²⁸

परस्य महतो जनस्य वनितास्वनित्यरतिलीलायाम् ॥

अथ कृती²²⁹—

॥ ७ ॥ कृतिः ॥ २२ ॥

कृतिरित्यधिक्रियते²³⁰ ; ²³¹कृतिग्रहणमुत्तरार्थम् । षड्यते²³² ग्लिति वृत्तमिति (7/24) तत्र विरा-
तेरक्षरान्यां ग्रहणार्थम्²³³ । अत्र पूर्वापरपादार्थवशात्²³⁴ संख्यानियमो नाश्रीयत इत्युक्तम् ॥

॥ ७ ॥ सुवदना सौ भ्नो य्भो ल्गो स्वरपिरस्ताः ॥ २३ ॥

मरमनयमलगाः सुवदना । द्वी सप्तकौ पट्करच यतिः²³⁵—

न्यस्तायेषूत्तमा धीर्गुर्यु²³⁶ लघुयु वा तिष्ठत्यनलसा²³⁷

तिष्ठन्त्येवामपादे²³⁸ शिरसि च ससिता²³⁹न्यस्ता ²⁴⁰सुमनसः ।

शक्यं वा दुष्करं वा तनुरपि कुरते²⁴¹ कार्यं गुणवती²⁴²

स्वामित्वं²⁴³ प्रेष्यतां वा ²⁴⁴प्रजति वरबधूर्भर्तुः²⁴⁵ सुवदना ॥

॥ ७ ॥ ग्लिति वृत्तम् ॥ २४ ॥

गुरर्लघुर्गुरुर्लघुरित्यावृत्त्या²⁴⁶ वृत्तं नाम वृत्तम्—

मूदनल्पशिल्पतल्परम्यहर्म्यमावसाय²⁴⁷ वा तपस्य

नव्यगव्यशालिशालिमक्तमुक्तिमाशराय²⁴⁸ वा तपस्य ।

कामकालकान्तकार्यकारि²⁴⁹कामिनीं प्रजाय वा तपस्य²⁵⁰

वित्तमप्रमत्तमुत्तम²⁵¹ समाजयाय²⁵² वाऽऽर्यैक्षुत्तमेव ॥

- (227) M : त्यजेदपि भजानक (228) A : किमव्यूयं ; M : किमु रहे या (229) M reads *sūtras* 22 & 23 together as a single *sūtra*. (230) A drops this sentence. M adds after this the *vyāhi* on *suradānā* and then continues the *bhāṣya* on *kyāhi* (231) A adds अथ here. (232) A & S : षड्यति (233) M : ग्रहणार्थः (234) A : *पदार्थवशात् ; S : पूर्वार्धार्थवशात् (235) A & M : यतित्यानम् (236) A : *धरतायेषूत्तमादी* ; M : दानार्थेषूत्तमाधि (237) M : तिष्ठत्यनलसता ; S : तिष्ठत्यनलसता (238) M : तिष्ठन्त्येवामपादे (239) A : हृषिता ; M : सविता ; S : सभिता (240) A & M : म्यस्ता (241) M : तदनु नादुरते ; S : तनुरधिबुरते (242) A & M : गुणवति (243) M : प्राधान्यं ; S : स्वाधर्म्यं (244) A drops वा (245) A : परबधूर्भर्तुः ; M : वरबधूर्भर्तुः ; S : वरबधूर्दातुः (246) A : षड्यत्यया ; M adds वृत्त्यावृत्तौ (247) A : *मावसायः ; M : *मावसाय (248) A : नव्यगव्य-शालिशालिमक्तमुक्तिमाशराय ; M : माशराय (249) M : *कार्यकार्यं ; S : कार्यकार (250) A : प्रजा धरतपस्य ; M : प्रजाधरतपस्य (251) M : वित्तमप्रमत्त उत्तमं (252) M : समाजयाय ; S : समाजयेत

अपि च । नो भौ द्वौ मः सौ²⁵³ सगौ चोज्ज्वलं²⁵⁴ मुद्रा वा—

प्रकृतमस्त्रिगुणा²⁵⁵ महदाद्याः सप्त तपर²⁵⁶ गुणसंहति-
विकृतयोऽपि च²⁵⁷ षोडश तासां चेतयिता दृशिञ्ज्वल²⁵⁸ ।
विकृतयोऽत्रवारच यदीया²⁵⁹ सर्व इमे तमिम²⁶⁰ हरि'
विदुरिति क्षुतिनिर्णय²⁶¹ [92]-मुद्रावक्षयसंकथित²⁶² पदम् ॥

एकादश नव च यतिः²⁶³ । अथ प्रकृतौ—

॥ ७ ॥ स्रग्धरा औ भ्नौ यौ यस्त्रिष्वत्काः ॥ २५ ॥

प्रथमा यारच त्रयः²⁶⁴ स्रग्धरा । त्रयः सप्तका यतिः²⁶⁵—

परयन्तीमे बधूनां कृशतरमुदरं तामु मोयस्य²⁶⁶ कार्य²⁶⁷
बुद्ध²⁶⁸ वरयन्ति तासां स्तनघननघनं देहदुःखं भवद्वम्²⁶⁹ ।
भूमङ्गापाद्दृष्टिस्मितमुजविकृतौ विभ्रमानादुरासां²⁷⁰
न स्वप्नावान्गलदमी²⁷¹ तरलतरवधु²⁷² स्रग्धरावस्त्रमोगान्²⁷³ ॥

अप्यः पञ्चवर्णा लघव इह²⁷⁴ चेच्चित्रमाला कृतौ स्यात् । प्रथमादन्यो²⁷⁵ लघुरच प्रथम इह महा-
स्रग्धरेत्याहनी स्यात् । लघुयुग्मं वाज्यस्य²⁷⁶ स्यात् प्रथम इह²⁷⁷ तदा स्यात् पताका विकृत्याम्²⁷⁸ ।

अपि च । ननमा जास्त्रयो ररच सिद्धिका वा²⁷⁹ चित्रलता वा शशिवदना वा रुचिरा वा—

अफलयुता²⁸⁰ पुरीं प्रयति²⁸¹ न त्वटवी²⁸² सुकलार्थसिद्धिकां²⁸³
स्त्रियमपि निन्द्य²⁸⁴ पुष्पबहुला न तु चित्रलतां सुषुम्भिताम्²⁸⁵ ।
शशिवदना रूपरिति च यन्मनुने तदपीष्यते गुषा
यत उरुचन्द्रकान्तमुखरागिष्णुमा²⁸⁶ रुचिरा वनस्थली ॥

- (253) M adds: द्वौ (254) M लगोज्ज्वलं (255) A प्रकृतं यस्त्रिगुणा (256) A drops तथा (257) A drops च (258) A ते दक्षिता दृशीरुज्ज्वल ; M चेतपि तादृशिञ्ज्वल , S चेतयिता दृशिञ्ज्वल (259) M विकृतावयव तदीया (260) M तदिम (261) M दृत्तिनीरु (262) A : मुद्रासंकथित ; M मुद्राय संप्रथितं ; S : मुद्राविन्मयमकरित (263) A : यतिस्थानाम् ; M reads : एकादश नवमु च यतिः (264) A त्रयो य (265) A : यतिस्थानानि (266) A नासुभोज्ज्वल्य (267) M : कार्यं (268) M : बुद्धं ; S : बुद्ध (269) M नेह दुःखस्य बुद्धिम् (270) M भूमङ्गापाद्दृष्टि-
स्मितमुजविकृतिविभ्रमानां हरसाम् (271-72) M . स्वप्नवर्निता (273) M भोगा ; S : भोगते (274) M drops the lines following this, due to haplology and begins after in. 277 (275) A : प्राथम्येऽप्यो (276) A वाज्यस्ययदि ; S वाजिन्यपि (278) A : अवस्थाम् ; M अविश्वाम् (279) A drops वा (280) M : अकलतां ; S : अकलयता (281) M : परिप्रयति (282) A : वटवी ; M वटवी (283) A : सुकलार्थसिद्धि (284) M & S : निरय (285) A : सुषुम्भिता (286) M भुवनयुषा ; S . मुखरागशीभा

अथैव त्तोदगमस्य पष्ठस्य²⁸⁷ च विपद्येते वनमङ्गरो²⁸⁸ । इडैव यदि लघुरन्तिमोऽप्य जलगारचोद-
कृतौ²⁸⁹ सुधाकलशः । चतुर्दश द्वारश च यतिः ॥

अपाकृतौ²⁹⁰—

॥ ७ ॥ मद्रकं भ्री न्री न्री न्गौ दिगादित्वाः ॥ २६ ॥

मरौ नरौ ङिकौ नगौ च मद्रकम्²⁹¹ । दश द्वारश²⁹² च यतिः²⁹³—

पञ्चभूम²⁹⁴ इत्युत्तुग्मिर्नहाह²⁹⁵ तलिमैरिचतं वसतये²⁹⁶

चन्दननयठना²⁹⁷ स्तुग्गहाः सत्रः सुवसतानि²⁹⁸ चाङ्गुरचये ।

भाणसमा समन्वितगुणा समाङ्गरचिरा बभूव रतये²⁹⁹

स्याददि किन्नु³⁰⁰ मद्रकमयं पुमान् बहति किन्नु चङ्गलमिदम् ॥

मद्रक³⁰¹ इन्दो गोतिविशेषे³⁰² ह्ये च । अपि च । मौ द्वौ रः सारचत्वरो गुरचर्त्तगति³⁰³—

स्वप्नगतेन³⁰⁴ जनेन साधितराज्यफलं न फलं³⁰⁵ ह्यदृष्टत्वा-

देवमिहापि सुखं³⁰⁶ शुभं न [93] मत्तं विपद्येत् सुखं³⁰⁷ क्षणिकत्वात् ।

यच्च³⁰⁸ जनः स्थिरमेव³⁰⁹ किञ्चन³¹⁰ वस्तु सुखं मनुष्ये मतिमन्द-

स्तस्य च विच्छतिरस्ति नैव विभाष्यत श्लेषगतिदिवि³¹¹ यद्वा ॥

अप विद्वौ—

॥ ७ ॥ अश्वललितं न्जी भ्जी भ्जी भ्जी मुद्रादित्वाः ॥ २७ ॥

नञौ मञौ ङिकौ मलगारचारवललितम् । एकादश द्वारश च यतिः³¹²—

नव दश³¹³ वाऽपि वाऽपि द्युमदा अजातु दरुना³¹⁴ न सप्तदरुनाः

अवणयुगं प्रलम्बि द्युमदं गलरच³¹⁵ मणिलः³¹⁶ पृथन्ति च³¹⁷ गते ।

द्युममणिकं³¹⁸ ललानरुचिरं³¹⁹ परारवललितकमश्च गमनं

तत इह लक्ष्यं³²⁰ पद्यु च³²¹ स्थितं न ग्यु ते च³²² केचन³²³ गुणाः³²⁴ ॥

(287) A drops पष्ठस्य (288) A जनगाश्च यपामृतं उत्कृतौ ; खतु ; M : अटव्यथ मदा लृतौ (289) M : विपद्यति मङ्गरी (290) A & M : मद्रकं (291) A : च मुद्रकं ; M : मद्रकं (292) M drops द्वारश च (293) A : यतिस्तानम् (294) A : पञ्चभूम ; M : पञ्चभूम (295) M : विमर्गं (296) A : विच वसतये ; M : शतं वसतये ; S : शतवसतय (297) A : चन्दुगुमठना ; M : ह्यदृष्टत्वा (298) A : भ्रमणाय सत्रः सुव- नानि ; M : भ्रम एषरपृञ्च सुवसतानि (299) A : रड् म् दे (300) A : स्याददि भिन्नः ; M : स्याददि किन्नु (301) M : मद्रकं (302) A : गोतिभेदे ; S : गोतिभेदे (303) A : अ- गतिः ; M : वर्णगतिः ; S : कर्णगतिः (304) A : स्वप्ने गतेन (305) A : साधितराज्यफलं फलं (306) A : सुखं ; S : सुखं (307) A : भवत् (308) M : क्षणिकत्वात् without the *and* *chocchedz* (309) A : जनारिधमेव ; M : जनरिधमेव (310) A & M : वि च न (311) A : ह्यल्लि (312) A : यतिस्तानम् ; M : एकादश द्वारश (313) M : नव दश दश (314) A : दरुना (315) A : गलरच ; S : गलरच (316) M & S : मणिल (317) A : पृथन्ति च ; M : पृथन्ति च (318) A : द्युममणिकं (319) A : ललानरुचिरं (320) A : लक्ष्यं (321) M & S drop च (322) M : ते न ; S : ताव (323) M : अश्चन (324) M : गुण

॥ ७ ॥ मत्ताक्रीडा मौ न्त्वी³²⁵ नो³²⁶ न्त्वी³²⁷ स्वसुपञ्चदशकौ ॥ २८ ॥

मौ द्वौ तो³²⁸ नारचत्वारो लगे³²⁹ मत्ताक्रीडा । षष्टौ पञ्चदश³³⁰ च यतिः³³¹ । षष्ठावष्ट³³² सप्त
चेत्यन्ये³³³—

तन्त्रोमिश्रं गीतं रामा विदधति निशि निशि कतिपयसमयं³³⁴
नृत्यत्यन्या³³⁵ तन्वी³³⁶ बलग्न्मण्डिततट्टिदिव³³⁷ कतिपयसमयम् ।
अन्या मत्ता क्रीडादद्या³³⁸ रमयति रतिरिव कतिपयसमयं
धन्यः कोऽस्मादित्योत्सुक्यं विषयिषु विजहिहि विषमिव विषयान्³³⁹ ॥

अपि च । तो वाः पट् लघुर्गौरच राहः—

यद्यप्यमरोऽ³⁴⁰मृगपानवशादुपयाति तथाऽपि पुमान् मरणं
यद्यप्यबला सुरलोकमवा कुशरीरमथाऽपि विनिन्द्यतमम्³⁴¹ ।
यद्यप्यरुना मनुष्यारच निताः³⁴² परलोकसुखाय तथाऽपि न ते³⁴³
शङ्कोऽपि निधिर्यदि नाम वशे³⁴⁴ भवति छुदथाऽपि³⁴⁵ नृणां समये ॥

एकादशयु च यतिः³⁴⁶ । पुर इह गो यदि हंसगति³⁴⁷ स्तरणोदयितारच³⁴⁸ महत्त्वपरम्³⁴⁹ ॥

अथ संकृतौ³⁵⁰—

॥ ७ ॥ तन्वी भूतो न्सौ भौ न्यौ द्विरादित्याः ॥ २९ ॥

[94] मतनसा मौ द्वौ नयो च³⁵¹ तन्वी । द्वौ द्वादशकौ यतिस्थानम् । पञ्च सप्त द्विपट्केत्यन्ये³⁵²—

सद्वित्तवाणी³⁵³ विदुरतिमधुरा³⁵⁴ स्वादुरसामिव रसगुणयोगात्
सा³⁵⁵ शुभमर्थं निवहति बहुलं श्रेरिव वारिधि³⁵⁶ पयसि विशाला ।
वर्णविशेषैः कृतशुभरचना चित्रधूरिव समभुवि तन्वी
क्वापि च तत्त्वं³⁵⁷ विमृशति यदि सा सर्वजनैरपि भवति निषेध्या ॥

- (325) M सौ (326) M drops नौ (327) M : न्त्वी (328) A लौ, M लाध (329) M adds च ; S adds तु (330) A पञ्चदशक (331) A & M : यतिस्थानम् (332) A षष्ठावष्टौ, M : षष्ठावष्टौ द्वौ (333) A : सप्त चेति वा, M : सप्तकश्चेत्यन्ये (334) A : तन्त्रोमिश्रं गीतं कामो विदधति शिमिशि कतिपयदिवसं ; M : श्राव्य गीतं बाला रामा ... ; S : तन्त्रु मिश्रं गीतं वामा विहरति निशि दिशि ... (335) M : मृत्यत्यन्या (336) A : तद्धि S : तद्धि (337) A चलग्न्मण्डिततट्टिदिव ; S : चलग्न्मण्डिततट्टिदिव (338) M अन्या मत्ता ह्या (339) M : विषयान् (340) M : यद्यमरो (341) M : विनिन्द्यतमम् (342) M मनुष्याश्च भिक्वा (343) M परलोकसुखाय न ते ; S परलोकसुखाय भवति न ते (344) M : वशो (345) A : सुदथापि ; M : सुतथापि (346) A : एकादश द्वादश च यतिस्थानम् (347) A : हेस ... ति (348) M : दधितश्च (349) A : समत्त्वपरम् ; M : समञ्चपरं ; S महं तपरम् (350) M संकृतौ (351) M drops च (352) A : पट् केत्यन्ये (353) A : सद्वित्तवाणी ; S सद्वित्तवाणी (354) A : विदुरति मधुरा (355) M drops सा ; S : चागुभमर्थं (356) A नारो यतो यदि (357) A : लद्धा ; S तद्धि

अथि च । मदी गणौ चतुष्कौ मणिमाला—

भुववनतोम्रेषसुददा³⁵⁸ संहृत्तनितम्बां प्राप्य³⁵⁹ भुवनिष्ठा-
मान³⁶⁰ भुवमन्तः साधु विदधानो³⁶¹ योगवृत्तज्ञां³⁶² प्राप्य बलयोगैः³⁶³ ।
मानबलपुर्वी³⁶⁴ नित्यविजनस्थां संपन्नितहिष्ठां³⁶⁵ ऋत्तमणिमालां³⁶⁶
तत्त्वमिति नार्थाः³⁶⁷ प्राप्नवतिकृष्टा³⁶⁸ मोदितननार्थाः प्राप्नवतिकृष्टाः³⁶⁹ ॥

पट्सु पट्सु पतिः³⁷⁰ । कृषामिकृती—

॥ ७ ॥ क्रीडपदा भौ स्भौ नौ नौ ग्भूतेन्द्रियवत्कृपयः ॥ ३० ॥

मनसमा नारवत्वारो गुणश्च क्रीडपदा । पट्सु कौ द्वावप्यकः सप्तकरश्च पतिः³⁷¹ —

पुपयनदीना³⁷² सैकतभूमिर्धनतरविगलितपरिमलपुमुमा³⁷³
पुपविचित्रा स्वादुफलाद्या³⁷⁴ विषटितसरसितदलजलपवना ।
योश्चनगन्धाऽभ्यंगनितुष्टा³⁷⁵ सुतरसनवमपुरबनतदुपला³⁷⁶
क्रीडपदाद्वा³⁷⁷ हंसगणाद्या³⁷⁸ मयदति³⁷⁹ कथमिव विरहितमधिक³⁸⁰ ॥

अथि च । रसौ जा³⁸¹ पट् गुरश्च कुमुदती—

पर³⁸² लोक³⁸³ विपर्वं ददचरट³⁸⁴ रचाबुददापवित्र³⁸⁵ विहतनरहले
बर्धने³⁸⁶ नितरामय³⁸⁷ जलधि³⁸⁸ विरहो तु जनो³⁸⁹ नितरां परितुष्टपति³⁹⁰ ।
ताप³⁹¹ मर्कटरोचिष विन्हाति जनो विरहो तु³⁹² पुनः परितुष्टने
चिन्नाया³⁹³ विरहापुरा जलता³⁹⁴ परिकूरपति³⁹⁵ प्यति सा तु³⁹⁶ कुमुदती³⁹⁷ ॥

अथोदृक्ती—

- (358) A : वेत्तयनददा M : *वेत्तयनददा, S सुपोऽयवनतोम्रेषसुददा (359) A : *नितम्बान्ताः
M : *नितम्बान्ताः S : *नितम्ब मान (360) M : मान* (361) A : विदधातिता (362) M :
योगवृत्तज्ञा (363) A : मानवयोगै M : मानवयोगै (364) A : मानबलपुर्वी (365) M : सा
यदि मवयो* ; S : संपन्नितहिष्ठा (366) A & M : ऋत्तमणिमाला (367) M : तावमणिमाला
(368) M : माननतिकृष्टा ; S : प्राप्य परिकृष्टा (369) A drops the last word of the verse ; S :
परितुष्टा (370) A : मरिचधानम् (371) A : मरिचधानम् (372) M : पुपयनदी* (373) S : कुमुद
परिमला (374) A : रचाबुददा (375) A : *पट्टनिकृष्टा ; M : मोदितगन्धा मयतिकृष्टा ; S :
योश्चि न गन्धा (376) A : सुतरसनवमपुरविनःपुपयना ; M : द्वावप्यनवमपुरविनःपुपयना (377) A :
क्रीडपदाद्वा ; M : क्रीडपदा वा (378) A : हंसगणाद्या (379) A : मयदति (380) A : विरहित-
मधिक* ; S : विरहितमधिकम् (381) M भौ (382) A : बरय (383) M : लोक* ; S : लोक*
(384) A : मयद* (385) A : *प्यय (386) M & S : बर्धने (387) M : नितरामिय (388) M :
जधि* ; S : जाधि* (389) A : विरहितजनो ; M : विरमितधिकजनो ; S : विरहो म जनो (390)
M : परितुष्टपति (391) A : तनवर्धने* ; S : तनवर्धने* (392) A drops ट् (393) S : चिन्ना (394)
M : जलता (395) A : परिकूरपति ; M : परितुष्टपति (396) A : साधु ; M drops ट् (397) A : कुमुदती

॥ ७ ॥ भुजङ्गविजृम्भितं मो लो नो सौ लो³⁹⁸ वसुद्वर्षयः ॥ ३१ ॥

मौ दौ तो नास्वयो रसलगरच³⁹⁹ भुजङ्गविजृम्भितम् । अष्टावेकादरा सप्त च यतिः⁴⁰⁰—

[95] जग्नादग्ने⁴⁰¹ क्रोधव्याधि व्यसनदुरितरातशरणं⁴⁰² शरीरविशेषणं⁴⁰³
कृत्याकृत्यज्ञानास्थानं⁴⁰⁴ निरवधि⁴⁰⁵ परिभवविधिना कृतार्थमहनिशम् ।
दूरे जज्ञात् क्रोधाविष्ट⁴⁰⁶ भ्रुकुटि⁴⁰⁷ कुटिलविकृत⁴⁰⁸ मुखं विलोहित⁴⁰⁹ लोघनं
जज्ञाद्रोपरवासप्रोप⁴¹⁰ प्रकटितपृथुफणिकणकं⁴¹¹ भुजङ्गविजृम्भितम् ॥

॥ ७ ॥ अपवाहं म्नो नो नो नसौ गौ नवतुरसेन्द्रियाणि ॥ ३२ ॥

मो नाः पट् सो⁴¹² गौ च द्वावपवाहम् । नव⁴¹³ षट्कौ दौ पञ्च⁴¹⁴ च यतिः⁴¹⁵—

कान्तारेषु तदभुवि⁴¹⁶ विटपिपु⁴¹⁷ रिपुषु पटुषु सखिषु कनके⁴¹⁸ लोष्ट्रे⁴¹⁹
निन्दार्यां स्वनववचसि मुख उदयति⁴²⁰ बहुविपदि च⁴²¹ समदृष्टिः सन् ।
आत्मानं परममजनमजरममरममयमगुणम्⁴²² मिसन्ध्याय⁴²³—
न्निर्वाणं व्रजति⁴²⁴ परममथ⁴²⁵ गमयति⁴²⁶ मवजल⁴²⁷ निधिमपवाहञ्च ॥

अपि च । नाः अष्टौ गौ च दौ वनलतिका⁴²⁸ । अष्टकौ दौ⁴²⁹ दशकरच यतिः⁴³⁰—

इति किल वृषविधिधनविधिरति⁴³¹ विधिमबनिरसन⁴³² विधयोऽमी
कमरा इह अयति बहुविधमस्वरातमलमु⁴³³ परमयितुमुक्ताः ।
क्षणमपि यदि जन इह कृन्मति⁴³⁴ रयमथ भवति फलवती⁴³⁵ वाग्-
निलयनपदमुह धनगणतरिव बहुफलवनलतिकानाम्⁴³⁶ ॥

(398) A does not read the गणस (lacuna); M मौ मती⁰ (399) M : रनलगाश्च (400) A : यति-
स्थानम् (401) S जग्नादग्ने (402) A : व्यसने; M : किलकरमचदार्त; S : वलनकरिणदातशारणं
(403) A : विपूषणं; M : विशेषणं (404) A : कृत्याकृत्याज्ञानस्थानं, M : कृत्याकृत्यज्ञान-
स्थानं (405) A : परवध (406) M : भ्रुकुटि (407) A : *कुटिल (408) M : *विकट; S :
*विकट (409) A : विरुक्ष⁰ (410) A रोप तु श्वामेनेव प्रोषद्, M प्रोषरवासप्रोष.....; S : रोपरवासेन
श्रेचर् (411) A पृथुपणकलकं (412) A & M सौ (413) A अपवाहक । नवच, M अपवाहक
नव (414) A : पञ्चकरच (415) A : यतिस्थानानि (416) A कभुवि; M कठभुवि; S : कटभुवि
(417) A & M पटुषु; S : विपटुषु (418) A : कनक; M जनके (419) A : लोष्ट, M लोष्टे (420)
A : स्वनववच सितमुदयति (421) M drops च (422) A निमजनिमजरममरमभयमगुणम्; M & S
नमभर्मुंरमभयमगणम् (423) S : *मिसन्धान (424) A व्रजति (425) M परमथ; S परमथ
(426) M : गमयति (427) A भुज⁰ (428) A द्वावनलतिका; M द्वौ वनलतिका (429) A अष्टौ
नगा पुत्र दौ (430) A : यतिस्थानानि (431) A repeats धनविधि thrice; M : *रिति
(432) A & S भवति रसन⁰ (433) M reads अलं after उपशमयितुं (434) M वृतरति (435)
A फलवति; M : फलवती (436) M & S : वनलिकानाम्

४३७ इदमुत्कृतौ शिबुर्वन्तं वृत्तम् । एवं शककयी शिबुर्वन्तमुपचित्रकन्यपद्यौ^{४३८} मृदुललिततरुम् ।
पञ्चकौ द्वौ सप्त च^{४३९} यतिरचे^{४४०} चरितनदं पञ्च दादर^{४४१} च चन्द्रपारा । सकृनौ जुमुनभायः ।

एवं गायत्र्यादिजातय उक्ताः^{४४२} । सम्पति दयढको नाम जातिः^{४४३}—

॥ ७ ॥ दण्डको नौरः ॥ ३३ ॥

नौ द्वौ ररच^{४४४} दयढकाः^{४४५} । रगदारच सप्तावराः स्युः । अन्यथाऽतिशयकर्पादिष्वन्तर्माबाद् ।
तथा हि नौ द्वौ रारच^{४४६} त्रय इत्यतिशयकर्पा वितानमेव^{४४७} । चत्वारश्चेद्भूतौ निशा नाम वृत्तं तारका वा ।
पञ्च रारचेत् [१६] प्रकृतौ लोला^{४४८} नाम । षट् चैत्रं संकृतौ भृङ्गाब्ज^{४४९} नीलालकं मेघमाला^{४५०} वा ।
एतस्मात् सप्त राः कार्याः । ते च यथाकामं^{४५१} वर्धनीयाः^{४५२} । वृद्धिरचासहस्राक्षरा^{४५३} इत्याचार्याः ।
त्रिकस्य तु गणस्य वृद्धौ^{४५४} सहस्राक्षरत्वं नोपपद्यत इत्येकोनसहस्राक्षरास्ते^{४५५} ॥

॥ ७ ॥ प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः ॥ ३४ ॥

एषां रणशब्देषु प्राधान्यां दयढकानां प्रथमः सप्तभिरेव रैः कृत^{४५६} रचदहवृष्टिप्रपातः^{४५७}—

सपनिपदपि नेति नेतीति य^{४५८} बागलीतं^{४५९} बदत्यन्यधर्मान् परावृत्तौ^{४६०}
भुवनगुरु^{४६१} विदुयं पुमासौ^{४६२} जगत्सृष्टि^{४६३} रक्षोपसंहाररेतु^{४६४} परम् ।
धयति^{४६५} विहितदयढकस्तं^{४६६} विमुं सर्वभूतान्तरात्मानमोशं^{४६७} चतुर्बर्गद
न हि किमपि फलं^{४६८} विना तत्प्रसादान्न शस्यं^{४६९} नवं चरदहवृष्टिप्रपातं^{४७०} विना^{४७१} ॥

॥ ७ ॥ अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् ॥ ३५ ॥

रातमाण्डव्याभ्यामा^{४७२} चार्दीभ्यां^{४७३} विनाऽन्वेषामाचार्याणां मनेन प्रथमश्चरदहवृष्टिप्रपातः^{४७४} । तयोऽनु
दयढक एव ॥

- (437) M drops the lines upto रररितनदं (438) A *कमितपद्यौ (439) A* सप्तश्च (440)
A *यदित्यानादि (441) M* चं पञ्चदशतु (442) A : इतुसा (443) A adds दयते ; S :
जालौ (444) A : रगदारच (445) A & S : दण्डक The lines between 446 & 451 are
absent in A (447) M adds रयात् (448) M* लौ औ (449) M* नीलापः ; S : नीलापं
(450) M : मेघमानं (452) A* वर्धनीया (453) A : *र्यावरदि* (454) A* गनस्यार्थौ (455)
A : सहस्राक्षराः ; M & S सहस्राक्षराः (456) A does not recognise it as an
independent सूत्र ; M : चण्डवृष्टिप्रपातः (457) A adds दण्डक (458) M : चण्डवृष्टिप्रपातः
(459) A & S* यां ; M* या (460) M* बागुदित (461) M : बदत्यन्यधर्मो मया वृद्धिः ;
S : बदत्यन्यधर्मात् वृद्धिः (462) M* भुवनगुरु ; S भुवनगुरु (463) A, M & S : पुमासं
(464) A : *सष्टौ* (465) M रेतु (466) M & S : धयते (467) A : निहितदयढकात् ; M :
निहितदयढकात् (468) A : *र्यामोशं ; M* र्यामनेन ; S : सर्वभूतान्तरात्मानमोशं (469) M drops
फलं (470) A : बाह्यदह (471) M* प्रपातं (472) M drops विना (473) A : रातमाण्डव्याभ्याम्
(474) A drops आचार्याभ्याम् (475) M : प्रपातं

॥ ७ ॥ शेषः प्रचित इति ॥ ३६ ॥

चरद्वृष्टिप्रपातादख्यः⁴⁷⁶ सर्वोऽपि दण्डकशेषः⁴⁷⁷ प्रचित⁴⁷⁸संज्ञः । एषु केचित् कमादर्णा⁴⁷⁹श-
वादिर्नशा निवेशयन्ति । प्रचित इति मुनेर्मतो दण्डकः । चरद्वृष्टिप्रपाताधिकारोऽस्य⁴⁸⁰ वृषा कृतः⁴⁸¹ ।
एष संज्ञाः कमादर्णिताः कैश्चिद्वर्णिव्यालजोमूललीलाकरोरामरुद्धादयः ॥

इति मगवतो यादवप्रकारस्य कृतौ पिङ्गलनागच्छन्दोविचिन्तिमाख्ये सप्तमोऽध्यायः ॥

(476) M: 'प्रपातादख्य' (477) A दण्डक शेषः ; S दण्डका शेषः (478) M प्रचितक^० (479) M
& S drop अर्ण (480) M: 'प्रपाताधिकारस्य ; S 'प्रपाताधिकारस्य (481) A : वृष्या ; M'
वृष्या कृता

अथाष्टमोऽध्यायः

[97] ॥ ८ ॥ अत्रासिद्धं¹ गाथा ॥ १ ॥

सिद्धं ह्यन्दोलक्षणम्² । यत्पुनरस्मिन् तन्त्रे पूर्वैः सूत्रैर्वचनार्थैर्वा प्रत्ययैरसिद्धं³ दृग्गायासुं⁴
वेदितव्यम् । अथः खलु ह्यन्दोलवर्गा बर्जिताः । योऽयं मनन्तरोक्तो वृत्तवर्गो⁵, यत्रचतुर्मात्रो जातिवर्गो⁶
यत्र चतुर्मात्रवर्गस्तेषां प्रयाषां शेषजातयो¹⁰ गायत्तंशेषा गृह्यन्ते । बहुत्वाद्यमसिद्धत्वाच्च विविच्य
नोक्तः ।

तत्र वृत्तवर्गस्य त्रिधा¹¹ शेषजातिः¹² । दशकशेषजातिवि¹³तान शेषजाति¹⁴र्मात्रविपर्यय¹⁵जातिरिति ।
मात्रावर्गशेषजाति¹⁶श्चात्रावैतालौघादि¹⁷भेदेन भिन्ना¹⁸ । सूत्रवर्गशेषजातिसु¹⁹ या सूत्रः पूर्वानुक्त
-सङ्ख्या²⁰ चतुर्मात्रविका द्रष्टव्याः²¹ ।

तत्र दशकशेषजातिः । आवृत्ते²²र्द्वयैरदन्तो ग्लान्यां वाऽधिकद्रुपकृतेः²³ । तददकवितानान्त्यो
यज्ञेषा²⁴ रगलं बिना ॥ मनाभ्यां²⁵निष्पते²⁶ दशकः । रगलेन तु शेषजातिर्नोप्यते । पूर्वमेवोत्तरात् ।
तिष्ठैर्वादिभिः पञ्चमिर्गणैः पदपूर्वोपक्रमा²⁷ शेषजाति²⁸र्दशका भवन्ति । केचिदत्र प्रचित²⁹संज्ञां निवे-
दयन्ति ।

तत्र³⁰ तावत् प्रथममिह नमुनं स्यात् । ततो देन वा सेन³¹ वा तेन वा³² जेन वा भेन वा शेष³³जाती
भवद्दशकः³⁴ । नैबदेनापि³⁵तेनापि वा स्याद्दशक³⁶कोऽयम् । एवं देनापि³⁷ दशका³⁸ द्रष्टव्याः । एतमेव
यग्यदशकं केचिच्चयदशकं इत्याहुः ।

- (1) A ' अत्रानुक्त' ; there is no indication of the beginning of Chapter VIII in A (2) A & S omit the sentence (3) A omits यत्पुनः (4) A : पूर्वसूत्रैः. (5) A : यदनुक्तं (6) M : यत्रायम् (7) A : *न्दोलवृत्तवर्ग (8) A omits यत्रचतुर्मात्रो जातिवर्गो (9) A : यत्र...य ...गान्दिवर्गः (10) A : भेदजातीया ; M : विदेषजातयो (11) M : प्रयो (12) M : विदेषजाति (13) M : दशकशेषजाति ; S : दशकशेषजाति (14) M omits—Jacuna-mark (15) M drops टेष (16) M : मात्राविदेषजातिष ; S : मात्राविदेषजातिष (17) M : आत्रावैतालौघादिषु (18) M : भेदभिन्ना (19) M : सूत्रविदेषजातिसु ; S : सूत्रविदेषजातिसु (20) A : पूर्वमनुक्तसंख्याः ; S : पूर्वमनुक्तसंख्याः (21) A drops the portion between 20 & 21. (22) M : आवृत्तैः and omits between 23 & 28 and reads दैर्दशका भवन्ति ; S omits between 23 & 26 (24) A : तदशेषा (25) A : मनाभ्युं (27) A : यदनुक्तं..... पदमा ; S : यदनुक्तोपक्रमा (29) M : प्रचितक (30) A & M add यग्येन (31) A : देन (32) M omits तेन वा (33) M : जेन (34) M & S : भवद्दशको (35) A : नैबदेनापि ; M : नैबदेनापि ; S : नैबदेनापि (36) A : वास्मिन् ; M : तेनापि वा स्यात् (37) A & M : एतमेवैपि S : एतमेवैपि (38) M drops दशकाः

एतैरेव पञ्चभिर्गणैः रण्येन च प्रथमौ नगणौ विना षड्दशकप्रकाराः।³⁹ तत्र संज्ञारचैताः⁴⁰ क्रमेण भवन्ति । यगणेन सिंहलीलः⁴¹ रण्येन मत्तमातङ्गः⁴² सगणेन कुमुदास्तरणं⁴³ तगणेन कामवाणो जगणेन मौक्तिकदाम⁴⁴ मगणेन मुनङ्गविलासः । एतैरेव⁴⁵ पञ्चलोपक्रमैः⁴⁶ षड्दशकप्रकाराः⁴⁷ । तत्र यगणेन सिंहविक्रान्तो रण्येन अथडवालः⁴⁸ । शेषस्तु गायैव ।

[98] अत्र लघ्वन्तैर्गणैरेव दशकास्तेषामन्ते⁴⁹ गुरुमेकं द्वौ वा कुर्यात् । अथ यदि समान्युत्कृतिमति वर्तते⁵⁰ सावशोकमञ्जरी⁵¹ नाम दशकः⁵² प्रमाणौ⁵³ चेदनङ्गशेखर इति ।⁵⁴

अथ वितानरोपजातिर्लक्ष्यलक्षणमन्तैः⁵⁵ पादैरभिधीयते । तानि च सहस्राक्षरान्तानि । उक्तृतेरधिकं छन्दो दशकैरेव षड्विंशत्यम् । शेषानातिविंतिानानां मालावृत्तापरामिषम् । मालावृत्तं शेषगाताबुद्वन्मगनवन-गद्यति मस्ता⁵⁶ स्वयो नौ त्रयो⁵⁷ याः⁵⁸ । विषमशररागुणितनगशरजराः⁵⁹ पुनरच जो⁶⁰ गुरुच चेत् सरस्वती । म्नौ⁶¹ प्रथममिह गणावय सप्त यदा जगथाश्च⁶² लगौ च⁶³ तदा कथिता विमला । द्विःस्युस्तमौ च मजौ सरच सावलधु⁶⁴ द्वितयवर्तिविरति⁶⁵ यदि तरललिप्तं वृत्तम् । नगुरकौ यदि कृतौ चतुरथो पुनरपि द्वयमिदं⁶⁶ चतुरितीयम⁶⁷ पराजितवती⁶⁸ । त्रिःस्युस्तमौ लघु च सौ मो⁶⁹ नगौ गुरु च शैलद्रयमहशरनगैर्ह यतिः⁷⁰ स्यादियमपि सुमद्रा । द्विःस्युस्तमौ लघु च तारच त्रयो नव च नाः सो गुरु⁷¹ रत्नमाला विरतिमपि⁷² मुनिशिखरि⁷³ वमुविषयशरविषयशर⁷⁴ विषयशिखरिषु⁷⁵ विदध्यात् । अत्रैव⁷⁶ यधेकोनविंशमक्षरं लघु स्यादन्यच्च तदनन्तरं लघ्वेकं क्रियेत कुलिशधरा⁷⁷ नाम वृत्तं पञ्चपञ्चाशदक्षरम् । एषामेव परम्परं योगात् विषमार्थसमानि द्रष्टव्यानि ।

षष्ठमि⁷⁸ छन्दःसु⁷⁹ प्रस्तारादयः पत्ययाः प्रक्रमन्ते एव⁸⁰ । तथापि गायत्र्यादिष्वपाठान् साधुत्वं न सिद्धमिति गायेति संगृह्यमानं⁸¹ । समवृत्तान्यनन्तानि जेपजाताविति स्थितेः⁸² । आनन्त्यमपि को वक्तुं विषमार्थसमेष्ट्वलम् ॥ इति वितानरोपजातिमाला⁸³ ।

(39) A & M add भवन्ति (40) M & S add च लगौ च (41) M · सिंहलीलाकर ; S · सिंह (42) All the Mss read मत्तमातङ्गलीलाकर (43) M : कुमुदास्तरणं ; S कुमुदास्तरणं (44) A & M · मौक्तिकदामा (45) A adds षड्भिर्गणैः (46) A पञ्चनवूपक्रमे ; M : पञ्चनक्रमे (47) A & M add भवन्ति (48) A : अथडवाल (49) M : मन्ते (50) A : समानि उक्तृतिमती वर्तते (51) A सा शोकमञ्जरी M : *तालो वरजोकमञ्जरी (52) A & M add स्यात् (53) A प्रमाणे (54) A adds दण्डक ; M adds दण्डका (55) M जातिर्लक्षणमन्तैः (56) M drops मस्ता ; S यस्ता^o (57) A · लयो (58) A adds यो ; M adds मयौ (59) M · नगणा जरा (60) M मो (61) A स्वानौ , M मेन , S समौ (62) A drops च ; M commits haplology and reads later अथ सप्त यदा जगथास्तदा etc. (63) A · सप्तगुरु ; S सप्तगुरु (64) A : सत्रि जलधुदि^o ; M & S · द्विः स्युस्तमौ (then haplology) सन्निजसलधुदि^o (65) A & M add च (66) M : पुनरपि द्विमवे^o (67) A यमपरजितवती , M · यमपरी (68) M-haplology and drops the letters (69) A · लघु च तसा ; M स्वभा लघु च नगौ ; S : लघु च सभो नगौ (70) A : *गृहद्वारगै हयति ; M : *गृहद्वारगैरिह यति ; S · गृहद्वारगैरिह यति (71) A & M · गुरुत्नमाला ; S : गुरुत्नमाला (72) M : वमपि (after haplology on अपरा) (73) M : गिरिशिखरी (74) A adds विष (75) M विषयसि सिखनि ; S : विषमशरविषविषमशर... (76) A : अत्र (77) M & S : कुलिशधारा (78) A : एषामपि ; S : अथापि (79) A drops the word ; S : छन्दहा (80) A · प्रक्रमन्ते व ; M : क्रमन्ते एव (81) A : गंग्..... ताम् ; M : गृहीताः (82) M : स्थितिः (83) A : *जाति मालावृत्तानि ; S · जातिमालावृत्ता

अथ महाविषमशेषजातिः⁸⁴। पादा⁸⁵नामस्यराणां वा यत्रोनाधिकता वचिन्त्।

तां [99] महाविषमां शेषजातिं मन्देत⁸⁶ तद्यथा ॥ —

समेति वंशस्यमुपेन्द्रवज्ज्या यदि वचिन्त् सा खल् शेषजातिः⁸⁷।

स्यादिन्द्रबंशा च तथैव⁸⁸ युक्ता तदृत्तयोः⁸⁹ सञ्जतिरिन्द्रवज्ज्या ॥

एषां चतुर्णां वृत्तानामन्वोन्सद्वाराच्चतुर्विंशतिरच⁹⁰ द्वादश च⁹¹ महाविषममहासमानि सम्मन्दन्ते⁹²।

द्विपदेकपदो काचिद् त्रिपदो चापि⁹³दूरयते। गाथा द्यदकपादैस्तु पदपदी चाप्यनुष्टुभि⁹⁴। षट्पदा-
-ञ्जुष्टुवन्ता या⁹⁵ जातिगाथेति⁹⁶ सा मता⁹⁷ ॥ एष⁹⁸ श्लोक⁹⁹ उदाहरणम्। जातिगाथायाः सर्वत्र
यथायोगमर्थसमान्यपि द्रष्टव्यानि।

अथ शास्त्रान्तरोक्तानि कानिचिदर्थसमान्यन्वये—सयुगञ्च¹⁰⁰ नगौ च¹⁰¹ विषमे¹⁰² मद्रपरा¹⁰³ युजि
चांशुमान्। नयुगसयुगपुरवो¹⁰⁴ विषमे¹⁰⁵ भौ मगणारच¹⁰⁶ समे सुमनः कलिका¹⁰⁷। जरौ¹⁰⁸ द्विकौ
मनोरमा¹⁰⁹समे पदे¹¹⁰जरौ तगौ¹¹¹समे पादेऽपि¹¹² च। नौ मलाविति पदेऽ¹¹³युजि च¹¹⁴युगे स्तवक-
वती स्त्रीयुगयुता¹¹⁵। मः सौ द्वौ मगुरु¹¹⁶ गृहस्थाद्ये पादे स्वाश्लोक¹¹⁷प्रोतिर्मत्तमयूरं पदमन्यत्¹¹⁸।
भौ तलपू च गुररचाप्यसमे नमनया युजि विलसितलीला¹¹⁹ ॥ इति महाविषमशेषजातिः।¹²⁰

अथ मात्राच्छन्दसां¹²¹ शेषजातिः¹²²। तत्रायाम् तावत्—गोतेर्गणेषु¹²³ हतोपौ यदि पद्यमात्र इह
च तदा¹²⁴ ललिता¹²⁵। सप्तम पदं लक्ष्मो¹²⁶ गीतिस्ये यदि बदन्ति¹²⁷ रिपुं ह्यन्दः¹²⁸। दस्या¹²⁹
गोतेर्लक्ष्मशितव¹³⁰मिदं भवति मस्त्रिका च¹³¹ सा स्यात्¹³²। प्रथमेऽर्थे¹³³ च गीतेः¹³⁴ स्याच्चेद् द्विर्गण-

- (84) A drops जातिः ; M drops शेषः (85) M reads मस्त्रिकारन्वपदानामस्यराणां (86) A & S : मन्दते (87) M drops शेष, and has a lacuna mark after जाति (88) A तथैक (89) M : तदृत्तयोः ; S : तद्विंशत्यो (90) M : च ते द्वे चत्वारिंशच्च S च ते चतुर्विंशच्च ; (91) M drops च (92) A drops the sentence (93) M : का च ; S : चाप (94) A षट्पदी स्यादनुष्टुभिः ; S षट्पदी वाऽपानुष्टुभि (95) A षट्पदानुष्टु . जाति ; M : षट्पदानुष्टुभि पर्यन्ता ; S षट्पदानुष्टुवात्तानां (96) M जातिर्गाथेति (97) A : सम्मता (98) M adds एव (99) M & S add जातिगाथोदाहरणं (100) A च ; M सौ (101) A & M drop च (102) A M & S add यदि पादे (103) A : देहप्रवृत्ता ; M : भद्रय ; S : भनयरा (104) A . *सयुगनुर... .. ; S *सयुगनुरवे (105) A : विषमेऽप्यम् (106) A . भयगौ ; M : भौ भयुह ; S : भौगभरौ (107) A & M : ह्यनन् (108) M drops जरौ (109) A . मनौ रमौ ; M . मनौ रमे (110) A . पादे (111) A . जरता गुरु ; M : जरतौ गुरु (112) A & M : पदे (113) A . नौ भगौ निरिति पदे ; M . नौ भगौ गतिपदे ; S : नौ भगाविति पदे (114) A : युजि पदे युजि ; M drops च ; S तु in place of च (115) A & M : नञ्जुगमयुक्ता ; S : नमयुगमयुक्ता (116) A drops मगुरु (117) M . लोभ (118) A : मत्तमयुता पदमन्ये ; M . मत्तमयुतीति मन्तम्य्यं ; S . मत्तमयुते पदमन्यं (119) M . *लीलम् (120) M & S omit this sentence (121) A : महाच्छन्दसां (122) M : विशेषजाति (123) A & M : गणः (124) A : पद्यमात्रमिहा तदा ; M : पद्यमात्रा मता तदा (125) M . ललितं (126) A . लक्ष्म ; M : लक्ष्मा (127) A : यदि पदं तिरि (128) A : रिपु-चरदमायु ; M . रिपुगणदमायु ; S : रिपुगणदः (129) A & S : मस्य (130) M : द्विर्गण (131) A drops च . M : मस्त्रिका ; S : मस्त्रिका च (132) A M ; & S omit स्यात् (133) S : प्रथमार्थे (134)

इधेन मवति गाथाऽत्रावपि¹³⁵ । द्रावन्त्यो¹³⁶ चाऽस्युपपदमात्रा¹³⁷ गावथाधिके¹³⁸ वृद्धैस्त्वद्गोऽयं श्लोकः ।

¹³⁹अथ वैतालौयादिषु—

पादेषु चतुर्षु सलपुगा

जगुरु¹⁴⁰ बाऽन्तगता यदा तदा ।

मागधिका [100] स्वापु जोर्दयो-¹⁴¹

मात्रासमकमती¹⁴² त्यसौ मवेत् ॥

या मागधिका¹⁴³ पदैः ¹⁴⁴कृता ¹⁴⁵विपर्यैः सा परिचमान्तिका¹⁴⁶ । मागधिकासमपादसमपदैर्भवति चतुर्भिरिहोपहासिनो¹⁴⁷ । परमात्रः पञ्चमात्रो वा¹⁴⁸ त्रिमात्रो वा गणः स्वचित् । यत्र स्याच्छ्लेषनातिः सा¹⁴⁹ मात्रावर्गस्य तद्यथा ॥ गलितं शीर्षकं जगुरुं द्विपदीत्यादिजानयः । शास्वान्तरेषु बोद्धव्या बहुव्रीहो-
-दिह मोदिताः ॥ इति शायामकरणम् ।

अथ¹⁵⁰ वितानमन्यदिति¹⁵¹ सूचित¹⁵² समवृत्तादीनामवगमनाय¹⁵³ पृथग्यथा प्रक्रमन्ते¹⁵⁴ । तत्रैष श्लोकः¹⁵⁵—

प्रस्तारो नष्टमुदिष्टमेकदयादिलगक्रिया ।

मंस्या चैवाध्ययोगस्य षटेते प्रत्ययाः स्मृताः¹⁵⁶ ॥

इति तत्रोक्त¹⁵⁷दीनां छन्दसां श्रुत्वानि समवृत्तानि¹⁵⁸ दिदृक्षमाणाय लिखित्वा¹⁵⁹ प्रस्तारः¹⁶⁰ प्रसूयते—

॥ ८ ॥ द्विकौ श्लो ॥ २ ॥

अत्र गुणं वक्रं लिखेत् । श्रुजं सधुम् । ग्लावियेकाक्षरात्¹⁶¹ छन्दसः प्रस्तारमनुवदति द्वपकारस्य¹⁶² विधातुम् । तथा हि श्लो¹⁶³ द्विकौ भवत इति नदन् गुरुलक्ष तावदनुवदति¹⁶⁴ । ग्लाविति महाधिकारे सत्यपि पुनर्भर्षणं क्रमनियमार्थम् । गुरुस्वरि सधुरथ¹⁶⁵ इति स चैकाक्षरस्य प्रस्तारः । द्विकौ द्वे आवृत्तौ

- (135) M : गाथसुोपि (133-135) A : या हां गणी यदि द्वौ द्वौ पाथ म्युपि (136) A : इधर ; M : दन्ध^o (137) A : सपुणोपदामार्त् ; M : नसो मुपो वनो मात्रा (138) A : गाथाधिकैः ; M & S : गाथाधिकैः ; A drops the lines between 138 & 143 ; S omits the lines between 139 and the end of the verse (140) M : जगुरु (141) M : स्वापु मुत्रो द्वयो (142) M : र्वा त्रापमिकमती (144) A & M : पादै (145) A : स्वचित् ; M : कृत् (146) A : सपवादसमपादै , M : सपादसमपादै (147) A : श्रहापहासिनो (148) A & S drop वा (149) A : स्वात् (150) M drops अथ (151) A : *नमन्यत्र (152) M & S : सूचितम् (153) A : समवृत्तावगमनाय ; S : समवृत्तावगमाय (154) M : प्रक्रियते (155) A & M add प्रवति (156) M reads the verse प्रवृत्ते नष्ट उदिष्ट एक . दिलगक्रिया । संस्या सम .. द्विभोगस्य षटेते प्रायया इति ॥ (157) S : तत्रोक्त्यादीनां (158) M : समानि वृत्तानि (159) M adds इत् . S adds इत् (160) A : प्रस्तार ; M drops the words between 161 & 162. (163) A drops श्लो (164) M : तावदिति (165) A : गुरुस्वरितिस्वरय ;

प्रमाणनयोरिति¹⁶⁶ । द्विकौ द्विगुणविति¹⁶⁷ यावत् । ग्लौ गुरल्लू द्विकौ कर्तव्यौ प्रस्तारविधौ । स्वयमेवोपर्येकं गुरनपस्ताच्च¹⁶⁸ लुत् लिखित्वा तौ द्विकौ कुर्यात् । तयोरधः¹⁶⁹ पुनर्दो¹⁷⁰ गुरल्लू लिखेदित्यर्थः ॥

॥ ८ ॥ मिधौ च ॥ ३ ॥

एषामेव¹⁷¹ पार्वे मिधौ गुल्गुदिकौ लिखेत्¹⁷² । मिश्रशब्दः संयुक्तचनः । तच्च सापेक्ष¹⁷³ गुरुद्वौ संयुक्तौ लघु च द्वौ लिखेदिति द्व्यक्षरस्य प्रस्तारः । एतेनैवं न्यायेन सर्वेषां द्वान्दसौ सिद्ध एव प्रस्तारः ॥ तथापि त्र्यक्षरस्य प्रस्तारमुदाहरणपरिणामायाह—

[101] ॥ ८ ॥ पृथग्ज्ञा¹⁷⁴ मिधाः ॥ ४ ॥¹⁷⁵

द्विकौ ग्लौविति न्यायेन द्व्यक्षरस्य प्रस्तारं द्विगुणोक्त्यात् । तस्य पार्वे ग्लौ¹⁷⁶ गुल्गुदः पृथग्मिधाः कार्याः । द्व्यक्षरस्य प्रस्तारं द्विगुणोक्त्यात्¹⁷⁷ तदुपरि¹⁷⁸ स्थितमष्ट¹⁷⁹पूर्वाणमर्धोक्त्या¹⁸⁰ तस्योपर्यधेत्स्य¹⁸¹ पार्वे चतुरो गुरुनधोऽर्धेत्स्य¹⁸² पार्वे¹⁸³ चतुरो लघुन् लिखेत्¹⁸⁴ । स त्र्यक्षरस्य प्रस्तारः ॥ तत्रोदाहरणमाह—

॥ ८ ॥ वसवस्त्रिकाः ॥ ५ ॥¹⁸⁵

एतेऽष्टौ¹⁸⁶ त्रिका भोधोस्त्रोमित्यादयः शास्त्रादावुक्ताः । सोऽयं त्र्यक्षरस्य प्रस्तारः । एवं चतुरक्षरं प्रस्तुणन् त्र्यक्षरस्य प्रस्तारं द्विकं कृत्वा¹⁸⁷ तस्य पार्वेऽष्टशः पृथग्मिधान्¹⁸⁸ गुरुन्¹⁸⁹ लघुंश्च लिखेत्¹⁹⁰ । एवमुत्तरेष्वपि द्वान्दःतु द्रष्टव्यम् । यास्त्रिका¹⁹¹ त्र्यक्षरस्य प्रस्तारे¹⁹²ऽष्टौ¹⁹³ तिररचीनाः षड्स्तदस्ता¹⁹⁴ एकैकस्य वृत्तस्य पादाः । तथाऽप्येऽपि पादास्तादृशस्त्रयस्त्रयः¹⁹⁵ द्रष्टव्याः । एषामेवान्योन्यसंकार्या¹⁹⁶ -र्धसमानि विषमाणि च¹⁹⁷ भवन्ति, यानि 'समं तावद्वृत्तः कृतमर्धसममित्या¹⁹⁸दिनोक्तानि । इति प्रस्तारः¹⁹⁹ ॥ तदेव श्लोकः —

पूर्वं पूर्वादि²⁰⁰ कं कुर्यात् प्रस्तारं प्रस्तुणन् परम् ।

तस्य पार्वे²⁰¹ उपर्यधे गुरुन् कुर्यात्लघुनधः²⁰² ॥

M drops the words between 166 & 167 ; S drops यावत् (168) M omits च (169) M & S : तयोरधः (170) M : पुनरपि द्वौ (171) A : तेषामेव (172) A & S : लिखेत् (173) A : स्वापेक्षं ; M : स्वापेक्षं (174) M : पृथग्लौ (175) A abruptly marks this sūtra as 22 for the first time. (176) A : त्तः (177) A : द्विगुणोक्त्या ; omits the portion between 178 & 179 (180) A : अष्टपूर्वाणमर्धोक्त्या (181) A & S : पूर्वाधेत्स्य (182) A : अधेत्स्य ; S : पार्वेत्स्य (183) A drops पार्वे (184) M : कुर्यात् (185) A marks the sūtra as 23 (186) A drops अष्टौ (187) M : द्विगुणोक्त्या (188) A : मिधा (189) M drops गुरुन् (190) M & S : लिखेत् (191) A : यास्ता (192) A & S : त्र्यक्षरप्रस्तारे (193) A drops अष्टौ (194) A drops ताः (195) A : तादृशस्त्रयः ; M : पादास्तदस्तादृशा (196) A : एषामिवाऽन्योन्यसंकार्याः ; S : एषामन्योन्यसंकार्याः (197) A drops च (198) M : समं तावत् कृत्वा M & S drop अधेत्स्य (199) M drops the sentence (200) A : पूर्वादि ; M : पूर्वं द्विकं (201) A : पार्वेत्स्य (202) M : *तर्धस्तथा

इष्टान् कुर्वास्ति²⁰⁰ खित्वेष्टं विपरीतमथो लिखेत् ।

आद्य²⁰⁴ गुर्वन्तनून्तु²⁰⁵ सममिष्टाक्षरैर्लिखेत् ॥ इति ।

अथवा मिश्री चेत्येतत् सूत्रं मात्राच्छन्दोविषयम् । मात्राच्छन्दसामपि वर्याच्छन्दसामिव प्रस्तारादयः कार्याः । इयान् विशेषः । सर्वत्र लघुस्थानेषु द्वौ द्वौ लघू मिश्री कुर्वाद्गुरुस्थानेषु गुरुरेक एव²⁰⁸ । दिमात्रत्वात् । स्वत एव मिश्रन्वसिद्धेः । 'पृथग्ला मिश्री' इति पूर्ववत् । अथवा 'पृथग्ला मिश्री' इत्यार्यासु पूर्वप्रस्तारस्य पुनः पुनरभ्यासेन द्वितीयादिगण²⁰⁷स्थानेषु जगत्यादीनां न्यासं²⁰⁸ दर्शयति । [102] ऋणेषु लघुनां मुख्यपैतानां द्वयग्मावाहलघुद्वयत्वादत्र²⁰⁹ मिश्राचसिद्धेस्तेन 'दृयक् ला' ²¹⁰ इति²¹¹ पदच्छेदः । न तु ग्ला इति ।²¹²

अथ²¹³ यदि कश्चिज्जिज्ञासेत्—अस्य²¹⁴ छन्दस एतावतिथं²¹⁵ वृत्तं कीदृशमिति तस्मै नष्टं नाम ऋत्वयमाह—

॥ ८ ॥ लघे ॥ ६ ॥²¹⁶

एतावतिथं वृत्तं जिज्ञासते तस्याः संख्याया अर्धमपनयेत् । अर्धं अपनीते²¹⁷ लघुर्माश्रः । पुनस्तदप्य²¹⁸- अर्धमर्शोऽपनीय लघुं गृह्णीयात् । तद्यथा—त्र्यक्षरस्याष्टमं वृत्तं कीदृशमिति²¹⁹ जिज्ञासमानोऽष्टरव²²⁰- संख्याया अर्धमपनीय लघुं लिखेत्²²¹ । अन्वयार्थवशिष्यन्ते²²² । तेषाम्नाधार्मिकं लघुम् । द्वे अवशिष्येते²²³ । तथा²²⁴ रचाधार्मिकं²²⁵ मिति त्रिलघुवृत्तदष्टमम् । तथा चोक्तं 'न हसन्नि'ति ।

यदा तु द्वितीयं जिज्ञासते तदा द्वित्वसंख्याया अर्धादेकं²²⁶ लघुं लिखेत्²²⁷ । एकमवशिष्यते । तन्नाशार्थं²²⁸ न शक्यत इत्यत आह—

॥ ८ ॥ सैके ग् ॥ ७ ॥²²⁹

यदेकं विपसंख्यात्वाद्धं न²³⁰ ददाति तस्मिन्नेकं प्रद्विष्या²³¹र्धयेत् । सैके तस्मिन्नर्थाकृते गुर्यमाश्रः । पुनरन्वयवशिष्टमेकमेकं²³² संयुन्याधार्मिकैर्कं गुरुं गृह्णीयात् । इत्याशावेको लघु परी²³³ गुरु द्वाविति

203) M & S : कुर्वन् (204) A : आचन्त⁰ ; M : आद्यं कुर्व⁰ (205) S *श्च (206) A & M add गुरो here. (207) M : गुण⁰ (208) M & S : न्याय (209) A : पृथग् भावात्त्रिलघुद्वयत्वात् ; M : पृथग्ला लघु दयत्वादत्र ; S : पृथग्भावात् लघुद्वयत्वात् (210) A & M : पृथग्ला ; M drops the words between 211 & 212 (213) A : अथवा (214) M : सत्य (215) A : एताव (216) A marks as 24 (217) M : अपनीते ; S अरहते (218) A drops अवि (219) A & M : : कीदृशमिति (220) M & S : अष्टरव्याया⁰ (221) M : विनिलेषु (222) A : चत्वारो निशिष्यन्ते ; S : चत्वारो प्रशिष्यन्ते (223) A & M : राव- वशिष्येते (224) M : त्रयो⁰ ; M omits the words between 225 & 226 due to haplogy , S omits from तथा 10 जिज्ञासते (haplogy between तथा and तदा) (227) M drops लिखेत् (228) A : एतावर्थाकृतं ; M : तद्वर्थाकृतं कर्तुं (229) A marks this sūtra as 25 (230) A : स (231) M : तस्मिन्नेकस्मिन्निशिष्य (232) A & S : शिष्टमेकमेकं (233) A : परी

अक्षरस्य द्वितीयं वृत्तम् । तथा चोक्तं 'बरा सा।प्' इति । एवं सर्वत्र समसंख्यादा दलने लघुविर-
मादाः सैकाया दलने गुरुरिति नष्टोद्धारं कुर्यात् । तदेष श्लोकः—

नष्टं दावतिथं वृत्तं तत्संख्यां दलयेत् समाम् ।

लघुं लिखेद्गुणं सैकां विपनां एवयत् लिखेत् ॥ इति ।

अथ यदि ऋरिचक्षुप्रपमाग. इन्द्रेद्दृत्तद्राहत्येदं वृत्तं कतिथमिति, स ऋरिथेन प्रतिदल्य
इत्याह—

॥ ८ ॥ प्रतिशोमगुणं द्विलोच्यम् ॥ ८ ॥

स यद्वृत्तं पृच्छेत्तस्य लघूनामन्त्यं बाडक्षरमादि कृत्वा प्रतिलोमं [103] गुणयेत् । उपदर्शना-
सतो गुणयितुमशक्यत्वात् प्रथमातिक्रमे च कारणाभावादेकत्वसंख्यामेव गुणयेत् । लघ्वादि चेद्गुणन-
मेकत्वसंख्यामन्त्यलघुस्थाने द्विकृत्वा ततोऽर्वाचीनेऽक्षरे पुनर्द्विगुणयेत् । ततोऽर्वाचीनेषु पुनरिति
सर्ववृत्तं परिकल्प्य वा संख्यामन्त्यवृत्तं तावतिथं तद्वृत्तं कुर्यात् । तदप्या—'न हस्त' इति
अक्षरस्य वृत्तम् । तत्रान्तस्य लघोः सकारस्य स्थाने द्विकृत्वामेकत्वसंख्या हकारस्य स्थाने
गुणयेत् । अत्रारि भवन्ति । पुनर्नकारस्य स्थाने गुणयेत् । अष्टौ सम्पदन्ते । तेन तद्वृत्तं
वृत्तम् ।

यदा तु 'सा ते बर व' इत्यत्र जिह्वास्थिते, तदा ष्वेत्यत्र द्विगुणामेकत्वसंख्या त इत्यत्र
द्विगुणयेत् । अत्रारि भवन्ति । तत्र कश्चिद्विरोपमाह—

॥ ८ ॥ ततोऽप्येकं जहात् ॥ ८ ॥

ततः संख्यापिपदादेकं जहात् । गुणस्थाने द्विगुणोद्धारैकं जहात् । चतुर्थ्यं एकत्यागात्प्रो-
यदेवावशिष्यन्ते । पुनर् सेव्यत्र द्विगुणयेत् । दृष्टं भवन्ति । षड्व्य एकत्यागात् पञ्चदशरिष्यन्ते ।

(234) M drops य (235) A adds सने here. (236) M & S विपमसंख्याया (237) A & S : नदोद्धारं
(238) S omits तदेष श्लोकः (239) M : समं (240) A : विपना (241) A & S omits (242) A
omits वृत्तं ; A, M & S : कतिथमिति (243) A marks this as usual as 26 (244) A reads :
लघूनामन्त्यं इत्येव.....रमादि (245) A : गुणयेत् ; M : प्रतिशोमगुणं गुणयेत् (246) A omits च (247)
A : जगते जगत्प्रायःस्थाने (248) A : ततोऽर्वाचीनेयेत् (249) A & S : लघोऽर्वा-
चीनेऽक्षरे (250) A : सर्वं वृत्तं (251) A : प्रतिकल्प्य ; M : परिकल्पन् (252) A : सात् वृत्तं
मनुवीत (253) M & S omit एत् (254) M : न हस्ति (255) A : लघुस्थाने (256) A adds लघोः
before स्थाने ; S drops सकारस्य (257) A drops स्थाने ; M adds च (258) M : गुणयेत् (259)
A : नरो हस्य ; S : प्रथमं (260) M omits तेन (261) A : सा ते बरविरिति हस्त्ये ; S drops दृष्ट
(262) M : त इत्यत्र (263) S : द्विगुणे द्विगुणयेत् (264) M : कश्चिद्विरोपमाह (265) M : ततोऽर्वा-
(266) A marks this as 27. (267) A adds गुरुरथानं here (268) A drops एव ; M : चोदेष
च शिष्यन्ते (269) A : सीत्यत्र (270) A & M : द्विगुणयेत्

तेन पञ्चमं तद्भूतं²⁷¹ सा ते वर तिति ।²⁷² एषमन्यत्रापि लघुषु द्वैगुण्येन²⁷³ गुरुषु द्विगुणादेकरागेन चोद्दिष्टं²⁷⁴ विविच्यत् । तदेव श्लोकः—

विविचन् वृत्तमुद्दिष्टमादि कृत्वाऽन्तरमक्षरम्²⁷⁵ ।

गुण्येदिच्छृतं लादौ गुरावेकं त्यजेदपि ॥ इति ।

अयास्मिन् छन्दसि²⁷⁶ कति लघुशून्यानि वृत्तानि²⁷⁷ कन्धेकलघुनि²⁷⁸ कति द्विलघुनि कति त्रिलघुनि²⁷⁹ कति वा गुरुशून्यानि कनि²⁸⁰ वैकगुरुण्यि कति द्विगुरुणि²⁸¹ कति त्रिगुरु²⁸² षोति वा²⁸³ मीमांसमानायान्यं प्रत्ययमाह²⁸⁴—

॥ ८ ॥ द्विरर्धे ॥ १० ॥²⁸⁵

[104] यस्मिन् छन्दसि निशासेत²⁸⁶ तद्वर्णख्याया अर्धेऽपनीते²⁸⁷ या मंख्याऽवशिष्यते, तावन्ति कोष्ठाणि कुर्यात् । यथा—द्रपक्षरस्य द्विवसंख्याया अर्धत्यागादेकम्²⁸⁸ वशिष्यते । तत एकं कोष्ठं कुर्यात् । इदमर्धकोष्ठं नाम । स्वेच्छयाऽन्यदप्येकं कोष्ठं कुर्यात् । तच्चून्यकोष्ठं नाम । एवमन्येष्वपि छन्दःषु कोष्ठकल्पना । विषममंलघुषु²⁸⁹ अक्षरपञ्चाक्षरादिष्वेकं त्यक्तुऽर्धयेत्²⁹⁰ । अक्षरस्यार्धार्थं²⁹¹ कोष्ठमेकमेव । शून्यकोष्ठञ्च सर्वत्राप्येकमेव²⁹² । शून्यकोष्ठञ्च प्रथमं²⁹³ सिद्धेत्ततोऽर्धकोष्ठानि ।

द्रपक्षरे²⁹⁴ तावदुच्यते²⁹⁵—यच्चून्यकोष्ठं²⁹⁶ तत्रैकाङ्कं न्यसेत् । प्रथमातिक्रमे²⁹⁷ कारयामावात् । एवं स्थिते²⁹⁸ सूत्रमिदमुपतिष्ठते 'त्रिरर्धं' इति । अर्धे अर्धकोष्ठे²⁹⁹ द्विन्यसेत् । न्यस्तान्वस्यानुत्तरमात् ह्यप्तातिक्रमे च³⁰⁰ कारयामावात् पूर्वस्य शून्यकोष्ठस्याङ्कमेवार्धे द्विकृत्वा³⁰¹ न्यसेत् । ते³⁰² द्वे भवतः । एवं सर्वत्र कोष्ठेषु पूर्वपूर्वाङ्कमेवोपर्युपरि न्यसेत्³⁰³ । इदानीं न्यस्तस्याङ्कस्य विनियोगमाह³⁰⁴—

॥ ८ ॥ रूपे शून्यम् ॥ ११ ॥³⁰⁵

स्वरश्च³⁰⁶ एकवचनः । यत् प्रथमे कोष्ठे एकं तस्मिन् रूपे लघुशून्यं गुरुशून्यं³⁰⁷ वा वृत्³⁰⁸ भवतीति प्रतिपत्तव्यम् । प्रदर्शनार्थञ्चेदम् । तेनैतत् सिद्धम्—प्रथमे³⁰⁹ लघुशून्यं³¹⁰ द्वितीये एकलघुनि तृतीये द्विल³¹¹ शून्योत्पादि प्रतिपत्तव्यम् ।

(271) A drops एत् ; M : वृत् च' A drops the words between 271 & 272 (272) M : सति वेति (273) A : लघुषु द्वैगुण्येन ; M : सप्तस्थानेषु द्विगुण्येन (274) A : स्वोद्दिष्टं ; S : नोद्दिष्टं (275) M : परिक्त्वान्त ... हर (276) M : अयास्य छन्दसि A drops the words between 276 & 277. (278) A & S add वृत्तानि ; A drops the words between 279 & 282 ; S drops the words between 281 & 282. (283) M drops वा (284) A : मीमांसमानायानां सरत्ययमाह (285) A marks as 28 (286) A : निशासेते (287) अपनीता (288) A : सत्यावाधर्धत्यागात् ; S : A : सत्यमार्धस्यागात् (289) M : विषममंलघुषु , A drops the portion between 290 & 291 ; S drops the whole sentence. (292) M drops this sentence (293) S drops प्रथम (294) A adds एव here (295) A : द्रपक्षरेण (296) M : यच्चून्यकोष्ठं (297) M drops* क्रमे (298) A adds सति (299) A : अर्धे अर्धकोष्ठे (300) A & S कक्षाधिकनेन (301) M : द्वि (302) M : तेन (303) A drops उपर्युपरि and reads त्रिष्वप्येव with S (304) A : नियोगमाह (305) A reads the śūtra twice : रूपे शून्यम् (वा) रूपे शून्यम् and marks it as 29. (306) M : शून्यस्य (307) M drops ह्यन्वं (308) M & S add वा (309) A : प्रथम* (310) A & S add वृत्तम् (311) A : त्रि*

ततो द्वयक्षरस्य प्रथमे कोष्ठे³¹² यदेकं तदेकं लघुगुण्यं सर्वगुरकं वृत्³¹³, यदि तृतीये द्वयं³¹⁴ तद्दे एकलघुनो वृत्³¹⁵; पुनर्निवृत्त्य³¹⁶ शुन्यकोष्ठे³¹⁷ गृह्येयात् । यदेव प्रथमकोष्ठ³¹⁸ एकं³¹⁹ तदेकं गुण्यं³²⁰ द्विलघुकमिति³²¹ लघुशानम् । एतेनैव गुण्यशानमपि । [105] यत् प्रथम एकं तदेकं गुण्यं³²² सर्वलघुकम्³²³ । यदि तृतीये द्वयं तद्दे एकगुण्यो । पुनर्निवर्तेत । यदेव प्रथम एकं तदेकं³²⁴ लघुगुण्यं³²⁵ द्विलघुकमिति³²⁶ । एतेनैव³²⁷ न्यायेनान्नेयामपि छन्दोनामेकत्वादि³²⁸ लग्निकोला ।

कथं पुनरेकाक्षरत्वोक्ता । तस्य हि शुन्यकोष्ठमेव³²⁹ । तत्रैक लघुगुण्यं गुण्यं वा स्थादित्यत आह —

॥ ८ ॥ द्विः शून्ये ॥ १२ ॥³³⁰

यत्तद्वृत्त्यकोष्ठे³³¹ स्थितं तत्तदिगुह्येयात्³³² । तेनैकं³³³ लघुगुण्यमेकं गुण्यं³³⁴ न्यादवदर्थ-
नार्थशेद³³⁵ सूत्रम्³³⁶ । तेनैतत् सिद्धम् । देषां³³⁷ विषयसंख्यानानामेक³³⁸ विषयान्तरादीनां³³⁹ छन्दो-
कोष्ठेषु³⁴⁰ कर्षात् सर्वाणि वृत्तानि न दृश्यन्ते, तेषां तदर्थमेकस्मिन् कोष्ठे द्विर्माद्यम् । तत्रच कोष्ठमन्विम
एव³⁴¹ । इतरेषां गणप्रत्यागताभ्यां³⁴² द्विर्माहणस्य सिद्धत्वात्³⁴³ ।

तथाहि अक्षरस्यापि द्वे एव कोष्ठे इत्युक्तम् । वृत्ताति³⁴⁴क्रमे कारणाभावात् । तदेव³⁴⁵ द्वयक्षर-
न्यायं प्रथमं³⁴⁶ कृत्वा द्विरर्थ इति वचनादर्धे द्वितीयन्यायं³⁴⁷ कुर्वन् पूर्वार्द्धं तस्मिन्न्यसेत्³⁴⁸ । तानि त्रयो-
सन्वपन्ते । यत् प्रथममेकं तदेकं लघुगुण्यं³⁴⁹ 'षी श्रो स्त्रो म्' इति । यदि तृतीये त्रयं तानि त्रयीदेकलघुनि—
'वरा सा य', 'का गुहा र्', 'सा ते क्व व्' इति । तान्देव त्रयीनि³⁵⁰ पुनरेकवारं गृह्येयात् । ततो द्विलघुगुण्यपि
त्रयीनि—'वमुषा स्', 'कदा स म्', 'किं वद म्' इति । पुनर्निवर्तेत । यदेव प्रथम एकं तदेकं गुण्यं³⁵¹
'न हस न्' इति ।

चतुरक्षरस्य त्रयो³⁵² कोष्ठानि । अन्त्ययोरेव³⁵³ कोष्ठयोरन्त³⁵⁴ एकं कोष्ठं बुधात् । तस्मिन्ननन्तर-
कोष्ठगतं त्रयं न्यसेत् । स प्रथमो न्यासः । द्वितीयं कुर्वन् पूर्वपूर्वादिमुत्तरत्र न्यसेत् । यत् प्रथम एकं तदेकं³⁵⁵

- (312) A : प्रथमेनो (313) M : सर्वगुरवृत्तं (314) M : दितयं (315) S drops वृत्ते ; A drops
the words between 314 & 316 (317) M : दृश्ये (318) M : प्रथमे कोष्ठे (319) M & S :
यदेकं (320) A drops गुरगुण्यं ; M : तदेकगुरगुण्यं (321) M : सर्वलघु कमिति (322) M :
तदेकगुरगुण्यम् (323) M drops सर्वलघुकम् ; A drops the portion between 324 & 325
(326) A drops इति (327) M drops एव (328) M : श्लेषत्वादि (329) M : दृश्यमेवमेव :
S' दृश्यकोष्ठमात्रं (330) A marks as 30 (331) A : यत्तद्वृत्त्यकोष्ठे ; M : यत्तद्वृत्त्यकोष्ठं कोष्ठे
(332) A : तदिगुह्येयात् (333) A : नैकं (334) M : दृश्यमिति (335) M : न्यायनन्तरं शेषम्
(336) M & S drop सूत्रम् (337) M : एषां (338) M & S मरुताभ्याम् (339) अक्षरान्तरादीनां (M)
(340) M : बाष्ठा (341) A :ष्टमितिमे वा ; M : तत्रच कोष्ठमेवमेव (342) A : निवृत्त्येवमेव ;
S : निर्गतान्ता (343) A : द्विरर्थविशेषात् (344) M : एता (345) S drops (346) M : एव प्रथमन्यायं
(347) A : अर्थद्वितीयन्यायं ; M : अर्थे द्वितीयं न्यायं (348) A : दित्यनेत् (349) M drops लघु । M
M omits the portion between 350 & 351 ; S omits the last sentence (352) A : तदेव
विनष्टकमिति सर्वलघुकम् (353) A : अन्त्ययोरेव (354) A : कोष्ठयोरन्त (355) M drops तदेकं

द्वयुगलम् । यदितीये चतुष्कं तानि³⁵⁶ चत्वारिकलपूनि । यत्प्रतीये पदकं तानि³⁵⁷ पद् द्विलपूनि । पुनर्निवर्तते³⁵⁸ । यदेव द्वितीये³⁵⁹ चतुष्कं तानि³⁶⁰ चत्वारि³⁶¹ त्रिलपूनि । यद् प्रथम एकं तदेकं गुण्यु³⁶² चतुर्लुक्कमिति³⁶³ ।

पद्याक्षरस्यापि शीघ्रयेव कोष्ठाणि । पदमेव चतुरक्षरन्यासं³⁶⁴ प्रथमं³⁶⁵ कृत्वा द्वितीयं कुर्वन् [106] पूर्वपूर्वाङ्गमुत्तरत्र³⁶⁶ न्यसेत् । यद् प्रथम एकं तदेकं³⁶⁷ लघुगुण्यम् । यदितीये³⁶⁸ पञ्चकं तानि³⁶⁹ पञ्चकलपूनि³⁷⁰ । यत्प्रतीये दशकं³⁷¹ तानि दश द्विलपूनि । तान्येव दश पुनरप्येकवारं गृहीयात् । एवमन्येष्वपि विपनाक्षरसंज्ञेषु सपनाक्षरनाक्षरप्रभृतिष्वन्येषु³⁷² कोष्ठं³⁷³ द्विदि³⁷⁴ गृहीयात् । तत्³⁷⁵ स्त्रिया लघुन्यपि दश पुनर्निवर्तते³⁷⁶ । यदेव द्वितीये पञ्चकं तानि पञ्च चतुर्लपूनि । यद् प्रथम एकं तदेकं पञ्च-लुक्कमिति³⁷⁷ ।

एवमन्येष्वपि छन्दःसु समाक्षरेषु³⁷⁸ पूर्वच्छन्दोन्यासं प्रथमं³⁷⁹ कृत्वा द्वितीयं कुर्वन् पूर्वपूर्वाङ्गमुत्तरत्र³⁸⁰ न्यसेत् । वि³⁸¹पना³⁸²क्षरेषु च एकं³⁸³ कोष्ठमन्ते लिखित्वा तस्मिन्मन्तरं कोष्ठाङ्कं न्यसेत् । स पथमो न्यासः । द्वितीयं कुर्वन् पूर्वपूर्वाङ्गमुत्तरे न्यसेत्³⁸⁴ । सर्वत्र च³⁸⁵ निवृत्त्यापि गृहीयात् । इत्येकद्वयादि-चतुर्गुणानाम्³⁸⁶ । तदेतो³⁸⁷ रलोकौ³⁸⁸—

षाचं³⁸⁹ सङ्घं परेषु³⁹⁰ दिः³⁹¹ पूर्वपूर्वगतं क्षिपेत् ।

पूर्वच्छन्दोऽङ्कं षाचः स्या³⁹² न्यासे³⁹³ अन्यच्छन्दसो³⁹⁴ विधौ ॥

लघुगुण्यैकलप्यादि क्रमाद्दृष्टं³⁹⁵ निवर्त्य च³⁹⁶ ।

छन्दः स्वयुग्मसंज्ञेषु द्वाब्जं कोष्ठे निरन्तिमे ॥ इति

अथ वृत्तमहाराजधिकापि³⁹⁷ । यत्तद्वन्दसः मंछ्यां³⁹⁸ जिज्ञासेत्³⁹⁹ तदक्षरसंज्ञयाया अर्धमपनीयार्धं नाम चिह्नं कुर्यात् । पुनरपि शिञ्जः⁴⁰⁰ संज्ञयाया अर्धमपनयनादर्धचिह्नं⁴⁰¹ पुनरपनयनादर्धचिह्नं⁴⁰² त्रित्या समाप्ते⁴⁰³

- (356) A: चतुर्लुक्; M: चतुष्कृतानि (357) A: पदकृतानि (358) M: निवर्तते (359) A drops एव (360) M: चतुष्कृतानि (361) M: दि in place of चत्वारि (362) M & S drop पुरुषान्य (363) S drops इति (364) A: चतुरक्षरस्य न्यासं; M चतुरक्षर न्यासं (365) M adds एव च (366) M: पूर्वपूर्वा-ङ्गमुत्तरत्र (367) A drops तदेकं (368) A यदितीये (369) M: पञ्चकानि (370) M पञ्चकलपूनि (371) A: यत्प्रतीयेकं (372) A: प्रभृतिषु अन्ये; M अन्ये (373) A कोष्ठः; M कोष्ठ (374) A drops द्विदिः (375) A: तन्मन्तः (376) M & S: निवर्तते (377) M: तदेकपञ्चलपुञ्ज-कमिति; S omits इति (378) A, M & S: विपनाक्षरेषु (379) M drops प्रथम (380) A & M: पुनर्निवर्तते; S omits इति (381) A, M & S: विपनाक्षरेषु (379) M drops प्रथम (380) A & M: पुनर्निवर्तते; S omits इति (382) A समाक्षरेषु; S क्षरक्षरे (383) M drops the words between 381 & 384 (384) A समाक्षरेषु; S क्षरक्षरे (385) A: एके (386) A drops च (387) M: इत्येकद्वयादि पुरुषपुरुषान्य (388) A: उदात्तः; S: उदात्तः (389) M adds भवतः (390) A: अन्ये (391) M परेषु (392) A: श्रीः (393) M: प्राचस्य न्यासः (394) S drops न्यासे (395) A: अन्यच्छन्दसि (396) S drops उदात्तं (397) M: विदुष्य (398) A: वृत्तमहाराजधिकापि (399) A: उदात्तः सख्या; M छन्दः सख्या; S: सख्या (399) M: जिज्ञासेत् (400) M drops पुनरपि and reads अर्धचिह्नं, S: पुनरप्यर्धचिह्नं (401) A: अर्धमपनयार्धचिह्नं, and drops the words between 401 & 402 due to haplology. (403) A: इत्येकद्वयादि; M: इत्येकद्वयादि

कुर्यात् । या पुनर्विषमसंख्याधीकर्तुं⁴⁰⁴ न शक्यते,⁴⁰⁵ तामेकेन शून्यां कुर्यात् । तथैवं शून्यं नाम चिह्नं कुर्यात्⁴⁰⁶ । अत्रशिष्यसंख्यां पूर्ववदधीकुर्यात्⁴⁰⁷ । तद्यथा—षडक्षरस्य⁴⁰⁸ जिज्ञासायां षण्णामर्थमपरोक्षेऽर्थ-चिह्नं कुर्यात् । श्रेयवशशिष्यन्ते । अण्णामर्थीकर्तुमशक्यत्वादेकेन शून्यतां कृत्वा शून्यचिह्नं कुर्यात् । हे अत्रशिष्येते । तयोरर्थापिनयना⁴⁰⁹र्धचिह्नं कुर्यात् । एकमवशिष्यते । तदप्य⁴¹⁰पनीय शून्यचिह्नं कुर्यात् । इत्येवंस्थिते सूत्रमिदमुपतिष्ठते—

॥ ८ ॥ तावदर्थे तद्गुणितम्⁴¹¹ ॥ १३ ॥

दिः शून्य⁴¹²इत्यनुवर्तते⁴¹³ । अन्ते शून्यस्थाने⁴¹⁴ द्विष्कुर्यात् । अभावस्य कर्तुमशक्यत्वात् [107] प्रथमातिक्रमे च⁴¹⁵ कारणामावा⁴¹⁶देकत्वसंख्याव दिष्कुर्यात् । हे भवतः । तावदर्थे तद्गुणितमिति⁴¹⁷ । यत्तच्छून्यकोष्ठे⁴¹⁸ स्थितं द्वयं⁴¹⁹ तत्तदनन्तरेऽर्थस्थाने⁴²⁰ तावत्कृत्वो⁴²¹गुणयेत् । चत्वारि भवन्ति । पुनरत्र द्विशून्य इति न्यायेनानन्तरे⁴²² शून्यकोष्ठे⁴²³दिः कुर्यात् । अष्टौ सम्पद्यन्ते । पुनस्तावदर्थे तद्गुणितमिति न्यायेनानन्तरे तावत्कृत्वः⁴²⁴कुर्यात् । तानोमान्यध्यावष्टकानि⁴²⁵ चतुःषष्टिः सम्पद्यन्ते । तेन तावन्ति⁴²⁶ षडक्षरस्य वृत्तानि । एवं सर्वेष्वपि छन्दःसु द्रष्टव्यम् । एवञ्च त्र्यक्षरस्याप्यौ⁴²⁷ सम्पद्यन्ते । तथा चोक्तं—

वसवस्त्रिका⁴²⁸ इति । तदेवं संख्योक्ता⁴²⁹ । तदेष श्लोकः—

शून्येऽङ्के⁴³⁰ दिः कृतैकाङ्कः तावत् कृत्वकृतोऽर्थके⁴³¹ ।

पुनः शून्ये पुनरर्था⁴³² पुनः संख्या⁴³³ प्रकल्पते⁴³⁴ ॥ इति ।

अन्शाऽपि⁴³⁵ व्याख्या तावदर्थो तद्गुणितमिति⁴³⁶ सूत्रस्य । यच्छन्दो जिज्ञासते तदर्थचिह्नं⁴³⁷ संख्ये छन्दसि या वृत्तसंख्या⁴³⁸ तां तावत्कृत्वो⁴³⁹गुणयेत् । सा⁴⁴⁰ जिज्ञासितस्य संख्या । तद्यथा—षोडशाक्षर-छन्दः सप्तशब्दोऽष्टाक्षरस्य छन्दसः संख्यां⁴⁴¹ तावत्कृत्वः⁴⁴² कुर्यात् । सा षोडशाक्षरस्य संख्या ।

(404) A : पुनर्विषमसंख्याधीकर्तुं ; M : या पुनर्विषमसंख्यापि कर्तुं (405) A : शक्या (406) A : स्यात् (407) M : अर्थं कुर्यात् ; A : अर्थीकुर्यात् (408) M : षडक्षरजिज्ञासायां (409) A : अर्थापिनयात् अर्थचिह्नं (410) A & S drop अपि (411) A & S (sūtrapāṣṭha) : तद्गुणितम् (412) M : दिः सूत्रमिति (413) A drops this sentence. (414) A adds here दिः सूत्रम् इति (415) A & M drop च (416) M reads च here (417) M drops इति (418) A : यत्तच्छून्ये ; M : यत्तच्छून्यकोष्ठेषु (419) A : स्थितद्वयं (420) A तदनन्तरार्थस्थाने ; M : तदनन्तरे पुनरर्थस्थाने (421) A & S : तावत् कृत्वा (422) M : न्यायेना हरे (423) A : सूत्रे ; M : सूत्र्यकोष्ठेषु (424) A : तावत्कृत्वा ; S : तावत् कृत्वत् (425) M : तानोमान्यध्यावष्टकानि (426) M : तावति (427) M adds वृत्तानि (428) A : वसवस्त्रिकी (429) A : संख्योक्ता (430) A : सूत्र्यङ्के (431) A : तावत् कृत्वा के ; M : तावत् कृत्वः कृतोऽर्थके (432) M : पुनर्था (433) M & S : संख्या (434) M : प्रकल्पते ; S : प्रकल्पते (435) A omits अपि (436) A & S add अस्य (437) A : तदर्थमल्पे (438) M : यावत्तः संख्या (439) A : तां तावत् कृत्वा ; M : तावत्कृत्वो (440) A drops सा (441) A : संख्या (442) A : तावत्कृत्वा

चतुरस्रस्य⁴⁴³ तावत्कृत्वः करणेऽ⁴⁴⁴ ष्टाक्षरस्य⁴⁴⁵ संख्या। द्वयक्षरस्य तथा⁴⁴⁶ करणे चतुरस्रात्वेति⁴⁴⁷ सर्वत्रेन्नेदम्⁴⁴⁸ ।

॥ ८ ॥ द्विद्वयुर्न तदन्तानाम् ॥ १४ ॥⁴⁴⁹

वृत्तसंख्या द्विकृत्वा द्वाभ्याम् [108]नां कुर्यात् । सा तदन्तानां छन्दसां वृत्तसंख्या । तथाहि त्रयक्षरस्य वृत्तान्यष्टौ । तानि द्विकृतानि⁴⁵⁰ दूनानि चतुर्दश⁴⁵¹ । तत्रचतुर्दश⁴⁵² वृत्तानि मिलितानि⁴⁵³ तदन्तानां त्रयक्षरान्तानामेकाक्षरद्वयक्षरत्रयक्षराणाम् । एवमन्यत्राप्येवम्⁴⁵⁴ । यस्य कस्यचिन्महत्तरछन्दसः संख्यां द्विकृत्य⁴⁵⁵ यस्य कस्यचिद्⁴⁵⁶ल्पस्य छन्दसः⁴⁵⁷ संख्यां तत्रापनयेत्⁴⁵⁸ । यस्य संख्याऽपनीयते तत्रादीनामितरान्तानां छन्दसि⁴⁵⁹ वृत्तसंख्या ।

अथास्य छन्दसः प्रस्तार एतावत्यां⁴⁶⁰ भूमौ समाप्यते⁴⁶¹ इति ज्ञपनावाध्वयोगमाह —

॥ ८ ॥ एकोनाऽध्वा⁴⁶² ॥ १५ ॥

वृत्तसंख्यामेव⁴⁶³ द्विकृतामेकोनां⁴⁶⁴ कुर्यात् । अथवा प्रस्तारभूमिर्भवति । यथा— त्रयक्षरस्य⁴⁶⁵ छन्दसोऽष्टौ वृत्तानि⁴⁶⁶ द्विकृतान्नेकोनानि पञ्चदश । ततः पञ्चदशस्तद्वृत्तियु⁴⁶⁷ त्रयक्षरं प्रस्तार्यते । अष्ट⁴⁶⁸ मिर्दुत्तैः (शाङ्खुत्वोऽधिष्ठेयन्नेऽ⁴⁶⁹न्तरालैरप⁴⁷⁰ सन्नेति । षडङ्गाध्यायिनः प्रायेण 'एकोने⁴⁷¹द्वे⁴⁷²' इति⁴⁷³ ब्रूवन्ति । सः प्रमादपाठः⁴⁷⁴ । इत्यत्रयोगः । तदेष श्लोकः—

अथवा स्याद्दृष्ट⁴⁷⁵ संत्यैव द्विगुणैकेन वर्जिता ।

संज्ञेयोऽयं⁴⁷⁶ प्रत्ययानां विस्तार⁴⁷⁷स्तूर्तरं कृतः ॥ इति ।

॥ ८ ॥ परे पूर्णं परे पूर्णमिति ॥ १६ ॥

एतः संख्यामेवार्थवर्णयति⁴⁷⁸ । पूर्वस्य छन्दसः संख्यां द्विः कृत्वा पूर्णां⁴⁷⁹ स्थापयेत् । न द्वाभ्यामेकेन⁴⁸⁰ वा होनां कुर्यात् । परे छन्दसि जिज्ञासिते सा परस्य संख्या⁴⁸⁰ । तथा— एकाक्षरस्य द्वे वृत्ते ।

(443) M adds वृत्तसंख्या (444) A : तावत्कृत्वा करणे : M : तावत्कृत्वा कुर्यात् (445) M : वृत्तसंख्या S : 'अस्यापि संख्या (446) A drops तथा ; M : तथा द्वयक्षरस्य तावत्कृत्वा करणे (447) A drops चतुरस्र (448) A - सर्वत्रेन्नेयम् (449) A marks this as 32. (450) M drops द्विकृतानि (451) M : चतुर्दश, then drops the words till 452. (453) M : मिलितानां (454) A drops एव : S : चैव (455) A : द्विकृत्वा (456) M : यस्यचिदल्पस्य (457) A omits छन्दसः. (458) M & S omit तत्र (459) M omits छन्दसि (460) A : एतावत्या (461) M : समाप्यते (462) A . एकोनेऽध्वा (463) M : दिवसंख्यामेव (464) M : द्विकृत्य तामेकेना ; S : द्विकृत्यैकोनां (465) A adds एव (466) M adds सानि (467) M : पञ्चदशाष्टुत्तियु (468) M : अष्टानि. (469) M : अधि-शुबन्ते (470) A : अन्तरालैः ; M : अन्तराले (471) M : ये को ने (472) A : ज्ञेति ; M : इति ; S : इति (473) A : स्यादपाठः ; S : साप्यादपाठः (474) M : अथवा (475) A : प्रज्ञेयोः ; S : प्रज्ञेयो (476) M : विस्तार (477) M : 'वर्तयन्ति (478) M drops पूर्णां (479) M : नाभ्यामेकेन (480) M : परमस्या

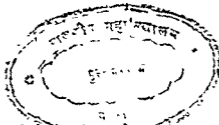
द्विगुणा⁴⁸¹ रूपाक्षरस्य संख्या । अक्षरस्य द्विगुणोक्ते⁴⁸² अक्षरस्येतिवमुदकृतिपर्यन्तदुन्नेयम्⁴⁸³ । सूत्रा-
भ्यासस्तु⁴⁸⁴ शास्त्रात्सिमाप्रतिघोतनार्थः । अथवा [109] सूत्रास्यावृत्त्या⁴⁸⁵ निःशेषप्रस्तारं प्रासाद⁴⁸⁶
-प्रस्तारश्च सूचयति । एकदश्यादि-तनुगुरुनामार्थं परे पूर्वमिति⁴⁸⁷ । परे कोष्ठे पूर्वकोष्ठाद्⁴⁸⁸ पूर्वं कृत्स्न⁴⁸⁹
निवेशयेदित्यर्थः । इतिशब्दः प्रकारार्थः । एदंकाराः प्रत्यया उन्नेया इति⁴⁹⁰ ।

तथाहि⁴⁹¹ प्रस्ताराद्याः⁴⁹² पादेषु चतुर्बु⁴⁹³ कृताः⁴⁹⁴ समार्थसमविषय⁴⁹⁵विषयः स्तुः । इन्द्रसि
चतुर्गुणयेत्⁴⁹⁶ । द्विगुणे इन्द्रसि⁴⁹⁷ ये⁴⁹⁸ प्रत्यया मन्त्रिणि पाद इदम्यार्थस्य च ते पादचतुष्टयस्य च
शेषाः⁴⁹⁹ । तद्यथा—⁵⁰⁰पठक्षरे ⁵⁰¹यः प्रस्तारस्य⁵⁰²क्षरस्य सोऽर्थे⁵⁰³ स्यात् । यो द्वादेशद्वारोऽसौ⁵⁰⁴
कृत्स्नस्य अक्षरस्य स्यात् । प्रस्तारेऽक्षरस्येत्या छन्दोऽक्षराद्युचितवृत्तस्येत्या स्यात् । गुरुत्वपूर्वत्वादीनां प्रागा-
संख्या तु स्यादर्था⁵⁰⁵ ॥

छन्दोज्ञानमिदं मवाङ्गवतो लेभे सुराणां गुरु-
स्तस्माद् इत्यवनस्ततोऽसुरगुरमयिबन्धनामा ततः ।
मायबन्धादिपि सैत⁵⁰⁶बन्धत अथियात्क⁵⁰⁷स्ततः पिङ्गल-
स्तत्त्वेदं यशसा गुरोर्भुवि धृतं प्राप्याज्जन्मदाचैः वनात् ॥ इति ।

इति साधुना यतिवरायणोनामिव यादवप्रकाशेन ।
कविदयितानां पिङ्गलशास्त्राद्भूतविधिरजङ्घे⁵⁰⁷ ॥

इति मगवतो यादवप्रकाशस्य कृतौ पिङ्गलनागच्छन्दोविचिन्तितमाष्ये षष्ठमोऽध्यायः ॥

- (481) A omits द्विगुणात् (482) M—द्विगुणीकरणे (483) M : *दुन्नेयः (484) M omits तु (485)
A : द्वितीयायाऽक्षरया ; S : सूत्रीयावृत्त्या (486) M : प्रस्तार (487) A & S omit परे पूर्वंमिति (488)
M : पूर्वकोष्ठोक्तं (489) M : इत् (490) M drops इति (491) A drops तथाहि ; S : तथैव (492)
A : प्रस्ताराद्याः ; M adds ; पादे समविषयेषु समार्थविषये ; S adds पादेषु (493) M adds
अर्थः (494) M : *विषये विषयः (495) M drops the sentence (496) A drops इन्द्रसि (497)
A : च in place of ये ; S : द्विगुणे च इन्द्रसि ये (498) M adds इन्द्रसि (499) A adds here
इन्द्रसि (500) M : पठरे (501) M adds स. (502) A : सार्थे (503) A : सः in place of जन्मो
(504) A : गुरुत्वपूर्वत्वादीनां प्रागां संख्या तु माध्यर्था ; M : गुरुत्वपूर्वत्वादीनां प्रागां संख्या तु साध्यर्था ;
S : गुरुत्वपूर्वत्वादीनां प्रागां संख्या तु साध्यर्था ; M drops the words between 505 & 506 (507)
None of the Mss, all Nāgarī has a correct reading ; A : साधुनाय यतिवरायणमिव यादवप्रकाशेन
कविदयितानां पिङ्गलशास्त्रार्थकविधिरजङ्घे ॥ M : इति साधुना यतिवरायणोनामिव यादवप्रकाशेन ।
कविदयितानां etc. ; S : साधुनाय यादवप्रकाशेन । कविदयितानां पिङ्गलविधिः शास्त्रादुदाहरणम् ॥